

B

902.7

Jaunzems J

Latv. nod.

LATVIJAS

P S R

I T K

VALSTS VĒSTURISKĀ MŪZEJA

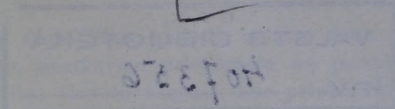
BRĪVDABAS

MŪZEJS

OBLIGĀTS KONTROLEKSEMPLĀRS

Latv. nod.

Jānis Jaunzems

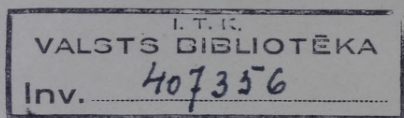
Latvijas PSR ITK
Valsts vēsturiskā mūzeja

Brīvdabas mūzejs

VALSTS VĒSTURISKĀ MŪZEJA IZDEVUMS

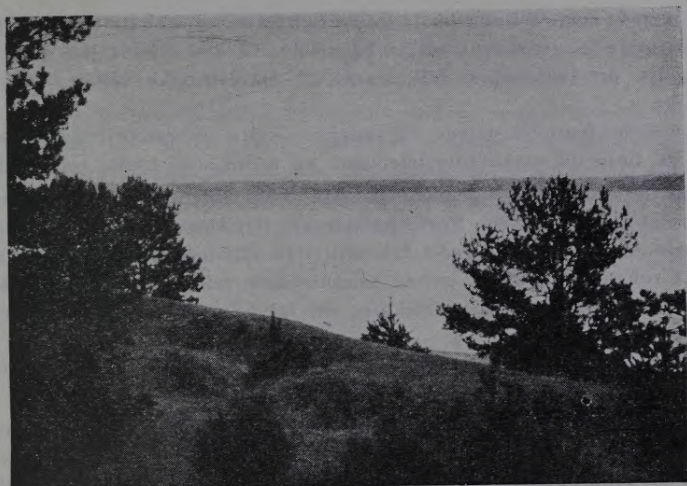
1941. g.

Redaktors Dr. V. Ģinters. Korrektors cand. phil. K. Ancītis.
Spiestuves korektore G. Selicka. Nodots salikšanai 1941. g. 25. III,
pasūt. 50.113. Papīra formāts 61×86 cm, 40 kg. Iesp. lokšņu
skaits 14,75. Burtu skaits loksne 48.160. Autora lokšņu skaits
14,75. Metiens 2000 eks. Parakstīts iespiešanai 1941. g. 14. V.
MB 1355. Maksā Rb]. 6,—.

VAPP Paraugspiestuve, Rīgā, Maskavas ielā 11.

„Marksistiskās dialektikas metode uzlūko dabu nevis par vienu no otra atrautu, izolētu, neatkarīgu priekšmetu un parādību nejaušu sakopojumu, bet par saistītu, vienotu kopību, kur priekšmeti, parādības ir organiski viens ar otru saistīti, viens no otra atkarīgi un viens otru nosaka. Tālab pēc dialektiskās metodes uzskata nevienu dabas parādību nevar saprast, ja to ņem izolētā veidā, nesaistīti ar apkārtējām parādībām, jo ikkatru parādību dabā var pārvērst par absurdu, ja to aplūko ārpus saistībām ar apkārtējiem apstākļiem, atrautu no pēdējiem, un otrādi — ikkatru parādību var saprast un izskaidrot, ja to aplūko tās nesaraujamā saistībā ar apkārtējām parādībām, no apkārtējām parādībām nosacītā atkarībā.“ (VK(b)P vēstures īsais kurss 116.—117. lapp.)

Skats uz Juglas ezeru.

IEVADS.

Brīvdabas muzejs dibināts 1924. gadā, kad muzeja vajadzībām Juglas ezera krastā, Ādažu pagasta bij. Baložu muižas robežās piešķīra 70 ha lielu zemes gabalu.

1928. gadā pārvesta un atkaluzstatīta pirmā senceltne — ap 1730. gadu celtā Vestienas pagasta „Rizgu“ māju rija.

Muzeju 1932. gadā atklājot, tur jau atradās 6 senceltnes un citi sikāki lauku celtniecības objekti. Brīvdabas muzejs īsā laikā guva lielu vispārīgu piekrišanu un pateicoties organizāciju un atsevišķu pilsoņu lielākam atbalstam strauji attīstījās.

Muzeja plašās teritorijas apdēstīšanu lapu un augļu kokiem galvenām kārtām veikusi mūsu skolu jaunatne, ar kuŗas palīdzību muzejā iedēstīti vairāk kā 6000 kociņu un košumu stādu.

Ievadot Padomju Latvijas muzeju reorganizāciju, Izglītības tautas komisāriāta Muzeju un pieminekļu aizsardzības daļa muzeju, ko līdz tam pārzināja bij. Pieminekļu valde, pievienoja Valsts vēsturiskajam muzejam.

Ar to panākta Brīvdabas muzeja cieša kopdarbība ar Valsts vēsturiskā muzeja etnografijas nodaļu, kuŗai ir radniecīgi uzdevumi un kuŗas kolekcijas tagad ir brīvi izmantojamas muzeja senceltnu iekārtošanai.

Brīvdabas muzejā pašreiz atrodas 36 uzstatītas un iekārtotas senās celtnes.

Latviešu senā celtniecība ir mūsu tautas materiālās kultūras un tautas mākslas īpatnēja un monumentāla izpausme. Tā atskatās uz ļoti garu attīstības gaitu un saglabājusi ļoti senas vēl aizvēsturisko laiku celtniecības tradīcijas.

Latviešu īpatnējā dzīves un sadzīves izjūta un radītāji spēki neatrod nekur tik tiešu un uzskatāmu izteiksmi kā taisni senā lauku celtniecībā.

Latviešu tautas celtniecības īpatnējā veida noteicēji faktori ir vietējais izejas materiāls koks un būvtechnisko un telpisko uzdevumu patstāvīgie atrisinājumi, kas izkopti gadu tūkstošu ilgā attīstībā. Būvtechnisko atrisinājumu raksturu savukārt noteic saimniecības veidi, sabiedriskās iekārtas formas, vēsturisko apstākļu ietekmes un latviešu tautas īpatnējā mentālitate.

Tautas mākslas konservatīva rakstura dēļ senās latviešu celtniecības pamatveidi vietām saglabājušies vēl līdz pat pēdējam laikam.

Tikai sākot ar pag. gadu simteņa vidū, sakarā ar pārmaiņām lauku dzīves saimnieciskā struktūrā, arī mūsu tautas celtniecībā sāk ieviesties pārmaiņas un jauninājumi, kas pa daļai iekļaujas senās celtniecības tradīcijās, pa daļai tos izskauž.

Strauji latviešu celtniecības senie pieminekļi bij padoti iznīcībai ar 20. gadu simteņa sākumu un sevišķi sakarā ar pirmo imperiālistisko karu un tā smagajām sekām. Paredzamā nākotnē tie izzustu gandrīz pilnīgi. Ļoti svarīgs Brīvdabas muzeja uzdevums tāpēc ir saglabāt mūsu tautas senās celtniecības raksturīgākos paraugus tiešā, uzskatāmā veidā nākamām paaudzēm.

Senās sirmās celtnes, izveidotas pareizā sakarībā plašajā muzeja teritorijā pēc etnografiskiem novadiem, uzskatāmi liecinās par latviešu tautas seno dzīvi un darba gaitām.

Arī mūsu tautas mākslas un materiālās kultūras pārējās nozares — iekārtas un iedzīves priekšmeti un darba rīki — izvietoti senajās celtņos tai vidē un sakarībā, kādā tie senāk lietoti, sniedz daudz tiešāku un dzīvāku priekšstatu, nekā tos aplūkojot savrup izkārtotus muzeja telpās un vitrinēs.

Padomju Latvijā Brīvdabas muzejam kā uzskatāmam kultūras audzinātājam faktoram, kas viegli pieejams un saprotams visplašākām darba ļaužu masām, ir jo lielāka nozīme.

Līdz šim, pamatojot mūsu tautas materiālās kultūras sasniegumus, pirmajā vietā tika uzsvērti kultūras dabas faktori.

Modernā etnografijas zinātne, turpretim, kā noteicējus faktoros izceļ saimnieciskās formas un sociālās attiecības.

Sociālie apstākļi un šķiru attiecības lauku dzīvē ļoti uzskatāmi izsekojami taisni Brīvdabas muzejā. Brīvdabas muzeja ekspozīcijas turpmākā izveidošanā un papildināšanā sociālie un saimnieciskie faktori tiks vēl vairāk uzsvērti.

Mūzejs apzinājis jau vairākas etnografiski interesantas un raksturīgas bij. muižu senās kalpu mājas un rījas, kas tiks uzstatītas mūzejā un liecinās par darba zemnieka un kalpa dzīvi un smagām darba gaitām.

Mūzeja vadoni sastādījis Brīvdabas mūzeja organizators b. J. Jaunzems. Vadoņa plašais, lietpratīgi sarakstītais saturs tālu pārsniedz parastā mūzeja vadoņa robežas, un tas būs labi izmantojams kā neliela rokas grāmata mūsu senās celtniecības un etnografijas jautājumos. Pazīstot mūsu pagātņi, mēs daudz dziļāki izpratisim tagadnes lielos uzdevumus cīņā par sociālistisko nākotni.

Rīgā, 1941. g. aprīļa
mēnesī.

Dr. V. ĢINTERS,
Valsts vēsturiskā mūzeja
direktors.

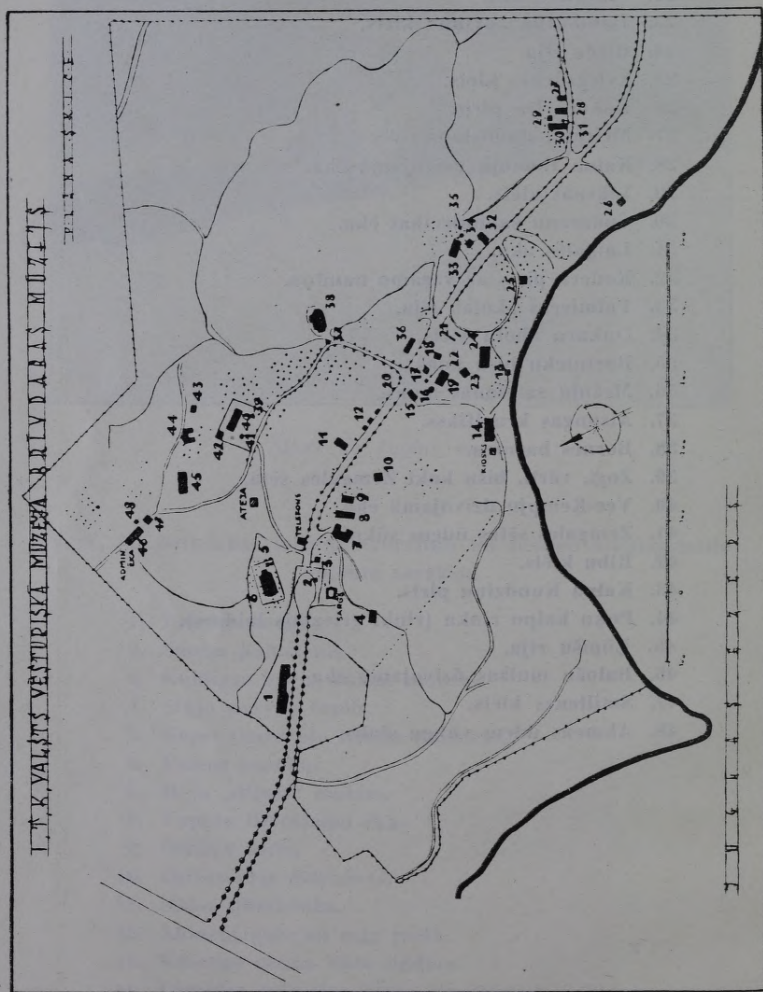

Skats uz Juglas ezeru.

V. V. M. Brīvdabas mūzeja senceltņu un lielāko atkaluzstatīto objektu saraksts.

1. Priedes krogus.
2. Saules pulkstenis.
3. Kuldīgas ūdens sūkņa namiņš.
4. Služu darvas ceplis.
5. Kapu zīmes pie Usmas baznīcas.
6. Usmas baznīca.
7. Deju „dižais“ laidars.
8. Tupešu dzīvojamā ēka.
9. Dižliķu klēts.
10. Šķības vēja dzirnavas.
11. Nidas dūmistaba.
12. Akmeņi galvenā ceļa malā.
13. Košraga ciema fiklu būdiņa.
14. Liepājas ostmalas vecā „Bezdelīgas“ noliktava.
15. Grotkaltīņu kūts.
16. Eiboku vārāmais namiņš — slietenis.
17. Dzeņu maltuve.
18. Šķestepu klēts.

19. Skaldu istaba.
20. Žogi un vārti Vidzemes sētā.
21. Bišu stropi Vidzemes sētā.
22. Vidzemes aka.
23. Jaunkārbu „dviņu“ klēts.
24. Rizgu rija.
25. Zvirgzdenes klēts.
26. Kokorovišu pirts.
27. Meirānu dūmistaba.
28. Kalna Romuļu dzīvojamā ēka.
29. Liksnas klēts.
30. Čudarānu saimniecības ēka.
31. Latgales aka.
32. Ķoderu pirts ar vārāmo namiņu.
33. Valmieras skolas rija.
34. Dukuru ābolu klēts.
35. Burtnieku bišu koks.
36. Mežuļu saiešanas nams.
37. Alsungas krucifikss.
38. Bornes baznīca.
39. Žogi, vārti, bišu koki Zemgales sētā.
40. Vec-Ķempju dzīvojamā ēka.
41. Zemgales sētas ūdens sūknis.
42. Ribu klēts.
43. Kalna Kundziņu pirts.
44. Poķu kalpu rinka (riņķī grieztais laidars).
45. Lūpišu rija.
46. Baložu muižas dzīvojamā ēka.
47. Smiltenes klēts.
48. Akmens ūdens sūkņa stabs.

Brīvdabas mūzeja situācijas plāns.

BRĪVDABAS MŪZEJA APSTĀDĪJUMI,

AUGĻU DĀRZI, KOŠUMA KRŪMI, PUĶES PIE SENCELTNĒM.

Ierikojot Brīvdabas mūzejā četru raksturīgo etnografisko novadu atsevišķās sētas un novietojot tur pārvestās senceltnes senajā savstarpējā sakarībā — liela nozīme ir pareizi atdalītiem un ierikotiem dārziem, pagalmiem, laidariem, birzīm, gatvēm, ceļiem. Tāpat ļoti svarīgi ir senceltnu tuvākajā apkārtnē pareizi un uzskatāmi parādīt pēc senlaiku paraugiem ierikotās puķu dobes, senās tradicionālās vietās dēstīt un iekopt krāšņuma krūmus. Tamdēļ vispārīgi apstādījumiem un to pareizai iekārtošanai, veidojot Brīvdabas mūzeju, piegriezta nopietna vērība. Cenšanās ir bijusi, cik tas tagadnē iespējams, stādīt pie senceltnēm tieši senajās novietnēs tādas senlaiku puķes, tādas krāšņuma krūmus, kādi attiecīgā novadā, attiecīgā laikmetā bijuši populāri. Tāpat ierikojot augļu dārzus, dēstītas tikai senas augļu koku šķirnes, cik tādas vēl uzglabājušās koku skolās. Un ja tagad varam teikt, ka darbs arī vēl gan nav galā, tad tomēr, staigājot pa mūzeja senajām sētām, viegli redzam un atšķīram dažādību apstādījumu veidos, pie kuŗas gribu šeit īsumā pakavēties.

„Vidzemes sētā“ pie dzīvojamās istabas, divās pusēs pret logiem ierīkotas gaŗas, ņauras puķu dobes apkārt aplīkotiem izmeklētiem vienādiem laukakmeņiem. Dobēs dēstīti: „bišu krēsliņi“, „zilkurpītes“, „salauztās sirdis“, „rabarberi“, „mētras“ u. c. seni puķu stādi. Vidzemē bijusi senos laikos paraŗa puķu dobes ierīkot ap pagalmā augoŗo lapu koku stumbriem. ņādi paraŗgi arī mūzejā redzami. Vidzemes augļu dārzs ierīkots aiz klētiņas un, kā tas senos laikos mēdza būt, īpaŗi Vidzemē, nav stingri ierobeŗzots, bet atsevišķas ābeles sastādītas gar ņogmalu arī otrpus dzīvojamai ēkai. No krāŗņuma krūmiem Vidzemes sētā atzīmējami ceriņi, dievkociņi, meŗa rozītes u. c. Iedēstīti arī daŗi ogulāji: jāņogas un ērkŗķogas.

„Latgales sētā“ aina mazliet citāda. Te nelielais puķu dārziņŗ koncentrēts samēŗā mazā laukumā pie dzīvojamās ēkas gala sienas, tālāk nost no gaŗāmbraucamā ciema ceļa. Augļu dārzs stingri iēŗogots un stāv atsevišķi. Pie Latgales ēkām nemēdŗ stādīt lapu kokus, bieŗi vien arī vēl tagad redzamas Latgales viensētas pilnīgi klaja lauka vidū bez jebkādiem koku apstādījumiem.

„Zemgales sētā“ augļu dārzs mēdŗ būt sastādīts visapkārt dzīvojamai ēkai, arī pagalmā. Caur dārzu iet vairāki celiņi: uz kūti, klēti, pirti; tie apstādīti jāņogulāju krūmiem. Tradicionālā Zemgales puķu dārziņa vieta ir tieŗi pie dzīvojamās ēkas priekŗpuses sienas. ņeit zemu ņodzīņu iēŗogotā laukumā ierīkotas atsevišķas puķu dobes. ņeit arī atsevišķi iestādīti krāŗņuma krūmi.

„Kurzemes sētai“ raksturīgi divi pagalmi. Augļu dārzs šeit aiz tā saucamā „tirā pagalma“ — aiz gleznainās klētiņas. Puķes tāpat kā Vidzemes sētā dēstītas atsevišķi stāvošās puķu dobēs pret dzīvojamās ēkas logiem. Apskatot atsevišķi celtās ēkas un stādījumus pie tām, vispirumā kārtā minamas pirtis — šīs senu senās tīribas un tautas ārstniecības vietas. Pie pirtīm allaž iedēstīti lubstāji, baldriāns u. c. ārstniecības stādi. Tie nereti plūkti un ņemti līdz pirti mazgājoties.

Nabadzīgo darba ļaužu mītņu — dūmistabu tuvumā arī ierīkoti stādījumi, taču tie tāpat kā pašas mītnes nabadzīgi. Apspiestajiem, trūkumā dzīvojošajiem ļaudīm nebija ne prieka, nedz laika un iespējas kopt un dēstīt puķes un krāšņuma krūmus.

Pie senajām baznīcām atkal citādi stādījumi: šeit dzīvības koki, liepas, dažās puķu dobēs, ko senāk spieda ierīkot draudzei, sadēstītas visvairāk ziemciešu puķes.

Gar galveno mūzeja ceļu malām sadēstītas lapu koku alejas: bērzi, liepas, ozoli, apses. Smilšainajās kāpās vietu vietām ierīkotas pat veselas lapu koku birzīs. Tādas arī dēstītas Vidzemes, Kurzemes un Zemgales sētu tuvumā, arī pie „Baložu muižas“ dzīvojamās ēkas. Iekopt mūzeja smilšaino, „bezgrunts“ zemi, izaudzināt šeit kokus un krūmus ir grūts, uzmanīgi un ar lielām pūlēm darāms darbs.

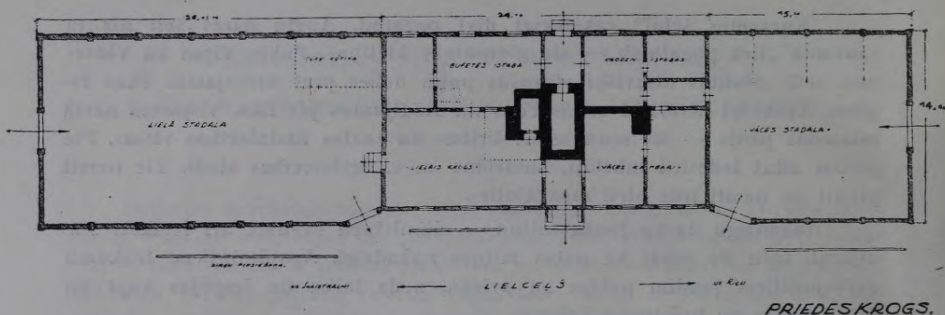
Ar pateicību atzīmējams, ka pie stādījumu ierīkošanas vislielākais nopelns ir Rīgas skolu jaunatnei, kas nenogurusi, čakli ir nākusi daudzus gadus ik pavasari šurp un strādājusi dēstīšanas un kopšanas darbus ar vieniņo vēlēšanos kalpot kopējai lietai — izdaiļot senās kultūras krātuvi Brīvdabas mūzeju, padarīt to tīkamāku, dažādāku.

1. PRIEDES KROGUS.

„Priedes krogus“ Brīvdabas mūzejā pārveda un atkaluzstatīja 1938. g.

„Priedes krogus“ atradās Bauskas apriņķī, Vecumnieku pag., Rīgas-Skaistkalnes lielceļa malā, apm. 8 km uz Rīgas pusi no Vecumnieku biezi apdzīvotās vietas.

Kurā gadā tieši „Priedes krogus“ celts, nav skaidri zināms, aplūveni rēķinot pēc ievāktajām ziņām, tas, šķiet, bijis 18. g. s. beigās, 1780-los gados. Krogus ēkas kopējais garums 66 metri, platums 15,5 m. Lielākā stadala 26 metri gara, mazākā 15,70 m. Krogus celts no egles un priedes koka balķiem, lietojot būvē izcili vērtīgus koku eksemplārus, labi noaugušus, bez zariem. Sevišķi tas sakāms par milzīgajām sījām, kas, apmēram 16 metrus garumu sasniegdamas, apcirstas četršķautņu veidā, tomēr iztur 30×30 cm šķērsgriezumā. Sekojot Kursā un Zemgalē toreiz valdošajām būvniecības tradīcijām, ēkas sienu konstrukcijā lietoti „stūru stabi“ ar iecirstām gropēm, kurās tad ielaisti guļbalķu pietēstie gali. Tāpat stabos celtas stadalu sienas,

Priedes krogus plāns.

liekot stabus ik pa 4 metri, bet atstarpas piepildot no vienas puses aptēstiem guļkokiem. Logi pēc nostāstiem bijuši sīkrūtāni, atvejami uz āru, ar tā saucamajiem „kaplodziņiem“. Spēcīgi izveidota krogus jumta konstrukcija. 16 m plato stadalas telpu pārsedzot ar jumtu, liktas masīvas sijas un ap 7 metri garos statņos konstruēts divkārtšais spāņu krēsls, uz kuŗa tad uzkonstruētas stiprās spāres ar kārtīm. Jumta konstrukcija veidota tādejādi, ka plašajā stadalas telpā nav neviena balsta no apakšas. Virs katra konstruktīvā sienas staba balstās pa sijai, bet spāres liktas biežāki, ik pa 1,5 m. Visas konstrukcijas veiktas tikai ar cirvi, bez zāģa palīdzības. Mezglu vietas nostrādātas sevišķi rūpīgi un lielāka stipruma dēļ satapotas lielām bērza un ozola koka tapām. Jumts likts — jumstiņu. Liekas, pirmais bijis plēstu lubu, bet vēlākie, vairāk reizes mainītie, visi bijuši jumstiņu. Krogus telpā virs masīvajām sijām likti platu dēļu trijņiša griesti. Grīdas viscaur no dēļiem, tikai priekšnamos abās pusēs lielajam manteļskurstenim un ap lielo krāsni likts ķieģeļu klons. Ēkas vidējā daļā uzmūrēts manteļskurstenis, savos iekšējos izmēros 4,60×1,95 m, ar ieeju nelielā priekšnamā. Sini no akmeņiem un ķieģeļiem mūrētajā manteļskurstenī tad sanāk dūmvadi no lielās krogus krāsns un „vācēs istabu“ krāsns. Manteļskurstenī redzamas vairāku pavardu vietas, kur koka un dzelzs kāšos virs uguns senos laikos karājušies grāpji, bet ārdiņos, augšā skurstenī, karināta gaļa un desas žāvēšanai. Zem krogus neliels pagrabs, mūrēts no laukakmeņiem, bez velves. Pagraba griesti ir reizē arī krogus istabu grīda, bet grīdas gulšņi, pārveidoti par sijām, šos grīdas griestus tur. Ieeja pagrabā tieši no „bufetes istabas“ caur paceļamu „lūku“. Krogus pamati celti no laukakmeņiem un samūrēti kaļķu javu. „Priedes kogū“ ēkas izbūvē senatnīgs būvniecības paņēmiens ir tas, ka ēkas vidējās daļas siena, krogus telpas ārsiena ieejas pusē ievilkta par apmēram 1,20 m uz iekšu, bet sijas liktas vienādā garumā viscauri ēkai. Tā radusies ieejas pusē apm. 1,20 m plata nojume vai „paspārne“, „krogus priekša“, kas no apakšas apšūta dēļiem.

Priedes krogus vecajā vietā (priekšpuse).

Stadalu vārti atrodas stadalu galos ērtai iebraukšanai tieši no ceļa un arī sānos tai vietā, kur, ieraujot krogus sienu, radies slīpums attiecībā pret stadalu un krogus telpas sienām. Krogus galvenās ieejas durvis ēkas vidū vērstas pret lielceļu. Pie tām ierīkotas dēļu kāpnēs ar nelielu platformu un koka atzveltņu soliēm abās pusēs sēdēšanai. Pa galvenajām durvīm nonākam vispirms mazā priekšnamā — vējtverī, kur savukārt divējas durvis, pa labi un pa kreisi. Pa kreisi esošās ved „lielajā krogū“, vispārīgajā krogus istabā, pa labi — „vāces galā“. Lielajā krogus istabā ir durvis, kas iet tieši stadalā. Te milzīga krāsns ar siltuma mūrīti sānos, tepat arī lieli, gaīri krogus galdi krusta kājām un stipri, smagi, šķeltu koku soli, „beņķi“ — sēdēšanai. No „lielā krogus“ pa nelielām durvīm nonākam „bufetes istabā“. 8,53×5,47 m plašajā telpā senāk stāvējusi virpotām margām iežogota bufete, ar augstiem koka soliņiem, ķebļiem pie tās. Pie sienas stāvējuši koka plaukti, kur glabājušies pārdodamie ēdieni un dzērieni. No bufetes telpas caur dēļu gridas „lūku“ pa akmens kāpnēm var nokļūt alus pagrabā, kur stāvējušas alus un brandvīna mucas, uzveltas koka stēķiem. Pa kreisi no bufetes atdalīta neliela istabiņa ar vienu logu; tā bijusi „dzērāju“ atsevišķā istaba, kur nereti pagasta „tiesas vīri“ sēdējuši un „aprunājušies“ ar prāvniekiem. Tāpat šeit allaž mēdzis sēdēt „pagasta skrīveris“, muižas vagars, mežsargi un citi „izcilāki vīri“. Arī bufetes telpā stāvējuši daži mazāki, balti noberzti galdiņi ar krēsliem — viesu vajadzībām. Vēlās naktīs bufetes durvis uz lielo krogu

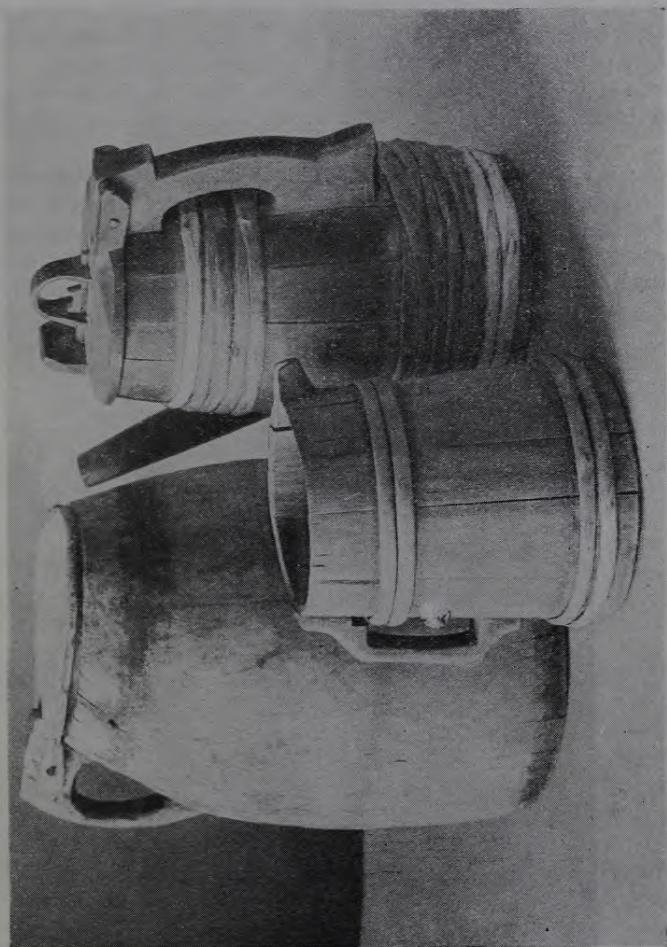

Priedes krogus vecajā vietā (mugurpuse)

krodznieks noslēdzis. Ja tomēr vēlīnie iebraucēji, ceļa vīri, vēlējušies ko dabūt, tie daudzījušies pie „bufetes“ vai „stoikas“ lodziņa, kāds bijis ierīkots sienā, blakus durvīm. Krodznieks tad atvēris logu un caur to pasniedzis prasīto, durvis nemaz neatvērdams. Pa labi esošās durvis no priekšnama ved „vāces galā“, kur divas istabas bijušas vienmēr labi uzpostas, „labākus viesus“ gaidot. Šeit bijušas aplātas gultas, glīti galdi, mīksti krēslī. Krodznieka vajadzībām bijušas krogū divas istabas aiz manteskurstēņa, kur viesi netikuši ielaisti. Otra mazākā stadala domāta „kungu zirgiem“ un kariatēm; tur varējuši nokļūt tieši no krogus, ejot cauri mazam koridorītī. Stadalu iekārtojums bijis vienkāršs. Gar sienmalām uz zemē iedzītām kājām saliktas vienkoka siles ar „lomiem“, izeirstas tā, lai katram zirgam būtu savs nodalījums. Virs silēm stīpras redeles barības ielikšanai. Koka vadži zirgu piesiešanai bijuši iedzīti sienās. Stadala bez grīdām un griestiem.

Vācot ziņas par šo Brīvdabas mūzejā atkaluzstatīto senceltņi, izdevās sastapt tagad jau pāri 80 gadiem veco Lību Zanti, kas pati Priedes krogū jaunības laikos ilgus gadus dzīvojuši. Viņa it ļoti atcerējās pastāstīt vienu otru notikumu sava tēva krodznieka Mārtiņa Mikstā laikā, apm. 1880-tos gados.

„Priedes krogus“ savā laikā bijis ļoti dzīvas satiksmes ceļa malā. Dienām un naktīm plūdušas vezumu rindas no Skaistkalnes, no Lietuvas uz Rīgu, vedot labību, linus un citas preces. „Priedes krogus“ tad bijis pieturas

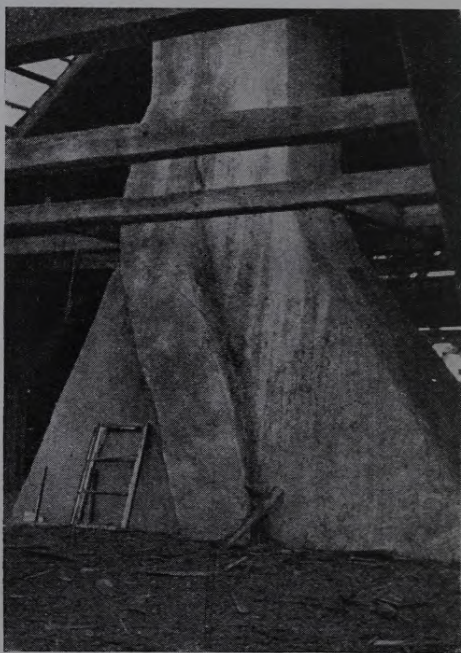

Alus kausi.

punkts, kur zirgus pūtināt, kur ceļa vīriem pārnakšņot. Bijis dažreiz tik daudz pajūgu, ka lielajā stadalā atlikusi vieta tikai izjūgtiem zirgiem; piekrautie vezumi stāvējuši rindās vien krogus priekšā. „Lielais krogus“ „vai lūzis“ no sabraukušo ļaužu daudzuma. Vakaros lietuvju ceļa vīri, gaŗos gaišos, nātnos, pašaustos mēteļos tērpušies, vizēm un gaŗiem autiem autām kājām, labprāt sēdējuši uz siltā mūriša un lielās, zemās krāsns, kājas pār krāsns malu pārlaiduši, un dziedājuši sērīgas, skumjas dziesmas.

Lietuvju ceļa vīri bijuši nabadzīgi, bet ļoti laipni laudis, tamdēļ apkārtejo māju bērni labprāt nakuši pie tiem un klausījušies viņu valodu un dziesmas.

Bet nevien Lietuvas ceļa vīri, arī latvieši bieži vien pūtinājuši un ēdinājuši zirgus „Priedes krogū“, Rīgas ceļā braukdami. Mežiem bagātais Vecmuižas-Baldones apvidus, samērā smagais, nekoptais, izbrauktais lielceļš, neapdzīvotā vieta bijusi kā radīta dažādām lielceļu laupītāju bandām. Nereti Baldones un Zvirgzdes silos netālu no „Priedes krogus“ braucēji apstūrēti un aplaupīti, pašus par mazāko pretošanos smagi piekaujot, dažreiz pat pavisam nonāvējot. Tamdēļ arī „Priedes krogū“ allaž salasījušies kopā

Priedes krogus manteliskurstenis.

Priedes krogus jumta krēsls.

cik iespējams vairāk braucēju — vesela karavāna, lai tad kopīgiem spēkiem vieglāk būtu atsist varbūtējos uzbrukumus.

„Priedes krogū“ zirgus barojot, ceļa vīri gājuši uz mežu un tur darinājuši zarainas paegļu nūjas, ko lidzi ņemt, ar ko uzbrucējus atvairīt. Protams, netrūcis baigu, drausmīgu nostāstu par šāda veida uzbrukumiem tumšajās naktīs, biežajos mežos. Sevišķi populārs bijis laupītājs „Melnais Šķērsts“ — no krievu zaldātiem izbēdzis, liels, spēcīgs vīrs melnā kreklā.

Kad ceļa vīri sabraukuši stadalās un tur novietojušies, krodznieks lielos vārtus noslēdzis līdz rītam. Krogus lielā istaba, kur ceļa vīri gulējuši, bija savienota durvīm ar stadalū, tā ka brīvi varēja katrs iet savus zirgus barot. Tikai rīta gaismaj austot, krodznieks vārtus atkal atvēris, un nu varējuši doties ceļā. Tas darīts ar nolūku, lai zagļi nevarētu naktīs aizvest gulošo ceļa vīru pajūgus un zirgus. Par naktsmājām „Priedes krogū“ maksa netikusi ņemta.

No Mārtiņiem līdz gavēņa laikam katru svētdienas vakaru „Priedes krogū“ bijusi „balle“. Sanākuši jaunieši no tuvākas un tālākas apkārtnes,

dejās un rotaļās liksmojušies līdz rīta gaismai. Arī par mūziku bijis gādāts. Krodznieks Mikstais turējis pat pastāvīgu mūziķu trio, kur base, vijole un ermoņikas kopā ar jautriem viesu piedziedājumiem un starpsaucieniem jau pa gabalu vilinājušas apmeklētājus nākt šurpu. Basi spēlējis vees „atštāukas“ zaldāts klibais Ješka — franču-krievu kara invalids ar koka kāju. Vijolnieks bijis mazais Grāpītis — veikls mūzikants no Vecmuižas, bet ermoņikas spēlējusi kāda izlaidīga pilsētniece, ko dzērāji saukājuši par „zirgu Trīni“. Ik nospēlētais gabals maksājis 5 kapeikas, ko maksājuši vai nu pasūtītāji — viesi, vai krodznieks. Lai mūzika būtu labāk dzirdama, „lielā krogus“ kaktā uz stadalas pusi saveltas tukšas alus mucas, uz tām uzliktas dēļa galdū virsas, un tur augšā pie pašiem griestiem tad sēdējuši mūzicanti. Dažreiz „Priedes krogū“ dzertas arī kāzas.

No ziemassvētkiem līdz sveču dienai katru nedēļu ceturtdienu un sestdienu vakaros „Priedes krogū“ notikušas deramdienas. Sanākuši atkal no tuvākas un tālākas apkārtnes saimnieki, saimnieces un kalpi. Slēdzot „derības“ un līgumus — norunas, protams, notikusi „likauptu“ dzeršana. Krodznieka bufete varējuši vienmēr dabūt arī ēdienus, uzkožamos: bairišdesas, ķiplokdesas, kreņģelus, bulkas, nēģus, butes. Krodzniece cepusi arī „pēperkoku sirdis“ un cukura riekstus, pēdējos pārdevusi stopiem. Tāpat „Priedes krogū“ nekad netrūcis dažādu konfekšu, papirosu, cigāru. Alus vests mucās no Rīgas un Bauskas, tāpat degvīns saņemts mucās. Krogus puisis un meita diendienā pildījuši alu pudelēs, bet degvīns pārdots vara mēriņos, kas bijuši zīmogoti Bauskā. Vara mēriņiem bijusi cinkota iekšpuse, un tie sadalījušies pēc lieluma: „par 5 kapeikām“, „par 10 kapeikām“ un lielie „par 15 kapeikām“. Stops tumšā alus 19. g. simtena II pusē „Priedes krogū“ maksājis 14 kapeikas.

„Priedes krogus“ lielajā istabā uzvesti pat teātra gabali. 1880-tos gados šeit spēlējuši kādas viencēliena ludziņas tulkojumu „Lielmāte Grietiņa“ un dažus gadus vēlāk joku lugu „Midzenis tiesas priekšā“. Sanācis abās reizēs ļoti daudz publikas, aktieriem rīkotas skaļas ovācijas. Tikai vēlāk muižas valdīšana krodzniekam pārmetusi par „neatlautu“ teātra rīkošanu, stingri noliedzot to uz priekšu, piedraudot pat ar kontrakta uzteikšanu nepaklausības gadījumā.

Par krogu un nelielo zemes gabalu vajadzējis maksāt muižai 400 rubļu nomas gadā, nomaksājot šo summu četros termiņos. Pie krogus bijuši uzcelta atsevišķa ēka — krodznieka kūts, celtne otrpus ceļam, un paprāva klēts, kur krodznieks glabājis labību. „Lielās stadalas“ stūrī ierīkota cūku kūts, kur stāvējuši krodznieka barokļi. Tas bijis ar nolūku, jo ceļa vīriem aizbraucot krogus meita veikli saslaucījusi siles atkritumus, auzas, miltus un inenesusi cūkām.

Lielākajā „Priedes krogus“ stadalā publikas apskatei novietota ap 200 gadus veca 1939. g. iegūtā ceļojumu kariete. Karietes priekšā jūgti astoņi zirgi. Kariete darināta Rīgā, un ar to apceļota tāla Vakareiropa un Krie-

vija. Parasti bijis tā, ka karietē sēdošie ceļotāji nemaz pasta stacijās ārā nekāpuši. Pārmainīti tikai nogurušie zirgi, un brauciens turpinājies. Lielie riteni bijuši ļoti labi sliktajos ceļos. Uz dubultām atspērēm novietotā kabīne ar polstētiem sēdekļiem viegli šūpojusies vislielākajās grumbās. Uz karietes jumta salikti ceļojuma kofeji. Mūzejā esošā kariete, šķiet, ir vienīgais tik vecs šāda veida priekšmets visā Latvijas PSR.

2. SAULES PULKSTENIS.

Saules pulksteņi ir senas ierices laika noteikšanai saulainā laikā ar ēnas vai caur spraugu krītošas gaismas svītras palīdzību.

Ena vai gaismas svītra slīdot pa taisnu vai izliektu plāksni rāda šķietamo saules kustību. Stundu iedalījumu uz plāksnes atzīmē, konstruējot to pēc gnōmonikas likumiem, vai arī salīdzinot ar cita līdzīga saules pulksteņa rādīto laiku.

Saules pulksteņu konstrukcijas veidu ļoti daudz. Visvienkāršākā konstrukcija ir tā, kad ēnas metējs stienis nostādīts līdztekus zemes asij, bet ēnas uztvērēja plāksne — līdztekus ekvātoram. Saules pulksteņi izgudroti jau ļoti sen un vairākās vietās, daudzām senām tautām pilnīgi neatkarīgi. Ir ziņas, ka viens no pirmajiem saules pulksteņi konstruējis 630. g. chaldiešu astronoms Beross.

Brīvdabas mūzejā esošais saules pulkstenis atrasts un pārvests uz Rīgu 1926. g. no Latgales, kādas muižas Rēzeknes apriņķī. Pēc nostāstiem tas savos pirmsākumos it kā esot stāvējis kāda jezuītu klostera dārzā. Plāksne ar cilni veidotiem stundu apzīmējumiem veidota marmorā, ēnu metējs stienis vara. Saules pulkstenis provizoriski novietots pie Brīvdabas mūzeja galvenās ieejas un saulainās dienās, salīdzināts ar parastu pulksteni, rāda diezgan pareizu laiku.

3. KULDĪGAS ŪDENS SŪKŅA NAMIŅŠ.

Pie Brīvdabas mūzeja galvenās ieejas, ceļa labajā pusē, 1936. gadā atkaluzstādīts apm. 100 gadus vecais „Kuldīgas ūdens sūkņa namiņš” ar no jauna ierīkotu ūdens sūkni. Šo objektu no Kuldīgas pilsētas pārveda uz Rīgu Tūrisma propagandas izstādei — Kuldīgas pilsētas muzejam, bet pēc izstādes to stipri bojātu nodeva Brīvdabas mūzejam. Ilgus gadus sūkņa namiņš stāvējis Kuldīgas pilsētā — četru ielu krustojumā. Namiņu savā laikā esot darinājuši latviešu darba ļaudis — pēc senlaiku pilsētu aku namiņu tradīcijām un paraugiem. Namiņam liktas ēvelētu dēļu sienas, šķautņu koku skelets, zāģētu dēļu jumts, kas garaajā mūžā vairākkārtīgi atjaunots. Sienās redzami glieti izzāģējumi, tās krāsotas tumši zaļā eļļas krāsā. Namiņš novietots uz laukakmeņu krāvuma. Mūzejā ierīkotais na-

miņa ūdens sūknis dod dzidru, aukstu ūdeni no apm. 10 m dziļuma. Ūdens sūknis nodots publikas lietošanai. Pie sūkņa namiņa ierīkots apaļš vienkājas galdiņš dzeņamā trauka nolikšanai un soliņš sedēšanai.

Kuldīgas ūdens sūkņa namiņš.

Slaju darvas cepis vecajā vietā.

4. SLUJU DARVAS CEPLIS.

1936. g. rudenī tika pārvests un atkaluzstādīts Brīvdabas mūzejā no Kuldiņas apriņķa Rendas pagasta „Sluju“ mežsarga mājām īpatnējs, senlaicīgs darvas ceplis. Lai gan darvas ceplī Kurzemē senāk bija ļoti bieži sastopami, tomēr tie nav pieskaitāmi parastam lauku sētas būvkompleksam, bet kā speciālas, tikai mājrupniecības vajadzībām konstruētas, vieglas būves celtnes arvienu novietoti krietni savrup, ārpus sētas, kaut kur meža malā. Ievērojot pirmatnējās situācijas īpatnības, arī mūzejā darvas cepla novietne izraudzīta gan Kurzemes būvpieminekļiem paredzētā novadā, bet savrup, vairāk uz Juglas ezera pusi.

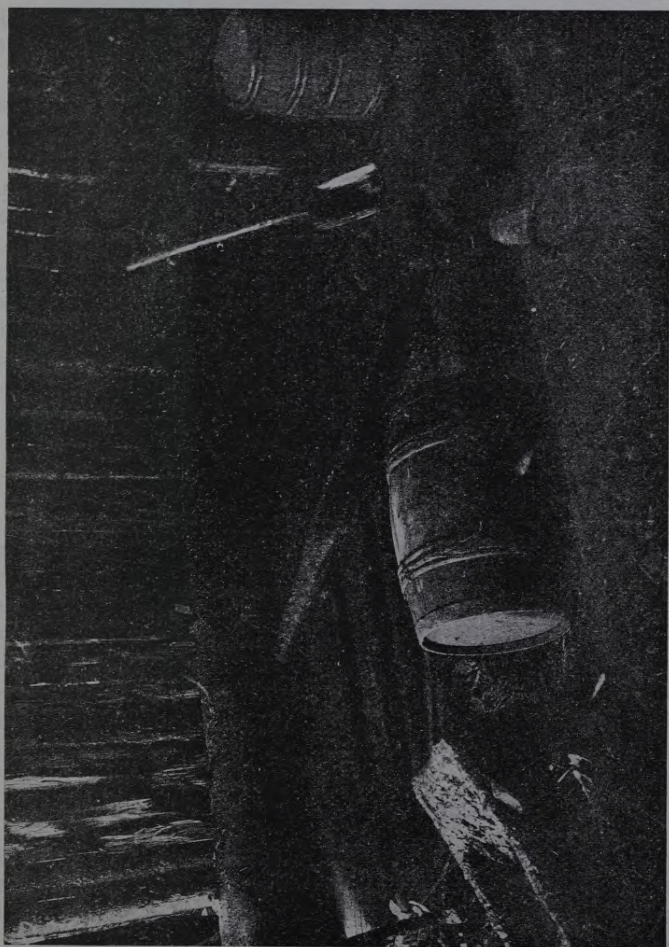
Rendas pag. „Sluju“ māju iedzīvotājs Vilis Melķis zināja stāstīt, ka cepli savos jaunības gados cēlis agrākais „Sluju“ māju rentnieks Fricis Ābiņš (miris 1926. gadā, 90 gadus vecs būdams). Cepli būvējot, par paraugu ņēmti Rendas apkārtnē esošie vecākie ceļu piemēri. Ceplis būvēts 19. g. s. trešā ceturkšņa sākumā. Ēkas dienvidritu stūra resnajā balsta stabā iegriezti gada skaitļi: „1865“, „1872“, „1881“, „1895“; liekas, ka vecākais gada skaitlis — „1865“ attiecas uz cepla darbības sākumu.

„Sluju“ darvas ceplis sastāv no divām atsevišķi, konstruktīvi skaidri atšķirīgām daļām, no pašas darvas ražošanas ierīces — cepla un ap to uzceltas koka ēkas (samēri plānā 11×6 metri). Celtnes uzbūvē dominē lielais, smagais lubu jumts, kuŗu nes seši 50+60 cm resni zemē ierakti 140 cm augsti stabi, ik pa trim katrā pusē. Virs stabiem, īpaši iecirstos robos, guldīta apaļa spārenīca, kas, ievērojot jumta lielo smagumu, pret izlōdzīšanos nodrošināta ar 4 pakšos cirstām sijām. Cepla sienas veido stabu gropēs līmeniski iebūvēts 15—20 cm resnu nekaķētu guļkoku pildījums, bet cepla galus nosedz pret malējo siju balstīts svērtenisks stāvkoku klāsts. Jumta segas pamatā ir 4 pāri spāru un 4 pāri kabu, kas balstās uz spārenīcas. Spāres ir priedes koka, apaļas ar taisniem galiem, bet ca. 2,5 m garās kabas darinātas no egļu koka ar 30—40 cm gapiem sakņu atzariem, kuŗu uzdevums saturēt pret noslidēšanu jumta segu un slogus. Virs spārēm nāk kārtis, uz kuŗām liktas lubas, noslodzītas no virspuses smagiem koka slogiem. Cepla koka daļas un koka darba rīki darvoti.

Darvas cepla 2. sastāvdaļa — pats ceplis resp. darvas tecināmā krāsns, kas izskatā atgādina sienu kaudzi, mūrēta no laukakmeņiem, ķieģeļiem un jumta kārniņu lauskām māla javā uz laukakmeņu pamatiem. Ceplis sastāv no divām daļām — pārtvaices telpas — „darvas krāsns“ un kurtuves — „aizoderes“, kas savā starpā tieši nav savienotas. Cepla kodols ir ca. 2,10 m platā, ca. 4,20 m augstā destilācijas telpa, kuŗas 15—20 cm biežās sienas (cepla krekls, „odere“) rūpīgi izmūrētas ar kārniņu lauskām un māliem. „Krekla“ augšdaļu sauc par „galvu“, un tur ierikota īpaša lūka malkas iekraušanai. Zemes līmenī izmūrēta dziļa „cepla mute“. Pārtvaices telpas māla klons izveidots kā lēzna piltuve ar caurumu vidū, un piltuves dibenu slīpi

mūrēts vads savieno ar padziļināto darvas krātuvi cepla ziemeļu galā. Krātuves dibenā, zem minētā mūrētā vada, zemē iegremdēta liela vienkoka siles darvas uzkrāšanai. Visu cepla „kreklu“ divu trešdaļu augstumā no zemes aptver 40—50 cm bieza laukakmeņa un ķieģeļu mūra ārsiena, atstājot starp „cepla kreklu“ 40 cm platu kurtuvi — „aizoderi“. „Aizoderei“ iemūrēta atsevišķa zema, plata kurtuves mute.

Darvas ražošanai kā izejmateriāls lietoti priedes, bērza un apses koki, pie kam par labākiem un darvas ieguvuma ziņā izdevīgākiem turēja minēto koku celmus. Pats darvas dedzināšanas resp. tecināšanas darbs, ko parasti iekārtoja vaļīgākā gada laikā — agrā pavasarī vai vēlā rudenī, bijis šāds: kad vajadzīgais koku daudzums bija mežā sagādāts un pievests pie cepla, atlasīja kurināšanai nepieciešamo malku, bet pārējos kokus resp. celmus sīki saskaldīja. Tad darvdeģis, parasti pats saimnieks vai saimnieka tēvs, stājās pie nopietnā un atbildīgā pārtvaices telpas piepildīšanas darba, jo malku nedrīkstēja samest kā pagadās. Vispirms no taisnākajām pagalēm sakrāva riņķi gar odeses ārējo malu. Tad virs šīm novietoja radiāli vairākas pagaļu rindas, noliekot šo pagaļu ārējos galus uz pirmajā kārtā noliktiem kokiem. Šāds malkas krāvuma sākums bija nepieciešams, lai atvieglinātu darvas noplūšanu un uzkrāšanos novada galā. Kad cepla pildīšana caur muti kļuva neērta, to turpināja pa lūku cepla galvā, līdz viss ceplis bija pilns. Pēc tam ailu un lūku aizmūrēja un cepla galvu apsedza ar šķidriem māliem, aizblīvējot visas varbūtējās plaisas. Kurtuvē ielika malku un sāka kurināt. Dūmu novadam kalpoja vairāki kurtuves augšdaļā ierīkoti, ar akmeņiem aizbāžami caurumi. Tāpat kā cepla piekraušana, arī cepla kurināšana, kas ilga trīs diennaktis, bija atbildīgs un lietpratīgs darbs. Nemākulības vai sliktas uzraudzības dēļ viss darbs varēja palikt bez vēlamiem rezultātiem: frūcīgā karstumā koks slikti pārtvaicējās, bet pārmērīgi kurinot varēja eksplodēt cepli uzkrājušās gāzes un izjaukt visu iekārtu. No mazākiem cepla galvas plīsumiem reti kad izdevās izvairīties: radušos caurumus un plaisas tad kurinātājs likvidēja, aizziežot tās ar māliem. Šādai vajadzībai domāta blakus ceplim esošā dēļa silīte ar šķidriem māliem un paegļu zaru slotiņas. Tādā kārtā darvdeģim nācās vairākas dienas nepātraukti uzkavēties cepli, un viņa īsajiem atpūtas brīžiem šai laikā labi noderēja pie rietumu sienas redzamā lāviņa ar koka pagalvi. Pēc 1½—2 dienas ilgas kurināšanas darvas bedrē esošā silē sāk uzkrāties pirmais destilācijas produkts — brūnas krāsas darvainis ūdens, kam nebija praktiskas nozīmes, un to kā nevajadzīgu ar gara koka galā piestiprinātu kausu resp. spainīti „virlupu“ izsmēla un izlēja koka notekrenē. Drīz pēc tam sāka uzkrāties tīra darva — pabiezs, eļļains, tumšs šķidrums ar īpatnēju smaržu. Uzkrājušos darvu ar dziļu koka liekšķeri un garenas koka piltuves palīdzību iepildīja mucās. Viens ceplis deva 3—4 lielas resp. 9—12 mazas mucas darvas, atkarībā no pārtvaicējamo koku labuma, pie kam kurināšanai izlietoja apmēram divas asis malkas. Kā blakusproduktu ieguva labas koka ogles, kas senāk tika ļoti pieprasītas un

Služu darbas ceplā iekšskats.

labi samaksātas lauku kalēju darbnīcās. Pašu ražota koka darva tika lietota dažādām vajadzībām, un it sevišķi plašs pieprasījums pēc tās bija jūrmalas zvejnieku ciemos, kur tā ļoti noderēja laivu, virvju, tīklu u. c. zvejniecības piederumu un rīku konservēšanai. Un vispār, katrā sētā neviens tālāks izbraukums senos kokasu ratos nebija sekmīgi veicams, neņemot līdz „darvas podu“ ratu smērēšanai. Bērza darva „deguts“ bija plaši iecienīta ūdenszābaku un citu juchtas ādas priekšmetu kopšanai. Diezgan bieži ražoto darvu veda pārdot pilsētās. 19. g. s. deviņdesmitajos gados, pārdodot darvu Jelgavā, par mazo darvas mucu maksāja 2—3 rubļus, tā tad viena cepla raža deva, labākā gadījumā, 25—35 rubļus ienākuma.

Darvas dedzināšana vēl pat 19. g. s. vidū atradās īpašu šī darba prātēju „darvdeģu“ rokās. Muižnieki ar saviem dienderiem stingri sekoja, lai mežos iekārtojušies darvdeģi maksātu muižai nomu, nodotu no katra cepla zināmu darvas mucu skaitu. Pie darvas dedzināšanas parasti strādāja 2 līdz 3 cilvēki. Sevišķi lielu prasni prasīja celmu „ķieņu“ malkas sakraušana ceplī, kā arī cepla vienmērīga nokurināšana. Darvu uz laukiem lietoja virvju, koka ēku, koka darbnīcu, jumtu, laivu darvošanai, tāpat ratu smērēšanai.

5. KAPU ZĪMES PIE USMAS BAZNĪCAS.

1. KOKA KRUSTS NO USMAS.

Melni krāsots, vienkāršs ozola krusts darināts apm. 1860-tos gados Kuldīgas apr. Rendas pag., pārvests Brīvdabas muzejā no Usmas līdz ar baznīcu. Lauku galdnieka darināts un kāda lauku amatnieka kapam noņemts, apmainot to ar akmens piemiņas zīmi. Ap krustu pēc senām kuršu paražām kapsētā, tāpat kā tagad Brīvdabas muzejā, bijusi apsīta krāsaina prievīte, kuŗa no jauna apmainīta vienmēr „uz kapu svētkiem“. Krusts atradies apm. tādā pašā attālumā un vietā no baznīcas arī Usmā, jo ap veco baznīcu apkārt bija seni kapi.

2. BRUŅINIEKU KAPA KRUSTS NO AIZKRAUKLES.

Atvests muzejā 1930. g. no Rīgas apr. Aizkraukles pag. „Baznīcdūju“ mājām, kur tas ilgus gadus stāvējis iemūrēts mūra klēts sienā. Pirmā imperiālistu kaŗā klēts sagrauta šāviņiem, un krusts nācis atkal dienas gaismā. Krusts attiecināms uz 15. gadu simteni un savos pirmsākumos, šķiet, atradies Aizkraukles bruņinieku pilsdrupās vai to tuvumā. Līdzīga izskata ripveidīgi akmens krusti redzami tagadnē arī citur Latvijas PSR, piemēram, Rīgas apr. Kokneses parkā netālu no pilsdrupām, Krustpilī, Bauskā u. c.

Bruņinieku kapa krusts no Aizkraukles.

3. KAPA AKMENS NO AIZKRAUKLES.

Atvests mūzejā 1930. g. no Rīgas apriņķa Aizkraukles pagasta „Baznīcdūju” mājām. Tāpat kā bruņinieku kapa krusts, arī šis kapa akmens — plāksne — ilgus gadus stāvējis neredzams iemūrēts mūra klētis sienā. Senos laikos, šķiet, atradies Aizkraukles bruņinieku pilsdrupās vai to tuvumā, jo „Baznīcdūju” mājās 19. g. s. vidū, klēti mūrējot, akmeņi vesti no sagruvušajām pilsdrupām un līdz ar citiem pārvesti arī kapa akmens. Attiecināms uz 15. gadu simteni. Akmens virspusē izcirsti ornamentāli rotājumi. Mūzejā akmens nostādīts vertikāli, patiesībā uz kapa savā laikā tas atradies horizontālā stāvoklī ar ornamentēto virsmu uz augšu.

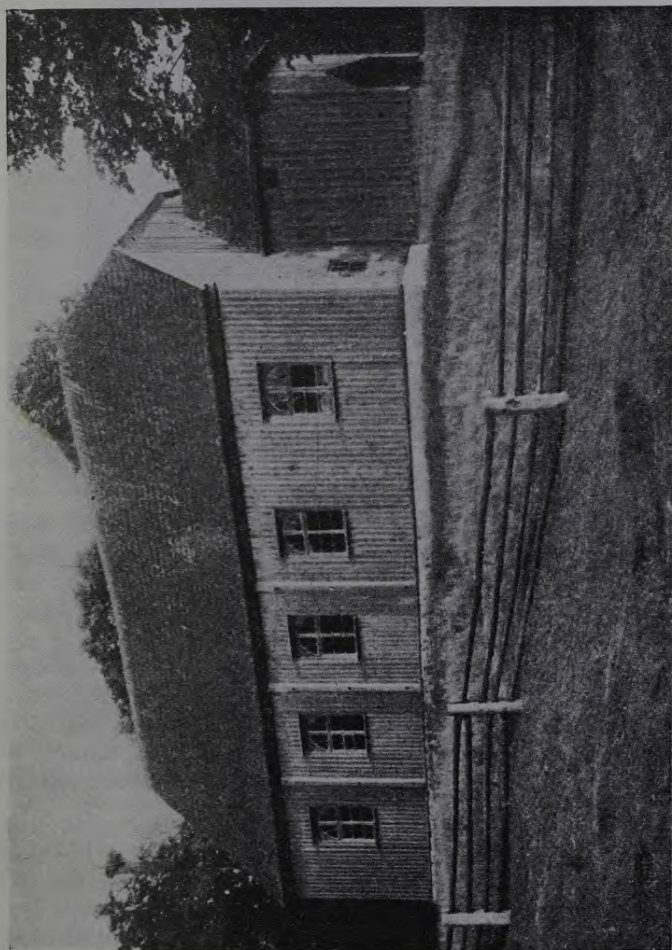
6. USMAS BAZNĪCA.

Usmas baznīca celta 1704. g., bet iekšējā iekārta galīgi izveidota gadu vēlāk — 1705. g. Par to vēsti pa daļai nodzisušais uzraksts uz altāra: „Anno Domini 1705.“ Baznīca celta guļbūvē no labi noaugušiem un izmeklētiem priedes un egles baļķiem. Apaļie būvbaļķi rūpīgi apstrādāti tikai ar cirvi, bez zāģa palīdzības, izveidojot šķautņus, kas tad sienās iebūvēti un nostiprināti, tos vienu vainagu virs otra pietapojot garām ozola koka tapām. Skaisti namdaņu amata prasmes liecinieki ir stūra salaidumi altāra galā. Šeit guļkoki sabūvēti platleņķi — darbs veikts rūpīgi, baļķi viens virs otra kā pieauguši. No senajām būvkonstrukcijām vēl būtu atzīmējami ozola koka dēļu griesti. Dēji izcirsti, labāk sakot, izplēsti no stumbra un apstrādāti tikai ar cirvi, radot pietiekami gludu ārpusi, kuŗu tad mākslinieks varēja rotāt gleznojumiem. Griestu dēji paplašināti ar „gropi“ un pienagloti no apakšas masīvajām sijām — prāvām lauku kalēju kaltām naglām. Sijas iesietas siju turētājos baļķos un pietapotas vēl prāvām ozola koka tapām. Jumts augsts un stāvs. Lai garās spāres labāk varētu nest jumta svaru, virs šķērsām būvei ejošām galvenajām sijām veidots divkārsš jumta krēsls, uz kuŗa tad balstās spāres. Šeit atkal redzams ļoti rūpīgs latviešu namdaņu darbs, sevišķi mezglu punktus, kur atgāžņi slīpā leņķī pievienoti statņiem ar attiecīgiem iecirtumiem un tapojumiem. Dzelzs būves konstrukcijās lietota ļoti reti, izņemot kalēja kaltās naglas, dažus dzelzs krampjus un viras.

Pa senlaicīgām, lauku kalēja kaltām naglām nonaglotām durvīm, pie kuŗām ir sena dzelzs atslēga koka kārbā, nonākot baznīcā, ievērojam gar abām sienmalām ejošās solu rindas, labajā pusē no ieejas — viriešiem, kreisajā — sievietēm. Soli plati, nekrāsoti. Tikai sēžamais dēlis bijis krāsots sarkans. Solus noslēdz mazas koka durvītiņas. Tieši ieejai preti altāris, ko rotā divas uz dēļa gleznotas gleznas. Altāris greznots kokgriezumiem un bijis savā laikā ieturēts melni-zeltītās krāsās. Tāpat melni krāsota kancele ar uzeju un turpat pievienotais senais „kungu sols“. Kancele rotāta kokgriezumiem un kokā grieztiem tēliem. Baznīcas guļkoku sienas balsinātas un rotātas gleznojumiem, sevišķi ap logiem un altāra daļā. Altāra telpu aptver sarkani-brūnā krāsā krāsots drapējums, bet aiz altāra uz guļkoku sienas melnā krāsā uzgleznota altāra kokgriezumā mestā ēna. Griesti ieturēti zili-pelēkos krāsu toņos. Attēlota debess ar mākoņiem un eņģeļu orķestris. Eņģeļu figūras ar mūzikas instrumentiem rokās tēlotas primitīvi, bet spēcīgi un dzīvi. Atzīmējams, ka gleznojumos nekur nav lietota zaļa krāsa. Laika zobs griestu gleznojumos bija stipri vien skāris. Mūzejā tie atkal savesti kārtībā, nostiprināti un restaurēti. Tāpat restaurēti arī sienu gleznojumi.

Baznīcai sarkanu, četrkantainu māla flīžu klons. Flīzes esot dedzinātas turpat Usmā, netālu no baznīcas, 18. g. s. sākumā.

Savos pirmsākumos baznīca bijusi bez apšuvuma, krāsota sarkanā krāsā. Samēros tā bijusi mazāka. Tikai ap 1808. gadu baznīcu labojot,

Usmas baznīca vecajā vietā.

Usmas baznīca Brīvdabas muzejā.

tā paplašināta, piebūvējot „luktu galu” un divus kambaņus — ģērbistabas kāzinieku un kristībnieku vajadzībām. Vecajās Rendas baznīcas grāmatās ir maza piezīme, ka ap 1800. gadu baznīca bijusi nonākusi ļoti bēdīgā stāvoklī un stāvējusi pat vairākus gadus bez jumta. Tam sekojusi tad arī, domājams, pirmā, lielākā pārbūve 1808. g. Noņemot baznīcas iekšdurvis, pie nojaukšanas Usmā, virs palodas iecirstajā gropē pret ieejas durvju vidusdaļu atradās divas Krievijas vara naudiņas — Aleksandra I kapeika no 1815. g. un Nikolaja I „kopeika serebrom” 1842. g. Naudas gabali bija mazliet kokā iedzīti un tur iebūvēti, no ārpuses neredzami un nepieejami. Baznīca vēlreiz pārbūvēta 1860-tos gados. Šinī laikā būvdarbos jau lietots urbis, zāģis, ēvele.

„1904. gads” un nezināma namdaņu meistara iniciāli „A. W.” bieži sastopami iegriezti vai ar zilu namdaņa krītu uzrakstīti uz atsevišķām būves daļām. Tas norāda uz kapitālo remontu, kāds pēdējo reizi šinī laikā izdarīts baznīcā. 1904. g. likts arī tagadējais ārpusvums, kas gan, šķiet, ir jau pēc skaita trešais. To varēja vērot pēc dažādiem naglu veidiem, ko atradām sa dzītas sienā.

Visā celtņē, to sīkākī vērojot, spilgti redzams senais latviskais, kurzemnieciskais, sevišķi logu un durvju izveidojumos, apkalumos, iekšējā iekārtojumā, vispārējās senceltnes ārējās kontūrās. Tas dod pilnīgu pamatu teikt, ka šī baznīca ir latviešu celta un izveidota. Pat kokgriezumiem rotātā kan-

cele un altāris esot latviešu mākslinieku darbi, to pašu latviešu, kas savā laikā kokgriezumiem rotājuši Kurzemes hercoga kuģus.

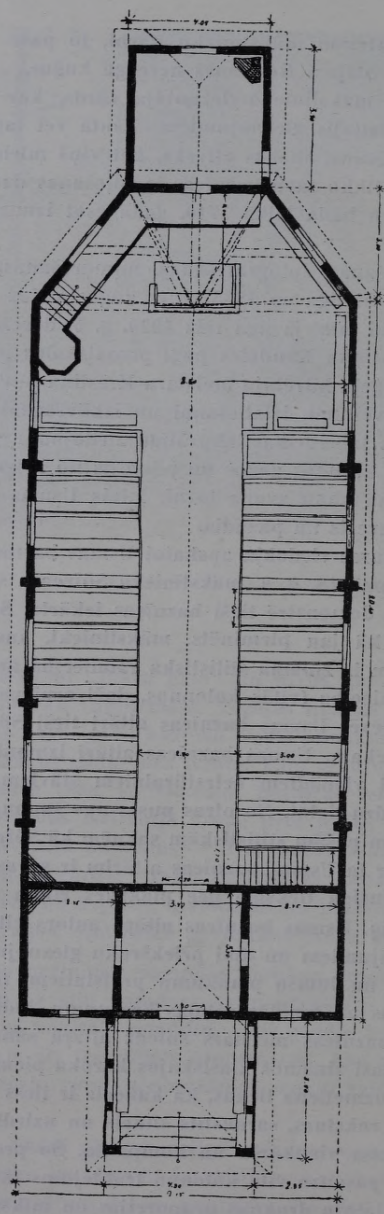
Nezināms veiklā mākslinieka-gleznotāja vārds, kas baznīcas iekšpusī, sienas un griestus izdalījis gleznojumiem. Tautā vēl tagad runā, ka gleznotājs bijis latvietis, jauns, skaists cilvēks, bet viņš miris 1710. gada briesmīgajā melnajā mērī, tikko savu baznīcas izdalīšanas darbu veicis. Nostāsti vēsti, ka lielā mēra un bada laikā 1710. gadā esot izmirušas $\frac{2}{3}$ no Usmas draudzes locekļiem.

Baznīcas uzmērīšanas, fotografēšanas, numurēšanas, nojaukšanas, materiālu pārvešanas darbi ilga no 1935. g. 5. augusta līdz 4. septembrim, bet atkaluzstādīšanas darbi mūzejā ilga līdz 1935. g. 6. decembrim. Ērģeles pārvestas no Bauskas apriņķa Rundāles pag. pamatskolas un ir savā laikā ievērojamā Jekabpils ērģeļu būvētāju meistara Krēšlīņa būvētas 1860-tos gados. Ērģeļu iegūšanai, pārvešanai, izlabošanai un iebūvēšanai vajadzīgie līdzekļi tika savākti no plašas sabiedrības labprātīgu ziedojumu ceļā.

Zvans sens, liets 1750-tos gados un pārvests no Jelgavas apkārtnes, kur tas atradies kādā senā kapu zvana tornī. Istaīs Usmas baznīcas zvans pasaules kara laikos aizvests un pazudis.

No mākslas vēstures viedokļa apskatot Usmas baznīcu, var teikt, ka visai oriģinālu ievērojamā 18. g. s. mākslinieka Söfrensa stila variantu un tā tālāko rustikālīzāciju demonstrē tieši baznīcas iekārta. Saskaņā ar tautā savākti nostāstiem, kā jau pieminēts, mākslinieki, kas greznoja baznīcu, bijuši latvieši. Altārim ir zināma stilistiska radniecība ar Ventpils Söfrensa darbnīcu, bet šī radniecība (vitās kolonnas, dažī ornāmenta motīvi) nav tik tuva, lai varētu piedēvēt Usmas baznīcas altāri tieši Söfrensam vai kādam viņa tuvākam skolniekam. Usmas baznīcas altāri izmantota kompozīcija no diviem gandrīz gluži vienādiem četrstūrīgiem stāviem, bet šādu kompozīciju Söfrenss nemēdza lietot. No otras puses nav šaubu, ka Usmas baznīcas altāris saistāms ar tām pašām stilistiskām saknēm kā Söfrensa māksla, t. i. ar Döbeļa skolu. Līdz ar to Usmas baznīcas altārim ir savas spilgti individuālas īpatnības, tam raksturīga tieksme pēc plāksnes ritma un ārkārtīgi bagāta ornāmentāla fantāzija. Usmas baznīcas altāra autors cīk iespējams izvairās no tēlnieciskiem rotājumiem un dod priekšroku gleznojumiem, ornāmentam, koloristiskiem gaišo un tumšo plankumu pretstatiem, tiecas pēc dinamiska silueta. Tādu lineārās un tonālās rotaļas krāšņumu, tādu dekoratīvu pārpilnību, kādu Usmas baznīcas meistars sniedz altāra sānu ierāmējumos, mēs reti sastapsim pat plaši zināmos klasiskajos baroka pieminekļos.

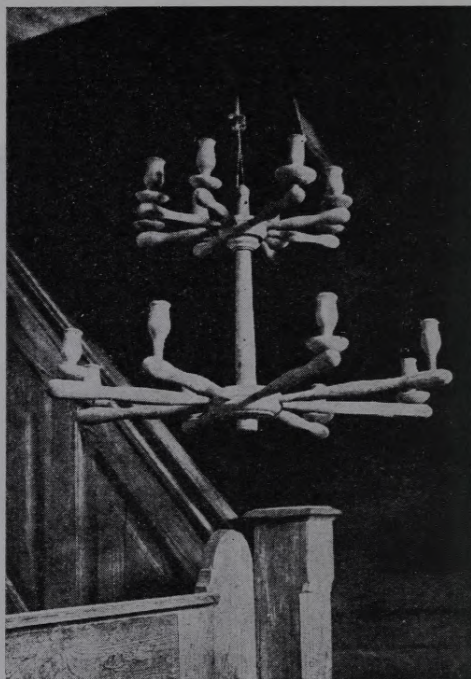
No pirmā acu uzmetiena liekas, ka kancele ir tiešs altāra pretstats. Par cīk altārim plakans raksturs, saraustīts siluets un uzirdināta virsma, par tik kanceles kubiskā masa vienkārša un kompakta. Šo pretstatu starp kancele un altāri vēl vairāk pasvītro vīto kolonnu traktējums (kancelē tās gludas un daudz masīvākas), statuļu druknās proporcijas un mikstās, apaļīgi plūstošās formas, tomēr nav nekādu šaubu par kanceles un altāra stilistisko sakaru:

Usmas baznīcas plāns.

Usmas baznīcas iekšskats.

Usmas baznīcas virpotais griestu svečturis

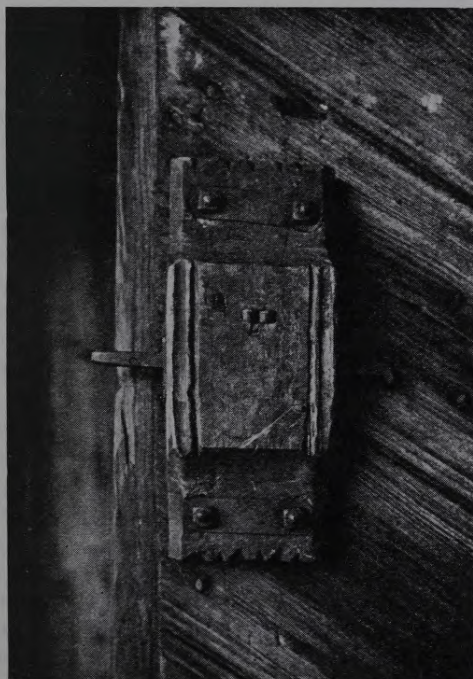
par to nepārprotami liecina pilnīgi identiskais kapiteļa zīmējums un dzegu profilējums.

Pēc nostāstiem pie Usmas baznīcas ilgus gadus esot stāvējis sens soda rīks „sieksta”. Sieksta, arī sieksts, Latvijā līdz pat 19. g. s. vidum ļoti izplatīts soda rīks un drošības līdzeklis, kurā ielika notiesātos vai apcietinātos noziedzniekus. Siekstu pagatavoja no 2 tēstiem koka blūkiem, kas novietoti viens uz otra. Blūka vienus galus savienoja ar stiprām dzelzs virām, bet oļrus varēja aizslēgt ar piekaņamo atslēgu. Blūku saskares malās bij izdobti padziļinājumi tā, lai saliekot kopā izveidotos neliels apaļš caurums ieslodzītā kājas stīlbu, virs potītēm, ielikšanai. Blakus siekstai novietoja sēdekli, kas dažreiz bij savienots ar siekstu. Ieliekot kādu siekstā, pacēla virsējo blūki, novietoja katru kāju savā iedobumā un siekstu aizslēdza. Sieksta gatavoja dažāda garuma (1—4 personu ieslēgšanai). Sieksta kā drošības līdzeklis bija katrā cietumā, sevišķi muižu primitīvajās ieslodzījumu vietās — klētīs, rījās, pagrabos, lai ieslodzītais nevarētu izlauzties. Sieksta bieži

novietoja arī pie baznīcām, kur sodītajam bija jāsež pa dievkalpojuma laiku. Sīksta līdz ar kauna stabu bija baznīcas pastāvīgs inventārs.

Ap Usmas baznīcu saistās daudzi seni no tautas mutes dzirdēti nostāsti un teikas. Visiem tiem cauri vijas teiksmainie stāsti par gaŗu, kaulainu sievu baltu villaini ap pleciem. Viņa mēdzot mēness naktis sēdēt baznīcas zvana telpā uz koka sola. Nekustīgi tā raugoties pāri ezeram, bet ja gaŗam-gāŗejs apstājoties un to ciešāk novērojot, viņa ātri atveŗot aizslēgtās durvis un steidzoties baznīcā, sava gaŗuma dēļ stipri pieliekdamās, caur zemajām palodām. Tā esot kāda atraitne, kuŗas vīrs un vienīgais dēls senos laikos noslikuši Usmas ezerā. Sieva sirdssāpes bieŗi nākusi uz baznīcu un tuvo kapsētu, kur vīrs un dēls apglabāti kopējā kapā. Tur pie savējo kapa tā atrasta kādu rītu mirusi.

Cits tautā dzirdēts nostāsta variants vēstī, ka gaŗā, kaulainā sieva ar ļaunajām acīm esot senu senā visādu nelaimju pareģe. Mēŗa laikos viņa stātgāŗusi ap Usmas ezeru sausu paegļu zaru rokā; kur tā parādījusies, tur sekojusi nāve. Tagad viņa seŗot pie saviem upuriem, kas apglabāti vecajā kapsētā.

Usmas baznīcas ārdurvju atslēga.

No iekārtas priekšmetiem, kādi novietoti Usmas baznīcā, būtu atzīmējamas senlaiku vara bungas, kas darinātas apm. 17. g. simteni un pārvestas no Alūksnes. Senos laikos, kad ērģeļu vēl nebijis, uz bungām sita līdzī dziesmas motīva takti un ātrumu. Pie altāra uz koka galdīpiem novietotie koka svečturi darināti pēc senlaiku paraugiem, bet interesantie griestu svečturi ir senu senie.

Usmas baznīcā apsildīšanas vajadzībām iemūrētas divas holandiešu podiņu krāsnis. Podiņi savākti Rundāles pili no kara laikos izpostīto krāšņu fragmentiem. Ģērbkambaos: pa labi no ieejas — sena baznīcas lāde „Anno 1710“ dažādu baznīcas priekšmetu glabāšanai, pārvesta 1935. g. no Gramzdas baznīcas. Pa kreisi no ieejas: kāznieku istabā pie sienas redzama veca altāra glezna. Tā pārvesta 1932. g. no Lejasciema baznīcas Valkas apriņķī un attiecas uz 17. g. simteni. Mācītāja ģērbkambari vairāki senlaiku upurmakī gaŗos kātos, veca kristījamā bļoda, plauktiņš ar vecām garīga satura grāmatām un dziesmu numuru lādīte.

Usmas baznīca piederēja pie Kuldīgas apr. Rendas draudzes. 1905. g. revolūcijā tā saucamie „baznīcu nemieri“ skāra arī Rendas baznīcu un līdz ar to arī Usmas baznīcu.

„Baznīcu nemieriem“ 1905. g. revolūcionārajā kustībā bija ievērojama nozīme, un tie ir viena no šīs kustības svarīgākām sastāvdaļām.

Cara un muižniecības varas laikos baznīca pie mums, tāpat kā visur kapitālistiskajā pasaulē, bija viens no šīs izsūcēju pasaules galvenajiem balstiem. Baznīca centās iemidzināt darba tautas garu, lai tad muižnieki, kapitālisti un cara patvaldība varētu mierīgi sēdēt uz apmānītās tautas kakla.

Tāpēc, paceļot cīņas karogus pret kapitālismu, cara patvaldību un muižniecību, nenovēršami bija jāvērsas arī pret šo varu stipro balstu — baznīcu. Un to revolūcionāri arī darīja, jo pati dzīve to prasīja. Pretrelīģiskais temats bija viens no tiem, par kuŗu laikā no 1900.—1905. g. ļoti dzīvi interesējās gan propagandistu pulciņi, gan arī plašās darba tautas masas. Sevišķi lielu interesi par antirelīģiskajiem jautājumiem izrādīja lauku ļaudis un lauku propagandisti.

Cīņu pret baznīcu veda ne tikai nelegāli, bet iespēju robežās arī legāli. Un šāda iespēja bija „Pēterburgas Avīzēs“, kas iznāca 2 reizes nedēļā bez iepriekšējas cenzūras. Jau ar 1902. gadu tur sāk parādīties ievadraksti par baznīcām un patronāta tiesībām, gan arī lauku korespondences no malu malām, kas vērstas pret baznīcu un mācītājiem.

Mācītājos un muižniekos tas radīja lielu uztraukumu. Mācītāji no kanceles ieteic nelasīt šīs bezdievīgās avīzes un liek šķēršļus to izplatīšanai laukos. Vēl vairāk: mācītāji sāk pārvērsties par muižnieku un patvaldības spiegiem un denunciantiem, kas valdībai paziņo izošanās sociālistus.

Vāciskās baznīcas un mācītāju atklātā nostāšanās spiegu un žandarmu lomās vēl vairāk mudina revolūcionārus uz cīņu pret šo neganto varu. Tu-

vojoties 1902. g. ziemassvētkiem, Jelgavas sociālistu organizācija iespiež proklamāciju „Miers virs zemes“. Šo proklamāciju 1902. g. ziemassvētkos izplata gandrīz vai pie visām baznīcām Jelgavas un Bauskas apkārtnē un citur. Šī proklamāciju izplatīšana pie baznīcām, kas sākās 1902. g., pastiprinātā kārtā turpinās arī nākamajos gados, jo pie baznīcām pulecjas daudz cilvēku, tāpēc tur izdevīgi proklamācijas izplatīt masās, un, otrkārt, baznīcas ir jāgrauj kā muižniecības un patvaldības stīprais balsts un nociefinājumu līnija.

Nākamajā, 1903. g. rudenī sociāldemokrātu partija iespiež proklamāciju „Baznīca un sociālisms“, ko lielā skaitā izplata gan Rīgā un apkārtnē, gan arī citur visā Latvijā. Tikai tagad revolūcionāri savu cīņas taktiku pastiprina un proklamācijas izplata taisni pašās baznīcās.

1905. gads cīņu pret baznīcu turpina — tikai ar vēl izkoptākiem, stiprākiem un vēl atjautīgākiem revolūcionārās taktikas paņēmieniem. Revolūcionārie saucieni baznīcās, proklamācijas un demonstrācijas pie baznīcām ar sarkaniem karogiem 1905. g. ir parasta lieta. Kā jauns cīņas paņmiens 1905. g. pievienojas revolūcionāru runas no baznīcu kancelēm un revolūcionāras dziesmas baznīcā.

Ar baznīcu demonstrācijām, baznīcu un mācītāju kancelu okupēšanu ir sasniegts, tā sakot, pretbaznīcu cīņas augstākais punkts 1905. g. Baznīca un mācītāji atmaskoti kā muižnieku un patvaldības kalpi un viņu autoritāte masās sagrauta. Pēc tam daudzas baznīcas savas durvis pavisam aizdarīja.

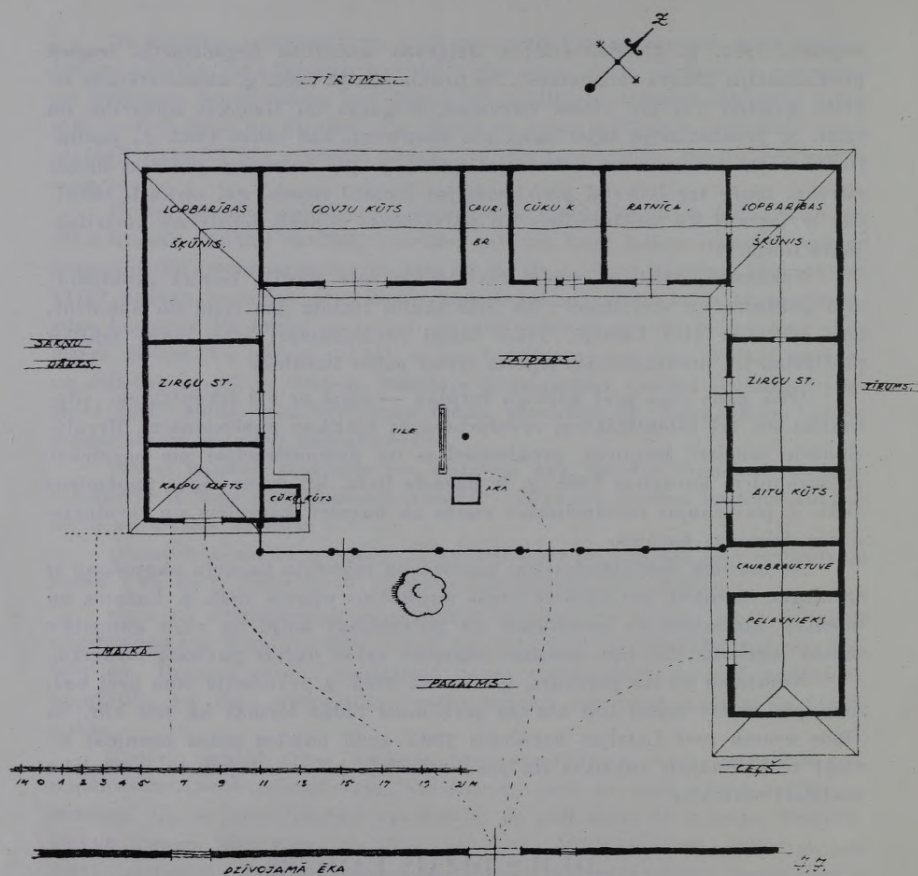
Novēdzot šo īso pārskatu, jāsaka, ka 1905. g. revolūcijā cīņa pret baznīcu pie mums bijusi ļoti asa un pieņēmusi tādas formas kā reti kur. Šo cīņas asumu pret Latvijas baznīcām 1905. gadā noteica mūsu baznīcas sevišķi reakcionārais raksturs un pašu mācītāju kā mācītājmuižu muižnieku sociālais stāvoklis.

7. „DEJU“ DIŽAIS LAIDARS.

Brīvdabas mūzejam senās kuršu sētas pilnīgākai izveidošanai 1939. g. jūlijā tika iegūts, pārvests un atkaluzstādīts kāds etnogrāfiskī ievērojams, tagadnē vairs reti sastopams latviešu lauku celtņu pārstāvis — raksturīgs senās Kursas „dižais laidars“.

Laidars pārvests no Liepājas apriņķa Rucavas pag. „Deju“ mājām. Celts 19. gadu simteņa sākumā, cik izdevās noskaidrot, apm. 1810-tajos gados un pilnībā nepārveidots palicis vairāk kā veselu gadu simteni tikai aiz tiem īpatnējiem apstākļiem, kādi valdījuši „Deju“ mājās, kur vairākas šo māju īpašnieku paaudzes stingri un noteikti turējušās pie sensenajām paražām, pie sensenās dzīves iekārtas, atturēdamās no pārmaiņām un modernā.

Stalla un kūts resp. laidara paši kultūrvēsturiskie pirmsākumi meklējami zināma laukuma ierobežošanā ar ciešu sētu. Vēlāk apkārt laukumam

„Deju“ māju „dižā laidarā“ plāns.

(laidaram) cēla slēgtas telpas, kuras sākumā bija atsevišķas, bet vēlāk apvienotas zem viena kopēja jumta. Stallus un kūtis cēla ciešus, lai ziemā mājlopiem nesaltu. Šis ēkas prasīja arī ciešus pamatus, jo mēsli un virca pūdēja koksnī un kūtis no koka vien ilgi nevarēja kalpot. Kad mūrēšanas tehnika lauku dzīvē vēl nebija sevišķi plaši izplatīta, izlīdzējās ar piemēroti resniem ozolkoka blūkiem, kas labi panesa mitrumu, vai arī kūtis taisīja ar zināmu kritumu uz kādu noteiktu vietu, kur tad virca satecēja, uzkrājās un to varēja izsmelt. Vēlākos laikos būvēja kūtis ar augstiem mūra pamatiem. Dažreiz visu ēku cēla no akmeņiem vai kleķa, kas gan ir daudz jaunāka

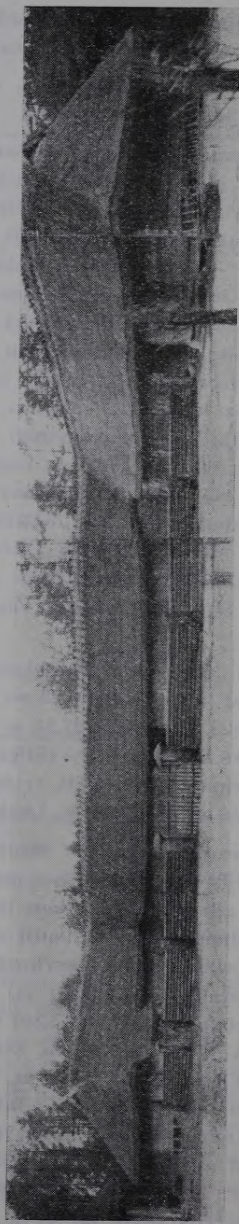
parādība. Kūts griesti arī bija jātaisa cieši: pirmkārt siltuma dēļ, otrkārt, viers griestiem allaž glabājās siens, salmi un cita sausā lopbarība.

Logu kūtīm sākumā vai nu pavisam trūka, vai nebija daudz. Gaisma lopu kopšanas laikā ieplūda pa atvērtām durvīm.

19. gadu simteņa sākumā — laidara celšanas laikā, „Deju“ mājas saimniekojis Toms Šubris — plašā apkārtnē pazīstams namdaris un priekšzīmīgs lauksaimnieks. No lielajiem Rucavas mežiem viņš sivedis izmeklēti vērtīgus būvmateriālus un pats arī šo ēku uzcēlis, pieturēdamies pie toreiz visā Kursā tik izplatītā „U“-veidīgā laidara apbūves veida. Toms Šubris jun. bijis neprecējies. Pēc nāves „Deju“ mājas mantojušas trīs māsas: Ķērsta, Margieta un Katrīna. Margieta un Katrīna aizprecētas leišos, neprecētā māsa Ķērsta valdījusi par prāvo saimniecību līdz pat pēdējam laikam. 1939. g. pavasarim. Tāpat kā brālis un tēva tēvs arī Ķērsta cieši turējās pie visa sensenā no tēvu tēviem mantotā. Vairākas reizes apmeklējot „Deju“ mājas, šā raksta autoram bija izdevība personīgi iepazīties ar senās dzīves pazinēju un seno paražu cienītāju. Cik daudz tautas dziesmu, teiku un pasaku zināja no galvas vecā māmuļa, gan būdama jau pāri 80 gadiem, taču apveltīta labu, skaidru atmiņu un dzīvu, loģisku domu gaitu. No visām „Deju“ saimniecības ēkām vismīļākais bija „dīžais laidars“, tāpēc arī tā nepiekrita ēkas pārvietošanai mūzejā pirms viņas nāves. „Kad es apsaguļšos, tad varat jemt projām“ — bija viņas pēdējie vārdi, kad šķirāmieš 1938. g. rudenī.

Tālāk pārejot pie paša „dīžā laidara“ apskata, jāsaka, ka tas bija celts izmeklētā, lidzenā vietā, tikai kādus metrus 20 no dzīvojamās istabas. Sienas apkārtmērs, mēriņot pa ārpusi, sasniedza $27,50\text{ m} + 35,75\text{ m} + 17,75\text{ m} = 81,00\text{ m}$. Ēku platums 5,80 m. Savā „U“-veidīgajā liekumā no trim pusēm ar sienām un atsevišķām telpām norobežots veidojās laukums — „laidars“, kuŗa diagonāļu garums: 25,50 m un 32,50 m. Laukuma platums 24,25 m.

Šie skaitļi labi raksturo ēkas patieso dīzumu. Visā plašajā Rucavas-Nicas novadā neesmu redzējis nedz dzirdējis kādu lielāku šāda veida celtni. Zem kopēja niedru jumta apvienotas pavisam trispadsmit atsevišķas dažādām vajadzībām lietotas telpas. Sākot uzskaitīt no viena ēkas gala, tās ir: pelavnieks ($5,80 \times 5,80$) m, aizbūvējama caurbrauktuve ($2,15 \times 5,80$) m, aitu kūts ($3,45 \times 5,80$) m, zirgu stallis ($7,85 \times 5,80$) m, barības šķūnis ($8,30 \times 5,80$) m, ratnīca ($7,90 \times 5,80$) m, cūku kūts ($4,40 \times 5,80$) m, aizbūvējama caurbrauktuve ($2,10 \times 5,80$) m, govju kūts ($10,0 \times 5,80$) m, barības šķūnis ($8,00 \times 5,80$) m, kūts ($6,25 \times 5,80$) m, kalpu klētiņa ($3,20 \times 5,80$) m, cūku kūtiņa ($2,30 \times 1,50$) m. No cūku kūtiņas ārstūpa uz pretējo pusi — līdz pirmajai caurbrauktuvei bijis senāk ierīkots stiprs, apm. 1,30 m augsts žogs, kur divpusīgi gropētos resnos žoga stabos iebūvēti apaļkoki, to galus mazliet pietešot, „vaigojot“. Ciešajā laidara „slitas žoga“ bijuši ierīkoti divēji vārti koka virām; pirmie šauri, vienviru, kājniekiem („tik plati, lai sieva ar nēšiem var cauri tikt“).

„Deju“ māju „dižais laidars“ muzejā.

otri — plati, divviru, tādi, lai ar vezumu var cauri izbraukt neiespiežoties. Pa platajiem vārtiem dzina arī mājlopus.

Laidara pagalmā, apm. 9,60 m attālumā no ēkas, „Deju“ mājās bija ierīkota aka ar smeļamo vindu un lopu dzirdināmā vienkoka sile. Aka izveidota pēc sensenajiem kuršu paņēmieniem no dabiskiem laukakmeņiem, izmūrojot akas sienas cilindriski. Akas virsbūve — guļkoku ar virspusē iekārtotu aizvejamu vāku.

Lielā ēka celta guļbūves tehnikā no divpusīgi aptēstiem, stipri viengabalīgiem labi noaugušiem būvkokiem. Stūri salaisti kopā gludajos pakšos. Vietu vietām ēkas sienās lietots arī Kursā tik iemīļotais senais savienotājs stabs. Piemēram, atsevišķi celtajam zirgu stallim ar siabu palīdzību pievienots barības šķūnis. Šim nolūkam četršķautņainā staba sānos izceirsta plata, dziļa grope. Pats stabs, tā apakšgalu atbalstot virs pamatnīcas baļķa, pietapots stalla sienai. Izceirstajā gropē ieguldīti barības šķūņa pietēstie sienas guļkoki. Tādā kārtā stabs kalpo kā atsevišķo telpu sienu vienotājs. Ēkas divas īpatnējās caurbrauktuves ir tik platas (2,15 m), lai Kursas dižā ore, piekrauta ar sienu, varētu tai cauri izbraukt. Pa ziemu, tāpat pavasaros un vasaras sākumā caurbrauktuvi ārēsiena aizpildīta guļkokiem, tos saliekojot vienu virs otra īpašās šim nolūkam pie sienām pietapotās kārtiņu atstarpēs. Aizbūvētā caurbrauktuve saimniecībā kalpoja kā ērts vaļejs lievenis, segta stipru juntu un ierobežota no trim pusēm ciešām guļkoku sienām. Šeit iebīdīja ratus, dažādus lauksaimniecības rīkus, pakabināja aiz spāres izkaptis, grābekļus. Lieveņos strādāja sīkākus mājas darbus; piemēram, drāza stīpas, taisīja grābekļus, lika cirvju kātus, dažreiz arī braucēja izgērētas kažokādas. Lietus laikā lieveņos — caurbrauktuves cirpa aitas. Virs guļkoku sienām būves šķērsvirzienā novietotas masīvas apaļkoku sijas, virs sijām salikti griesti. Visās laidara telpās griestu nav. Piemēram, to trūkst jau minētajiem lieveņiem, barības šķūņiem. Arī ratnīcai griesti likti tikai pa daļai. Kūtim, stalliem, pelavniekam cieši apaļkoku griesti, virs kuņiem labākai siltuma turēšanai likta vēl sūnu kārtā. Kalpu klētī dēļu griesti salikti virs sijām „trinīti“. Spāņu baļķi — „spārenīcā“ — iecirstos robos „ieguldīti“ jumta spāņu galī. Spāres liktas diezgan bieži. Jumta kārtis virs spārēm pietapotas koka tapām.

Niedru jumts „Deju laidaram“ bija nostāvējis nelabots no pašas ēkas celšanas un vēl bija diezgan stiprs.

Niedras vestas no Papes ezera. Liekot niedru jumtu, tā saucamās „vistiņas“ — mazie kūļi — gar jumta apakšējo ārmaļu liktas no garkūļu salmiem, jo tie labāk padodas spiešanai un liekšanai, bet ēkas kore aizpildīta un noklāta ar granti caurjauktiem spaļiem un sajukušiem salmiem. Bez tam vēl jumta kore nostiprināta sevišķiem koka „klamburiem“ — „tupelēm“, kas visai raksturīgi Kursai. „Tupeles“ darinātas no pušu šķeltiem, apm. 15 cm diametrā, priedes vai egles apaļkokiem, apmēram 1,2 m garumā. Tās liktas ik pa pāriem, uz katru jumtu slīpi sava „tupeles kāja“. „Tupeles“

augšgalā sastiprinātas kopā. Sensenais sastiprināšanas veids, ko tagadnē vairs lieto ļoti reti, ir, kad vienai „tupelei“, tā saucamajai „mātītei“, tiek izkalts augšējā daļā, apm. 10—15 cm no gala, caurums tieši tik liels, lai caur to varētu izbīdīt otru pārkoku, tā saukto „tēviņu“.

Otram kokam savkārt galā ar abpusīgiem iecirtumiem izveidota „galva“. Izbīdot „galvu“ cauri izkaltajam robam un izbīdoti koku pagriežot par 90°, iecirstie robi ieslīd izkaltā caurumā sānos un cieši „iesienas“ viens otrā. Tā bez naglām ir panākts ļoti ciešs un izturīgs asprātīgi veidots senlaicīgs savienojums. „Tupeļu“ pāri virs laidara kores likti visai biezi. Virs „tupeļu“ galiem, pamišus ejošajās vietās novietota apaļa, smaga, mizota kārts visa jumta garumā. Kārts satur visu „tupeļu“ grupu kopā un piespiež tās jumtam, lai asie jūras vēji, no Nidas puses nākdami, tos nevarētu izpostīt.

„Dīžajam laidaram“ jumts četrām slipēm. Jumta šķautņu vietās — ēkas galos, liekot jumtu, par „brodiņiem“ lietotas zaļas paegļu rikstes, jo tās labāk ļaujas liekties un labi piespiež niedras arī apaļajā jumta „aplaidumā“. Zelmiņu galos kā dekoratīvs rotājums likti dēli veidoti „zirdziņi“ — stilizētas zirgu galvas. Dēļa platums 10 collas. Tas ir tas pats samērs, cik biezs jumts. Tāpēc „zirdziņi“ jumtam labi piekļaujas un it kā organiski saaug ar to kopā, radot ļoti labu kopiespaidu.

Interesanti ir „Deju dīžā laidara“ pamati.

Kūtim un staļļiem tie veidoti pēc sensenajām tradīcijām no koka, atsevišķa ievelta apaļkoka veidā. Ēku atsevišķo telpu, piem. staļļu, stūri balstīti uz laukakmeņiem. Starp pamatnīcu un zemes virsmu radušos ailu tad nu aizpilda apaļkoks, kas pret „izvelšanos“ nostiprināts abās pusēs iedzītiem mietīņiem. Cūku kūtim un staļļiem laukakmeņu pamati mūrēti kaļķugrants javā. Klētij un pelavniekam mūrētu pamatu vietā laukakmeņu „pavīlas“, savēlti vienāda lieluma laukakmeņi, bez javas, nostiprināti ķīļējot. Un beidzot, apskatot „dīžā laidara“ atsevišķo telpu iekārtojumu, redzam atkal daudz interesanta, raksturīga un senatnīga.

Govju kūtis pilnīgi bez logiem, neskaitot mazas bezstiklu aillas baļķu sadurā, kuņas ziemā aizbāž. Gar sienām uz koka „kājiņām“ piestiprinātas siles. Virs silēm ieslīpi pret sienu piestiprinātas koka redeles — sausās rupjbarības ielikšanai. Govis senāk sietas pie sienā iedzītiem koka vadziem kaņepāju vītos valgos, apņēmot valga saiti ap govju kaklu.

Ļoti līdzīga iekārta arī „dīžā laidara“ zirgu staļļos. Tikai starp atsevišķām zirgu stāvvietām ierīkotas stipras koka sētas, arī atsevišķas aizgaldas jaunajiem kumeļiem. Cūku kūts iekārtā etnografiski interesantas ir barokļu aizgaldas ar dēli izgrieztiem piemērota lieluma caurumiem, caur kuņiem barokļi var izbāzt tikai galvas un no siles, kas novietota ārpus aizgaldas, paēst. Tas tamdēļ, lai tie nepiemīdītu netīrām kājām ēdienu. Sivēnu māte ar mazuļiem novietota atsevišķā aizgaldā.

Laidara pagalmā pie staļļa ārsienas ierīkota neliela kūtiņa (2,30×1,50 m), kur vasaras laikā pa nakti iedzīti tie sivēni, kas pa dienu brīvi apkārt

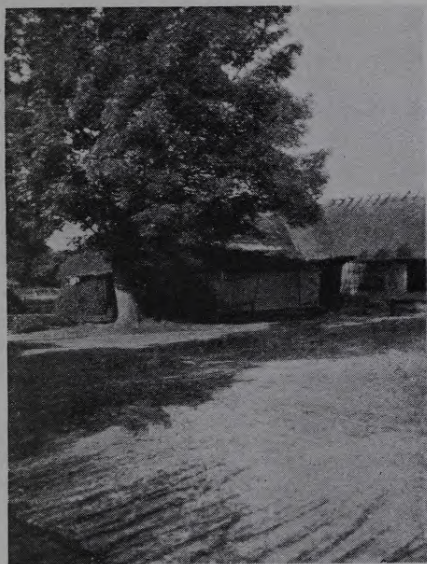
*„Deju“ māju „dīzais laidars“ mūzejā —
„slītas žogs“ un koka vārti.*

staigājuši laidarā. Šeit arī neliela vienkoka sile. Aitu kūti tāpat iekārta stipri vienkārša. Savdabīgās divpusīgās aitu redeles ar dzeņām vienkoka silēm sastāda visu šīs telpas inventāru.

Ratniecā uz koka grīdas gulšņiem dēļu grīda. Šeit uz sienās sadzītiem koka vadžiem sakārtas daudzās zirgu lietas, virves, ratu piederumi, sīki darba rīki u. c. Šeit novietoti labākie rati — „tamborrati“, arī labākās kamanas. Parastās darba ragavas pa vasaru „vilkas uz kūts augšas“. Ratniecā pa vasaru stāvējis ēvelbenķis, un tur strādājuši koka darbu. Pelavniekā glabājuši, kā to pats vārds norāda, pelavas. Vasarā šeit arī gulējuši. Taču „Dejās“ senāk, kā to Ķersta Šubre atcerējās, bijušas novietotas rokas dzirnavas, kuņas gan vēlāk esot pārvietotas istabas dzirnu kamberi. Ar šīm dzirnavām maluši parasti lopiem rupjos miltus. Vispār Kursā senos laikos esot bijusi paraža īpašas rupjā maluma maltuves ierīkot lopu mīteļu tuvumā.

Virš kūts un stalla ciešajiem griestiem glabāja lopbarību. To tur sacēla, „sadzīna“ rudenos un lietoja visu ziemu. Griestos bija ierīkotas lūkas, pa kurām vajadzīgo daudzumu ikreizes nogrūda lejā. Lai aukstums caur lūkām neplūstu kūti, lūkas aizbāza salmu vikšķiem.

Barības šķūņi — ēkas stūros, kalpoja vienīgi siena, āboliņa, dažreiz arī vasarāja salmu glabāšanai. No šķūņiem uz kūti un stali sienās ierīkoti nelieli „lodziņi“ — durvīņas, pa kurām barību iebāzt. Šķūņiem likta apaļ-

„Deju“ māju „dižais laidars“ vecajā
vietā, „staļļa gals“.

koku grīda. Kad pavasari šķūnī vairs barības nebija, to izmantoja kā pieliekamo, piem., tur ievilka darba ratus, arkļus u. t. t.

Runājot par seno „U“-veidīgo laidaru izplatību Kursā un pārējā Latvijā, jāsaprot, ka šī etnografiskā parādība bijusi senāk plaši izplatīta gar Baltijas jūrmalu, sākot no Ventspils un beidzot ar Rucavu — pietiekoši platā joslā, kas sniedzās paralēli jūras krastam apm. līdz Kuldīgai. Talsu apriņķī, Ventspils apriņķī, tāpat Kuldīgas apriņķa austrumos šāda veida „dižie laidari“ sastopami retāki.

Zemgales rīnkas — populārie, senie rīņķi grieztie un pakavveidīgie laidari ir savā uzbūvē un iekārtojumā radniecīga parādība, taču arī atšķirīgi, un tos nevar ar „dižajiem laidariem“ identificēt.

Katrā ziņā Kursas „dižie laidari“ gluži tāpat kā turienes īpatnējās, plašās senlaiku dzīvojamās ēkas ir Kursas rakstura īpatnība, kas augusi un izveidojusies savā apkārtnē netraucēti un sasniegusi gadu simteņu plūdu lielā pilnībā. Tagad tie visur strauji zūd, un pēc dažiem gadu desmitiem Brīvdabas muzejā pārvestais objekts būs varbūt vienīgais vēl esošais un liels retums, ko skatot nākošās audzes labi varēs izprast seno savdabīgo Kursas dzīvi.

„Deju“ māju „dižais laidars“ vecajā vietā, „klēts gals“.

Par kūtīm uzglabājušies seni ticējumi. Liepājas apr. Rucavas pagastā izdevās savākt šādas ziņas:

Lai aizsargātu mājlopus no ļauna spēka — kūts jāceļ tā, lai durvis nebūtu uz ziemeļiem. Ziemeļus nosauc par „tukšo pusi“.

Raganas bieži „aizrauj“ govīm pienu, tāpēc nelaiž viņas kūtī vai aizdzen, paliekot zem kūts sliekšņa dzīvsudrabu vai piesitot pie kūts nošautas pūces un vanagus. Dažreiz pilādža nūjā iegrieza 3×9 krustus un aizsprauda to aiz kūts durvīm.

Kūts bija īpaši jāsarģa Jāņos, kad visvairāk jābīstas no raganām. Viņas varēja šini naktī aizdzīt gan ar Ligo dziesmām, gan apspraužot kūts durvis pilādža meijām, bez tam pie kūts durvīm Jāņos sprauž dadžus, atspiež tās ar kadiķu mietu, uz kūts loga noliek akmeni, kas nests no kapsētas, paslieksnē liek dadžus, cirvi, izkapti u. t. t.

Kustoņiem ļoti bīstama diena — pavasari pirmoreiz pārkāpjot sliekšni, tad no rīta katram deva jēlu maizi, kas iepriekš „apvārdota“. Kūti aiz sijas ielikts līdakas zobs, aizsargot pret skaugiem un burvjiem. Senāk kūtī mēdza vismaz reizi gadā vest apkārtvadātos lāčus, jo ticēja, ka tie spējot atrast kūts mēslus paslēptos burvju ieliktos „pestelus“. Izvedot kūts mēslus, izvests

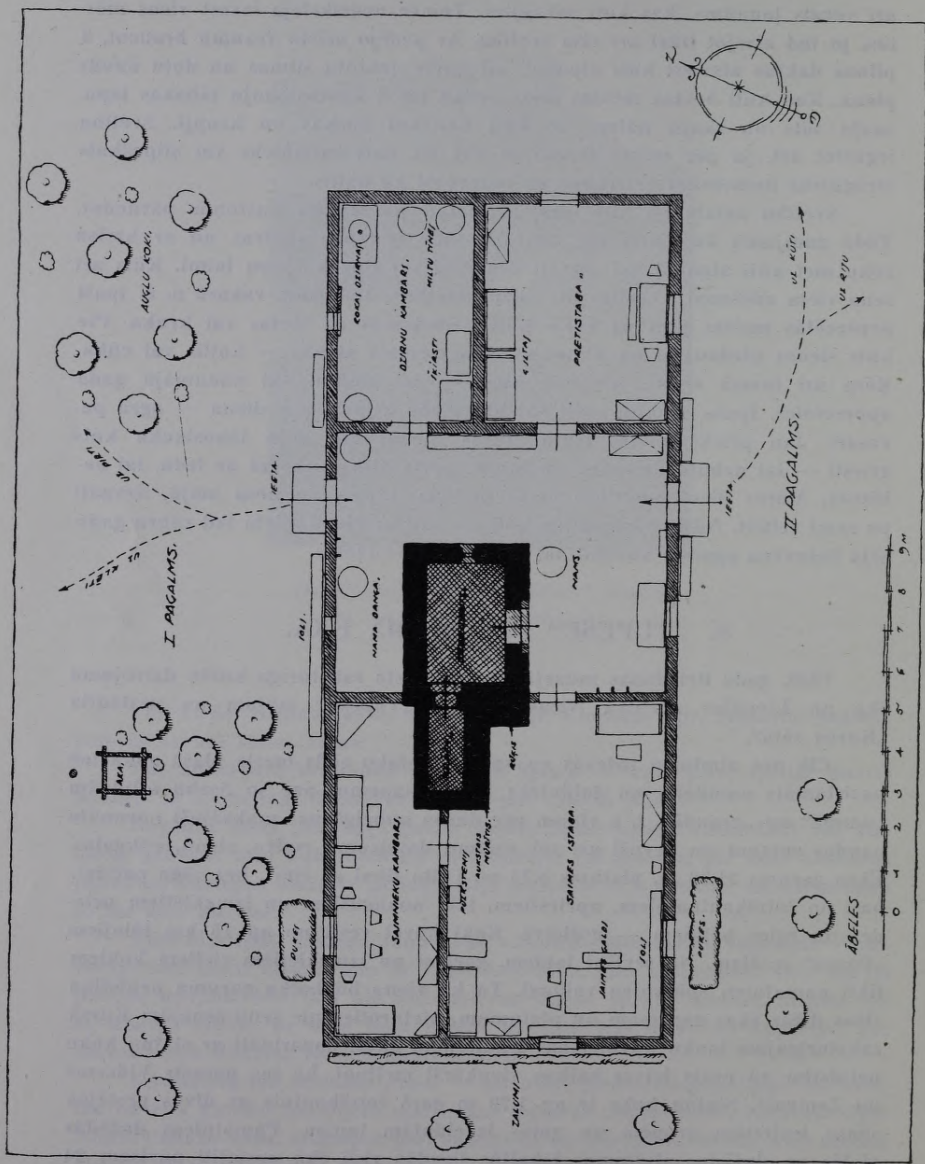
arī vecais jaunums, kas kūti sakrājies. Tomēr nedrīkstēja izvest visus mēslus, jo tad aizejot līdz arī visa svētība. Ar pēdējo mēslu vezumu braucot, 3 pilnas dakšas atsviest kūti atpakaļ, lai govīs nekļūtu slimas un dotu daudz piena. Kad kūti beidza mēslus mēzt, ielika tās 4 kaktos sauju tabakas lapu, sauju sāls un sauju nātru, lai kūti nenākot čūskas un krupji. Svētību iegūstot arī, ja pēc mēslu izvešanas vai nu pats saimnieks vai stiprākais strādnieks noņemoties četrpāpus un maurojot kā bullis.

Svētību nelaiž no kūts ārā, arī laiku pa laikam kustoņus pārdodot. Tādā gadījumā kustomim no pieres noplūc nedaudz spalvas un ar kreiso roku met kūti atpakaļ, lai pircēji neaizved sev līdz kustoņu laimi. Kūts arī sena vieta zilēšanai. Vastlāvjos, Ziemassvētkos, Jaungada vakarā u. c. īpaši neprecētās meitas jāja uz cūku kūti, sēdēdamas uz slotas vai krukļa. Pie kūts sienas piedauzija un klausījās, kas pirmais atrukš — kuillis vai cūka. Ķēra arī tumsā vistas, aizgaldā aitas — lai zinātu, vai nākamajā gadā apprecēsies. Īpaša ar kūti cieši saistīta diena bija Māras diena — agrā pavasarī. Jau priekš saules lēkta Māras dienas ritā bija jānoslauka kūts griesti — lai nebūtu dunduru un mušu, govīs bija jāieberza ar ledu, lai nebizotu, Māras dienā nogrieza mežā pilādža nūjiņu un nesa mājā, tievgali pa zemi velkot. Nūjiņu iesprauda kūti pie mieta. Pie šī mieta tad cauru gadu sēja lietuvēna apšēsto kustoni, lai tas ātrāk izveseļotos.

8. „TUPEŠU“ DZĪVOJAMĀ ĒKA.

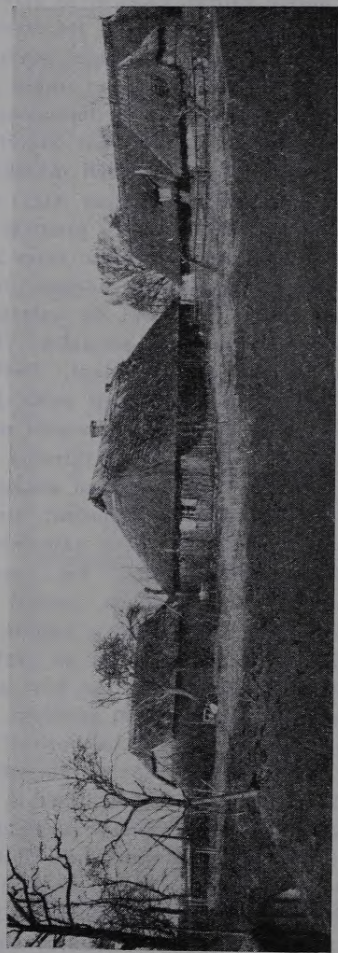
1938. gadā Brīvdabas mūzejā tika pārvesta raksturīga kuršu dzīvojamā ēka no Liepājas apriņķa Nicas pagasta „Tupešu“ mājām un uzstādīta „Kuršu sētā“.

Cik pēc atmiņām izdevās noskaidrot, istabu ēclis toreiz plašā apkārtnē pazīstamais namdaris un galdnieks Zvans, saņemot par šo darbu atlidzību „naudā“ un „graudā“, t. i. viņam pēc darba nobeigšanas maksājuši norunāto naudas summu un devuši arī vēl zināmu daudzumu rudzu, zirņu, cūkgaļas. Ēkas garums 21,30 m, platums 8,75 m. Celta tikai ar cirvi, bez zāģa palīdzības, no četršķautnainiem, apcirstiem, labi noaugušiem un izmeklētiem priekdes un egles baļķiem — gulbūvč. Koki būvei vesti no ap 15 km tālajiem „Papes“ mežiem. No sevišķi labiem, gaļiem un izmeklētiem cietiem kokiem likti pamatnīcu spārenīcu vainagi. Tā kā viena būvbaļķa gaļuma nepietika visas dižās ēkas gaļumam un platumam, pieturoties pie senu senajām Kursā raksturīgajām lauku būvniecības tradīcijām, baļķi pagarināti ar statņu koku palīdzību un nevis būves baļķus vienkārši metinot, kā tas parasts Vidzemē un Zemgalē. Statņu koks ir ap 1,70 m gaļš četršķautnis ar divos pretējos sānos iecirstām gropēm un galos izveidotām tapām. Pamatnīcas dažādās vietās un dažādos attālumos iekaltās ligzdās visā ēkā uzstātīti pavisam 24 šādi statņi, un sienas tad celtas starp tiem no samērā isākiem, vienādi resniem kokiem. Šim nolūkam būvkoku galos izcirsti attiecīga lieluma tapvei-

Tīmekļa Ārējās izstrādes plāns

digi cirtumi, un tie ielaisti stabu gropēs. Starp atsevišķiem būvkociem likta plāna būvsūnas kārtā. Arī iepriekš paredzētajās logu un durvju vietās sānos likti statņi, kas reizē tad izpilda arī stenderu vietu. Visai būvei augšā apkārtejošais spāru balķis vai spārenīca ar attiecīgi iecirstiem spāru robiem — „zobiem“ guldīta virs statņu galiem. Ēkas divas galvenās šķērssienu veidotas guļbaļķu galus cauri laižot un „iesienot“ tos ārīenās. Pārējās, mazāk svarīgās šķērssienu, iebūvētas atkal ar iemīloto „statņu koku“ stabu palīdzību, novietojot, pietapojot vienpusīgi gropētos stabus pie ārīenu un vidu aizpildot attiecīgi pietēstiem guļkociem. Ēkai laukakmeņu pamati samūrēti kaļķu-grants javā. Zem šķērssienu pamati nav mūrēti, tikai vietu vietām pavelti lielāki akmeņi — „paviļas“ un pieķilēti mazākiem, lai labāki turētos. Istabas jumts likts no ezera niedrām. Vispār Nicas un Pērkones pagastā vēl tagad, var teikt, 95% no visiem lauku ēku jumtiem ir darināti no ezera niedrām. Tas tamdēļ, ka tuvais, plašais Liepājas ezers ir šo niedru bagātīga atrašanās vieta. Jau no senu seniem laikiem rudenos, pirmajā kailsalā, tikko ezera ūdeņi pārsaluši, apkārtējie saimnieki un nameļnieki steigšus dodas uz ezeru „niedrās“. Katrs ciems vai katrs saimnieks vispirms „apņem“ sev zināmu gabalu ezerā un tad sāk niedras plaut. Sievietes tās sagrābj un novieto vezumos. Darbs tiek darīts ļoti straujā gaitā, jo baidās, ka rudens vētras vai kāds sniega padebesis niedras nesalauzītu un nepadarītu nederīgas. Mājās pārvestas saplautās niedras tiek šķīrotas un līritas, pēc kam tās ar meldru šķipsnām sasien nelielos kūļos un nokrauj kaut kur pajumtē lielos blāķos, liekot tur kūļus kārtām un pamīšus: vienu kārtu tievgāļiem, otru resgāļiem. Daži ezera tuvumā dzīvojošie nameļnieki niedras savāc un izstrādā pārdošanai. Pārdod parasti „kapās“ vai „šokos“ (vienā kapā sešdesmit kūļu). Niedru jumti ļoti izturīgi un, pareizi nojūmti, stāvot pat līdz simts gadiem un vēl ilgāk. Liekot niedru jumtus, tā saucamās „vistīņas“ gar jumta apakšējo ārmalu liek parasti no gaŗkūļu salmiem, jo tie labāk padodas spīešanai un liekšanai, bet ēkas kori aizpilda un noklāj ar granti caurjauktiem spaļiem un saŗjukuŗiem salmiem. Bez tam vēl jumta kores tiek nostiprinātas seviŗķiem koka „klamburiem“ — „tupelēm“. „Tupeles“ darina no puŗu ŗķeltiem, apm. 15 cm diametrā, priedes vai egles kociem apmēram 1—1,2 m gaŗumā. Tās tiek liktas ik pa pāŗiem, uz katru jumta slīpi nāk sava „tupeles kāja“. „Tupeles“ augŗgalā sastiprinātas kopā. Senais sastiprināšanas veids, ko tagad vairs lieto ļoti reti, ir, kad vienai „tupelei“, tā saucamajai „māŗitei“, tiek izkalts augŗšējā daļā, apm. 10—15 cm no gala, caurums — tieŗi tik liels, lai caur to varētu izbīdīt otru pāŗkoku, tā saukto „tēŗiņu“. Otram kokam savukārt galā ar abpusīgiem iecirtumiem tiek izveidota „galva“. Izbīdot „galvu“ cauri izkaltajam robam un izbīdīto koku pagrieŗot par 90°, iecirstie robi ieslīd izkalatā cauruma sānos un cieŗi „iesienas“ viens otrā. Tā bez naglām ir panākts ļoti cieŗs un izturīgs, asprātīgi veidots savienojums. „Tupeļu“ pāŗus liek itin bieŗi, daŗreiz pat tik bieŗi, ka ŗķelto koku ŗķautnes saskāŗas kopā. Virs „tupeļu“ galiem, pa-

„Tupešu“ mājas Liepājas apriņķī, Nīcas pagastā.

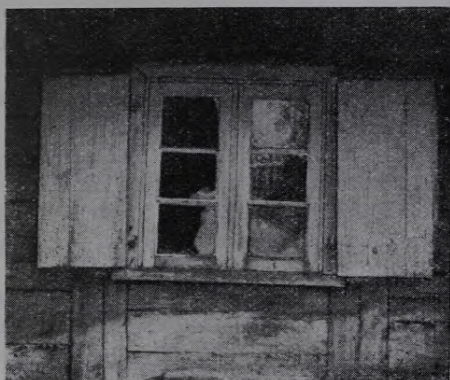

„Tupešu“ dzīvojamā ēka vecajā vietā.

mīšus ejošajās vietās, novieto apaļu, smagāku, mizotu kārti, parasti visa jumta garumā. Kārts satur visu „tupeļu“ grupu kopā un piespiež tās jumtam, lai vēji tās nevarētu izpostīt. „Tupešu“ ēkai jumts četrām slīpēm. Jumta šķautņu vietās — ēkas galos, liekot jumtu, par „brodiņiem“ lietotas zaļas paegļu rikstes, jo tās labāk ļaujas liekties un labi piespiež niedras arī apaļajā jumta „aplaidumā“. Zemiņu galos, kā dekoratīvs rotājums, likti dēļi veidoti „āži“, „dzērvītes“. „Tupešos“ ņemts un dēļi izveidots stilizētu putnu galvu motīvs, bet dažreiz Kursā sastopami arī citi motīvi, piemēram, stilizētas zirgu galvas, stilizēti stādu motīvi u. c. Jumta kārtis pie spārēm tapotas. Astoņiem spāru pāriem ēkas garākajā daļā piesaistīti divi pāri spāru katrā galā un pie tiem vēl ik pa trīs katrā galā atsevišķi liktās papildu spāres. Būves šķērsvirzienā liktas vienpadsmit masīvas, deviņus metrus garas sijas, kas apcirstas četršķautņu veidā. Apskatot „Tupešu“ dzīvojamās ēkas plāna iedalījumu, jāsaka, ka šeit sevišķi skaidri redzami senie Kursas etnografiskā apgabala ēku iekārtas principi. Vispirms jau „namā“ divas, viena pret otru vērstas ieejas durvis jeb „ārdurvis“, kas pilnā mērā atbilst diviem Kursai raksturīgiem pagalmiem. Vecu vecās 19. g. s. sākuma ieejas durvis darinātas no platiem priedes dēļiem, sastiprinātas koka šķēršiem — „šķērsdzītņēm“ un apkaltas dzelzs kalumiem. Durvju augšējā daļā ierīkotas otras mazākas durvītnas. Ja lielās durvis ir aizvērtas un ar dzelzs kliņķi noslēgtas, iespējams atvērt durvju augšdaļu „mazās durvītnas“, kam savas viras un savs kliņķis. Šis durvju veids ļoti sens.

„Tupesū“ dzīvojamā ēka vecajā vietā
(uz jumta karogs, kas nozīmē, ka mājā svin kāzas).

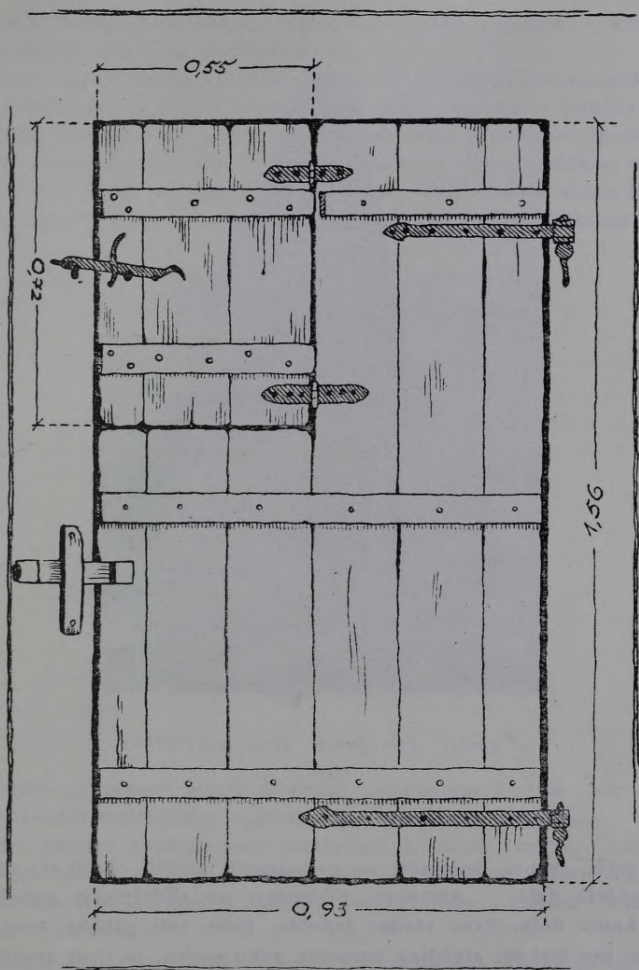

„Tupešu“ dzīvojamās ēkas logs ar slēgiem.

Ar plašo „namu“ dzīvojamā ēka it kā pārdalīta divās daļās. Pa labi ar iebūvētām guļkoku šķērssienu atdalītas divas pretistabas, pa kreisi — lielā „saimes istaba“ un tai ar guļkoku šķērssienu „nošķirtais“ „saimnieku kambaris“. Ēkai seši nelieli, sešrūšu, stikloti logi. Namam un vienai pretistabai likti tikai trijrušu lodziņi. Paši pirmie logi „Tupešu“ istabā bijuši nedzirdra stikla, pavisam sīkām rūtīm, kas bijušas iestiprinātas svina ietverēs. Ēkas guļkoku sienas no ārpuses apšūtas stāvēļu apšuvumu. Apšuvums likts pie sienas virs sienai piesistām, aptēstām kārtiņām — „trijniņi“, t. i. divu dēļu saduņu vietai likts pāri plats, pusapaļš nomalis — „vāks“. Logiem divviru spundētu dēļu slēgi, nokrāsoti balti ar kaļķu pienu. Apskatot „Tupešu“ dzīvojamās ēkas atsevišķās telpas un to iekārtojumu, sastopam tur šādas telpas: namu ar skursteni („manteļskursteni“, „rovi“, „ķēķi“) un nama dangu, „saimes istabu“ („dīžo istabu“), istabas kambari („saimnieka kambari“), pretistabu un dzirnu kambari. Nams ir plaša telpa, apm. 50 kv. metru kopplatībā. Namam griestu nav, grīdas vietā stīprs, biezs kaļķu-olju klons. Nama vidū liels skurstenis vai „manteļskurstenis“. Manteļskursteņiem vispār ir interesanta kultūrvēsturiska attīstības gaita. Iežogojot sirmā senatnē atklāto pavardu foreizējā dzīvojamā telpā, tas pamazām veidojies, un ja „Tupešos“ tas vēl atrodas ēkas centrā un nevis ēkas ārmalā, kā tas bieži redzams Zemgalē, tad tas tikai norāda un apliecina, ka šeit šīnī ēkā uzglabājušās sevišķi senas, varētu teikt pat senvēsturiskas dzīves tradīcijas. Skurstenis savā apakšējā daļā, plānā, ir taisnstūris, iekšpusē apm. 8 kv. metri plašs. Sienas līdz 60 cm biezas, mūrētas no jaukta akmeņu un ķieģeļu mūra kaļķu-grants javā. Skurstenim sienas vertikāli

mūrētas līdz pat griestu augstumam, apm. 2,20 m no grīdas līmeņa, tad tās pamazām tiek sarautas vai „sarauktas“ un virs jumta iziet kā viens vienīgs paprāvs dūmvads. Skursteņu mūrējums apmests no iekš- un ārpusē kalķu-grants apmetumu. Ārpusē bez tam vēl balsināta. Mūra „saraušana“ ar sliņu mūrējumu izdarīta tikai no trim pusēm; ceturtā, uz ēkas ārsienu (priekšpusi) vērsta puse, turpināta vertikāli līdz pašai augšai. Nostājoties skursteņa vidū un skatoties uz augšu, redzams cauri skursteņa galam debesu zilums. Lai lietus un sniegs nekristu skursteņa telpā, ierīkots dzelzs aizveramais skursteņa vāks. Vāks ierīkots grozāms — ap skursteni iemūrētu, griezumā apaļu dzelzs asi. Ar gaļa koka viras — „kārts“ palīdzību to var pagriezt, vai nu nostādīt vāka plāksni vertikāli, tad skurstenis atvērts, vai arī „kārti“ pavelkot uz leju un tādējādi dzelzs vāku pagriežot par 90°, citiem vārdiem, to nostādīt horizontālā stāvoklī, tad skurstenis būs aizvērts. Skursteņa iekšpusē, dažādos augstumos un virzienos redzamas iemūrētas koka daļas — koka ārdiņi — „bantas“. „Bantas“ ir apkaļķotas, apm. 10—15 cm diametrā. Uz tām, gandrīz nepārtrauktajos dūmos, karināta žāvēšanai nodomātā sālitā gaļa un dūmu desas. Dūmos gaļa nožāvējusies sevišķi laba un garšīga. Tā arī labi un ilgi glabājusies, nedzeltējusi un nepelējusi. Līdz pat 19. g. s. beigām plašajā skurstenī bijuši tikai atklāti pavardi. Pavardi izveidoti ligzdveidīgi, no māla javā samūrētiem akmeņiem un ķieģeļiem. To novietne bijusi gar skursteņa ārsienām. Atgriežoties vēl pie „Tupešu“ mantelskursteņa uzbūves, jāsaka, ka mantelskursteņi Kursā vispār, tāpat kā citos novados, ir attīstījušies no rovja, pievienojot tam vertikālu dūmu skursteni. Techniski šāds apvienojums var tikt izpildīts vai nu līdz pat jumta korei, paaugstinot un sašaurinot rovja sienas, vai arī izbūvējot no kādas rovja malas šaurāku dūmvadu līdz korei. „Dižo skursteņu“ augšējo daļu (virs griestiem) izveidojumos atzīmējamās divas pamatātskīribas, t. i. simmetriski un asimetriskji mūrētie skursteņi. Šos divus veidus noteic skursteņa pamatu stāvoklis ēkas plānā. Ja „dižais skurstenis“ atrodas ēkas vidū, tad tas ir simmetriski mūrēts, bet ja novietne pavirzīta vairāk vai mazāk no ieejas uz dibena sienas pusi, kā tas ir „Tupešos“, tad, lai skursteņa galva nāktu jumta vidū, mūrējums ir asimetrisks, un mantelskurstenis: viena siena (parasti tā, kas nāk pret ēkas vidu) ir mazāk ieliekta vai pat pavisam vertikāla. „Dižā skursteņa“ augšdaļa konstruēta uz velves principa pamata, pie kam arī „Tupešos“ izturības pavairošanai enkuru nozīmē izmantots griestu augstumā skurstenim apkārt apbūvētais apaļkoku „siju aplaidums“.

„Tupešu“ krāsns — „maizes krāsns“ atrodas istabā, bet tās mute skursteni. Krāsns plānā — iegarens četrstūris, augstums apm. $\frac{2}{3}$ no istabas augstuma. Sienas ieslipas. Krāsns mūrēta ar īpašu dūmu eju, kas izbūvēta, uzmūrējot virs kurtuves otru velvi. Radijs tukšums — spēle — krāsns dibenā savienota ar kurtuvi, bet virs krāsns mutes atstāts neliels caurums — „speltes mute“ — dūmu novadam.

„Tupešu“ dzīvojamās ēkas ārdurvis.

Krāsns priekšā uz mūrēts ap 50 cm liels izvirzums pelnu un ogļu izslaucīšanai. Virs speltas izveidots neliels dzirksteļu uztvērējs kurtuves platumā. Krāsns ārējā uzbūvē stipri un uzskatāmi ievērots un ieturēts divu daļu dalījums. Šaurākā krāsns augšdaļa mūrēta uz plāta apakšdaļas. Dalījums izdarīts apmēram $\frac{1}{3}$ no kopējā krāsns augstuma. Krāsns mate-

„Tupešu“ dzīvojamās ēkas manteļskurstenis.

riāls — māls, grants, dedzināti un nededzināti ķieģeļi. Laukakmeņi lietoti tikai apakšējā daļā — pamatos. Sildspējas un sildvirsmas palielināšanai lietotas katrā daļā divas rindas izdobto, gaiši zaļi vāpēto, seno krāsns podu, kas pēc izskata atgādina parastos puķu podus, ja tiem augšgals būtu izveidots kvadrāta formā. Podiņu dibens ir apaļš, ar paplašinātu maliņu — „ranti“ apkārt, lai podiņi labāk turētos krāsns mūrī. Dobjie podiņi iemūrēti starp ķieģeļiem, mainot divas kārtas ķieģeļu ar kārtu podiņu. Ar koka četrstūrains zvaigznes spiedogu krāsns rotāšanas nolūkiem iespiesti krāsns stūros gliiti zvaigžņveidīgi ornāmenti. Blakus iecjas durvīm senā apgaismošanas ierīce — īpatnējs kamīns, tā sauktais „rūķis“ vai „rūķītis“. „Rūķim“ īpašs, neliels dūmu uztvērējs, kas savienots ar skursteni. Rūķi lietojot, virs „pamūra“ zem dūmu uztvērēja tika dedzināta labi izžāvēta, sīki skaldīta celmu malka — „ķieņi“. Siltuma mūriņš un „rūķa“ pamat-

veidojums ir kopīgs konstruktīvs komplekss. Rūķa augšdaļa — kurtuve un dūmu novilcējs, atsevišķs veidojums.

Istabas apgaimei lietoti skali un sveces. Skalus plēsuši parasti no bezzaraina priedes koka, sējuši tos kūļos un likuši uz krāsas izžūšanai. Izžuvušos skalus glabājuši uz istabas augšas „pie paša skursteņa sienas“. Skali sagatavoti vasarā priekšā stāvošajam rudenim un ziemai lielākos vairumos, lai tie vienmēr būtu pie rokas un netrūktu. Aizdedzināto skalu iesprauda lākturī ar degošo galu slīpi uz leju, lai uguns virzītos pa skalu uz augšu.

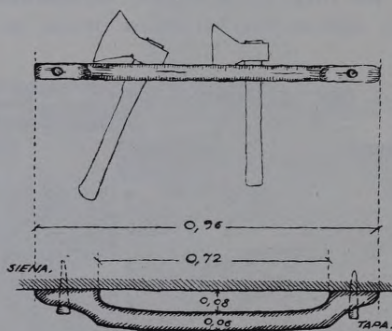
Līķu mazgājamais krēsls „Tupešu“ mājās, tagad mūzejā.

Lākturī „Tupešos“ bijuši divējādi: „iestiprināmie“ un „pārnesamie“; pēdējie savukārt sadalījušies uzstādāmajos un uzkarināmajos.

Skala lāktura nepieciešama sastāvdaļa ir skala turētājs, kas parasti darināts no dzelzs ar vienu, divām un pat vairākām skalu vietām. No skalu turētāja viss priekšmets dažkārt nosaukts par „skalturī“, kādu vārdu sevišķi lieto Vidzemē.

Uz grīdas liekamo lākturu stāvi sastopami ar pastāvīgu un regulējamu skala augstumu. Regulējamo lākturu apakšējā daļa taisīta no diviem stāvkokiem, kas, tāpat kā iepriekš minētais, nostiprināti koka klucī. Stāvkoki sajūgti ar diviem šķērskokiem, no kuriem viens atrodas augšgalā, otrs pret vidu. Šķērskokos izkalti caurumi. Skalu turētāja plakanais kāts brīvi kustas šķērsļos izkaltos caurumos un, pārlietot tapiņu augstāk vai zemāk, pēc vajadzības paceļams un nolaižams. Līdztekus skaliem „Tupešu“ mājās apgaismošanai plaši lietotas arī sveces. Tās lējuši mājā. Vispirms pinuši un vījuši daktis. Pašvērtus linu vai kokvilnas diegus savijuši trim kārtīm kopā un sagriezuši apm. pēdu garos gabalos, iesienot vienā galā

mezglu, otrā cilpiņu. Sveču liešanai nozīmētos mazvērtīgākos lopu taukus izkausējuši un ielējuši sveču lādē — palielā vienkoci, kur apakšā jau bijis ieliets verdošs ūdens. Sveču lādi pašu vēl likuši karstā ūdenī, lai tauki tik drīz neatdzistu un nesabiezētu. Gatavās daktis iemērkuši taukos, izstiepuši taisnas un likuši aukstumā, lai sasaltu. Tālāk — daktis uzmaukuši pa 3—6 uz sevišķi darinātiem apaļiem kociņiem, uzmanīgi iemēra karstajos,

„Cīrvju koks“ „Tupešu“ namā.

šķidrajos taukos un izlika salā uz limeniski noliktām „redeļu trepēm“. Kad tauki sasala, mērcēšanu atkārtoja, līdz ieguva vēlamo resnumu, kas svārstījās no 2—3 em. Sveces lējuši visvairāk pēc Jauna gada un februāra mēnesi, ap „sveču dienu“, bezvēja sala laikā, lai sveces „stingdamas“ neplaisātu.

Plašajam „Tupešu“ namam nav griestu. Virs masīvajām sijām salikti daži dēļi, kas noder kā plaukti, un daži apaļkoki, virs kuņiem pārlikti glabājas daži mājsaimniecības piederumi, piem., maizes lize, krāsns slaukāmā slots, dažādi lietas koki, dzelzs ugunsdzēsšanas ķeksis, makšķeru kāti u. c.

Gar nama sienām salikti pazemi dēļa soliņi, virs tiem dažādi koka trauki, gan ūdens tvertnes — kubuli, ballas, ūdens nesamie spaiņi, gan arī citādi trauki, vienā kaktā trauku skapis. Uz koka vadžiem pakarināti „riki“, zirgu lietas, virves u. t. t. Tepat arī nēši, istabas slaukāmās slotas, lāpstas, laužamā stanga, grūžamā piesta ar stampu u. c. Cīrvjiem ierīkoti pie sienas sevišķi „koka aizliekamie“. Nama sienmalā novietotas „redeļu trepes“, kas veda uz istabas augšu. Istabas augšā, virs trijņīti liktajiem griestiem, kas nopakoti velēnām, pie bendeļu kociem glabājās izžāvētas gaļas gabali un desas; turpat attālākās vietās — arī dažādas citas mantas, piem., novalkātas drēbes, ziemas kažoki, sausas aitu ādas, savērptas dzijas, salūzušas mēbeles, dažādi nevajadzīgi darba riki, kurvjī, vāceles, trauku stipas u. t. t. „Tupešu“ istabas augšā glabājās arī koka zārks. Kursā ir

senā paraža, ka vecie ļaudis, ikviens vēl dzīvs būdams, rūpējas par savu „mūža namu“, to vai nu darinot paši, vai pasūtinot pēc mēra galdniekam. Mājās pārvesto zārku noliek uz istabas vai klēts augšas. Šeit stāvējis arī īpatnējais, senais liķu mazgājamais krēsls, kas darināts apm. 1750-tajos gados. Nomirušais uzlikts uz platā sēdekļa un tur nomazgāts un apģērbts. Kā interesantu etnografisku retumu to izdevās iegūt un pārvest mūzejā.

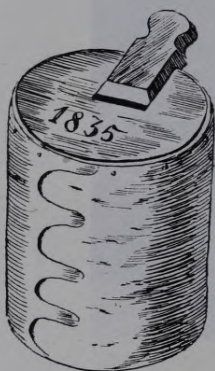
Edamgalds „Tupešos“.

Patī svarīgākā telpa visā dzīvojamā ēkā ir „dižā“ vai „saimes“ istaba. „Dižajā istabā“ pats raksturīgākais un senākais ir sols. Solu atrodam ar ļoti retiem izņēmumiem katrā lauku sētā, istabā, kur tas jau sirmā senatnē iekarojis sev tiesības un tās arī paturējis, cauri gadu simteņiem kalpodams kā nepieciešama istablieta gan sēdēšanai, gan gulēšanai. Pirmie soli bijuši ļoti lieli, masīvi, smagi; tagadējie — mazāki, vieglāki un ērtāk pārvietojami. „Tupešos“ sola novietne bijusi pie istabas gala un garen sienas. Solu galus nostiprināja istabas sienu balķos iecirstās gropēs vai uz balķu sadurās iedzītiem koka vadžiem. „Tupešos“ abi soli bija novietoti leņķī, istabas kaktā, diagonāli pretim krāsniņ.

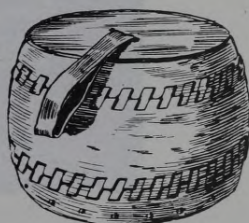
Saimes galds bijis novietots kaktā, iepretim ieejai, šaipusē soliem. Galda galā bijusi „goda vieta“. Te sēdējis tēvs — saimnieks — maltīšu laikā, tur sēdināta līgava, līgavainis, krusttēvs, krustmāte un citi ievērojami viesi.

Gultas „Tupešos“ brīvi stāvošas. Vecākie paraugi bijuši ar četriem augstiem stūpa stabiem, gandrīz līdz griestiem. Stabu gali bijuši savā starpā savienoti četriem rāmju kokiem. Rāmjiem piestiprināti aizkari, ko darinājuši — auduši parasti strīpainus vai rūtājus no lina, dažreiz arī pakulu dzijām. Gultas priekšpusē aizkari bijuši sabīdāmi un attaisāmi. Gultas kāj-

gali atradusies tā saucamā „zāļu lādīte“, kur glabājušās dažādas zāļites, arī nauda, rotas lietas u. t. t. Dažām gultām virsējā daļa bijusi segta ar ciešu, limeniski liktu dēļu jumtu. Dēļu segums iesiets divās šķērsdzitnēs, kas uzsēdinātas stabu galos izveidotām tapām. Virs šādas gultas ciešā jumta glabājuši vilnas grozus, pītenes, vāceles, zara kannas, sveču lādes, spresliecas u. t. t. „Ģimeņu gultas“ bijušas ļoti platas, ērtas. Nereti to tuvumā bija pakārts šūpulis — garā koka listē. Šūpuļa kārti Kursā mēdza

*Piparu trauciņš (tāss).
Kurzemē.*

*Šņaucamās tabakas dozīte.
Kurzemē.*

rotāt, gan piekarot tai jostīnas, gan pārklājot kādu skaistu lakatu. Šūpulis bija ierikots sūpojams ar pamīnu. Tas tamdēļ, lai māte, uz gultas malas sēdēdama, netraucēti varētu šūpot šūpuli ar kāju, bet ar rokām strādāt kādu rokas darbu — šuvekli vai adikli.

Ģimeņu gultu novietne — precētiem pāriem — bija istabas kaktos. Precētie ļaudis šeit gulēja ziemu un vasaru. Jaunieši — puīši un meitas, turpretim, pa vasaras silto laiku izklīduši gulēt saimniecības ēkās, gulēdami tur vai nu iznestajās un ierikotajās gultās, vai arī vienkārši sienā („eisās“). Gultas iekārtoja, piem., klētīs, „cisās“ bija gubeni, uz stalla augšas u. c.

Istabā, krāsns tuvumā, pie lielajām šķērsām būvei liktajām sijām mēdza ierikot koka kārtis — „virbas“, dažreiz arī koka plauktiņus zeķu, cimdū, lakatu, dažādu apģērba gabalu žāvēšanai un uzkabīšanai.

Skapji bijuši vairāki jau 19. gadu simtņa vidū. Tie lielāko tiesu gan darināti pēc „pilsētas modes“, ar plauktiem vienā pusē — veļai un sīkākām mantām, un drēbju pakaramiem otrā pusē — lielākiem apģērba gabaliem. Nereti skapja apakšējā daļā atradušās divas prāvas atvilktnes, kur

glabājuši adikļus un adījumus. Vienam otram skapim virsējā daļā bijuši uzotēti darināšanas gada skaitļi. Skapju novietne — tumšākas sienas un sienmaļi. Tā saimnieka istabā pie šķērssienas bijuši divi skapji, pretistabā stāvējis viens.

Pretistabās nebijis krāsns. Tā apdzīvota tikai vasarā, kad šeit novietotas gultas un dažreiz arī kāds galds ar krēsliem.

Ziemā pretistabā glabājuši dažādas mantas, piemēram, miltus, audeklus, vadmalas baķus, līnu kodeļas u. t. t. Otrā kambarī, tā saucamajā „dzirnu kambarī“, stāvējušas divējas rokas dzirnavas, dažas prāvas miltu līnes, labības maisi. Uz dēļu plauktiem šeit glabājuši izceptu maizi, piena traukus. Dzirnu kambarī dažreiz sāļījuši gaļu koka baļļās. Arī godu un svētku gadījumos darītās alus mucas šeit stāvējušas uz koka stēķiem.

Vai pelite tur tecēja,
Kur tecēja sermulītis?
Vai kalpiņš tur sēdēja,
Kur sēdēja saiminieks?

T. dz.

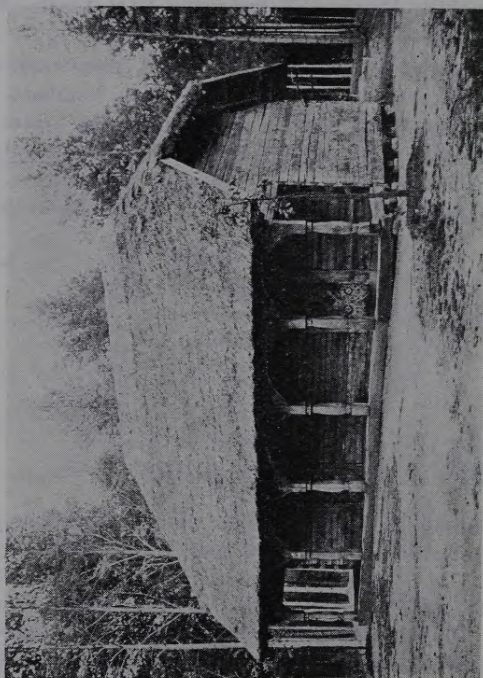
9. DIŽLĪĶU KLĒTS.

Raksturīgā kuršu klēts no Kuldīgas apriņķa Kuldīgas pag. „Dižlīķu“ mājām pārvesta un atkaluzstatīta 1932. gada vasarā.

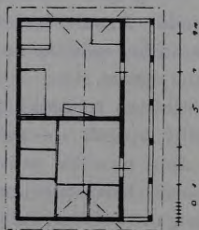
Klēts celta 18. g. simteņa vidū. Ārdurvīs ar nazi iegrieztais, tikko saredzamais skaitlis „1767“ varbūt apzīmē celšanas gadu. Ēku nojaucot, pamatnīcas stūpos — pakšos — atrada iecirstus krustiņus un tajos savukārt ieliktus no pilādža koka darinātus krustveidīgi saliktus kociņus. „Labības klēts“ āra sienas pakši iecirstajā krustiņā, bez tam, atrada mazu sudraba naudas gabalu — Zviedrijas 1 öres gabalu, sacirstu četrās daļās. Naudas gabals kalts 1730. gadā. Krustu ieciršana pamatnīcas pakšos senos laikos bija stipri izplatīta parādība, saistīta ar ticējumiem, ka tas novēršot uguns briesmas, zibeni, ļaunus garus.

Klēts celta guļbūves tehnikā no izmeklētiem, skaisti noaugušiem būkokiem. Balķi glīti aptēsti — „stērķēti“. Zem pamatnīcas stūpos un arī pret ēkas vidējo daļu paveltie prāvie laukakmeņi veido ēkas pamatus tādējādi, ka klēts apakša brīvi pieejama vējiem un gaisam. Arī tas tā ierīkots ar zināmu nodomu un nolūku, lai klēts stāvētu sausa, lai tur glabātā labība un drēbes nepelētu. Salmu, divslīpju jumts ar tā saucamiem „pusšļaupīšiem“ galos. Kārtis pie spārēm klūgotas un nostiprinātas koka ķīļiem.

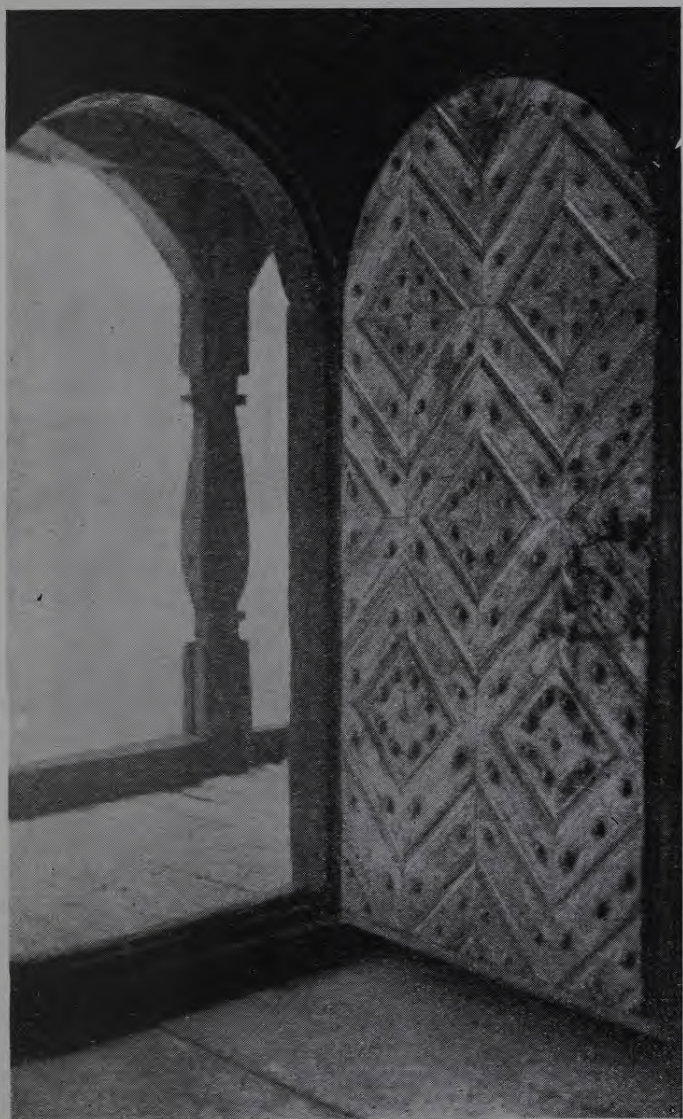
Ēkā divas, šķērssieni atdalītas, atsevišķas telpas — „drēbju“ un „maizes“ klēts. Katrai „klētij“ sava ieeja. Priekšā, visas ēkas garumā, lievenis ar 6 bagāti veidotiem koka stabiem, kas savienoti glītām koka „loku

„Dzihku“ klēts.

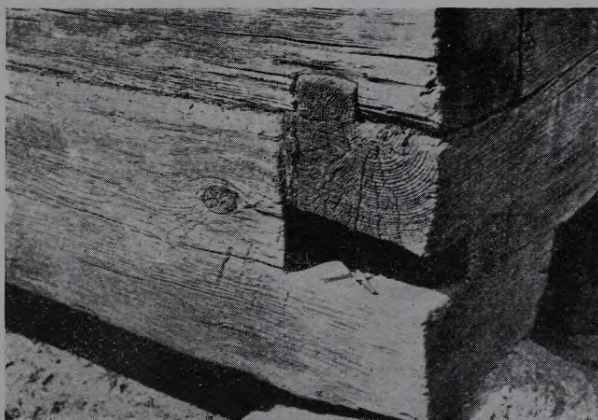
Klētis plans.

Klētis „margotās“ durvis.

Ktēls liepēna stabi.

Krusts klēts pakši.

ailām". Lievenis konstruktīvi radies, ieraujot priekšējo sienu apm. par 1.5 m. Augšējo sānu sienu vainagu balīti normāla garuma, balstās uz stabiem. Stabu augšējie un apakšējie gali ar „tapu“ nostiprināti augšējā un apakšējā cauri ejošā pamata un spāru balīti. Klēts sijas turpinātas līdz pat stabu vainagotājam spāres balītim, tādējādi radot iespēju uzlikt arī pielievenim ciešus dēļu griestus, kušos gan atstāta neliela lūka, pa kušu, pieliekot redeļu kāpnes, iespējams nokļūt uz klēts.

Ēkas abiem nodalījumiem dēļu grīdas. Pie grīdas sijām dēļi pietapoti resnām koka tapām. Ieejas durvis darinātas no divkāršiem dēļiem. Virsējie „apšuvuma dēļi“ likti glītās „rūtīs“ un piesisti apakšējiem, vertikāli ejošiem, lielām, lauku kalēja kaltām naglām. Uz durvīm redzami melni plankumi — tie senos laikos gaiļa asinīm uztrieptie krusti. Toreiz „apkūlibās“, „apsējībās“ un citos gadskārtas svētkos „ziedam“ kāva melnus gaiļus un to asinīm vilka, sevišķi uz klēts durvīm, maģiskas zīmes, lai noverstu nelaimes un atbaidītu ļaunos garus.

„Drēbju klēti“ atrodas pūra lādes — „šķirsti“, drēbju skapis izrakstītām durvīm, plata, pašaustu aizkaru aizvilktā gulta, kuņā vasaras laikā gulēja. Arī aužamās stelles, spolējamo ratiņu, tītavas šeit vasaras laikā mēdza glabāt. „Maizes“ vai „labības“ klēti iebūvētos apcirkņos glabāta labība, katrā atsevišķā apcirknī sava labības šķirne. Tīnēs un vienkočos stāvējuši milti, putraimi, zirņi. Virs apcirkņiem saliktie dēļi veido plauktus; tur mēdza novietot dažādus sīkākus koka traukus, piemēram, dažāda lieluma labības mērus, sētavas, koka mucīņas, labības grābjamos ķipjus, vienkoka liekšķeres u. t. t.

Klēts lievenī ārpusē novietots kādas citas kuršu klēts pamatnīcas gabals ar iecirstu krustiņu. Šis gabals ir ap 250 gadus vecs un mūzejā pārvests no Kuldīgas apriņķa Rendas pagasta 1933. gadā. Nojaucot veco klēti, tās īpašnieks zīmīgo būves sīkdaļu dāvinājis Brīvdabas mūzejam.

Alus kanna (zara kanna) Kursā. 18. g. s.

10. ŠĶIBES VĒJA DZIRNAVAS.

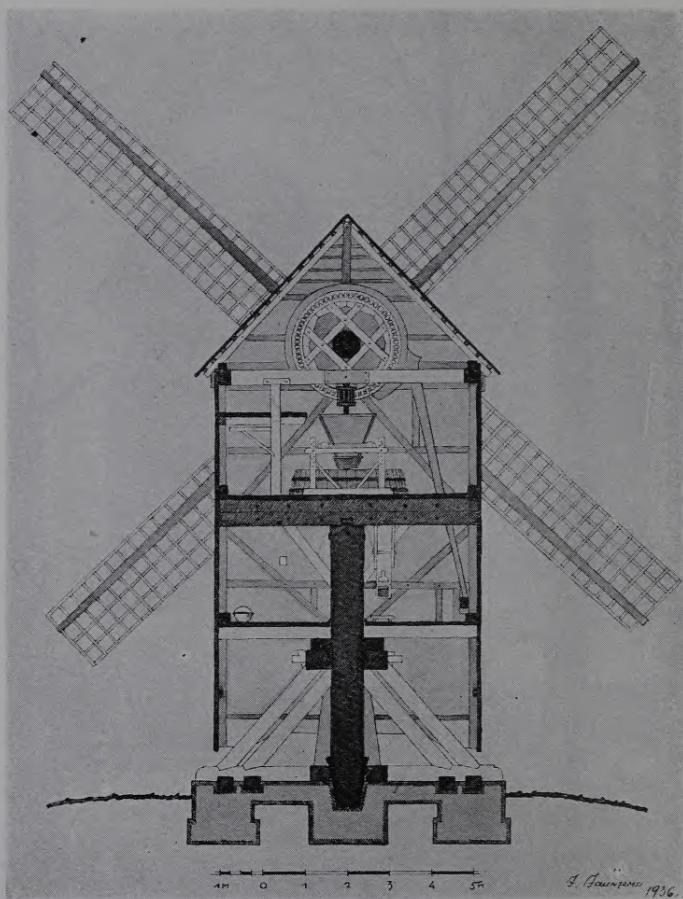
1935. g. jūnijā Brīvdabas mūzejā pārvestās un atkaluzstatītās „Šķibes“ vēja dzirnavas celtas Jelgavas apriņķī, Šķibes pagasta „Bendzoļu“ mājās īsi pēc krievu-franču kara, laikam 1814. g. Ap 19. g. s. vidū dzirnavas piederējušas Cērpiņa dzimtai. 1893. g. Ansis Krastiņš tās atpērk no Dāvida Zāmuēja dēla Cērpiņa un strādā tur līdz 1925. g. 17. decembrim. Pēc viņa nāves dzirnavas pāriet meitas Katrines Rutkēvičas īpašumā. Vairāk kā simts divdesmit gadus, līdz pat 1935. g. marta mēnesim, tās darbojās un mala auglīgā Zemgales līdzenuma labību. Jelgavas apriņķa Šķibes pag. „Bendzoļu“ vējdzirnavas — „būcenes“, kā tās turienieši sauca, vadīja sirms melderis. Pēc viņa nāves apklusa arī vecās dzirnavas. Mantnieki redzēja, ka tās, tāpat kā viņu sirmāis saimnieks, savu mūžu jau nodzīvojušas, nolietojušas un remonts vairs neatmaksājas.

1935. g. nolemts „būcenes“ iegūt mūzejam; ievada sarunas, dzirnavas iegūst, pārved, un tā šis vērtīgais kultūrvēsturiskais piemineklis, izglābts no iznīcības, tagad stalti paceļas Brīvdabas mūzejā.

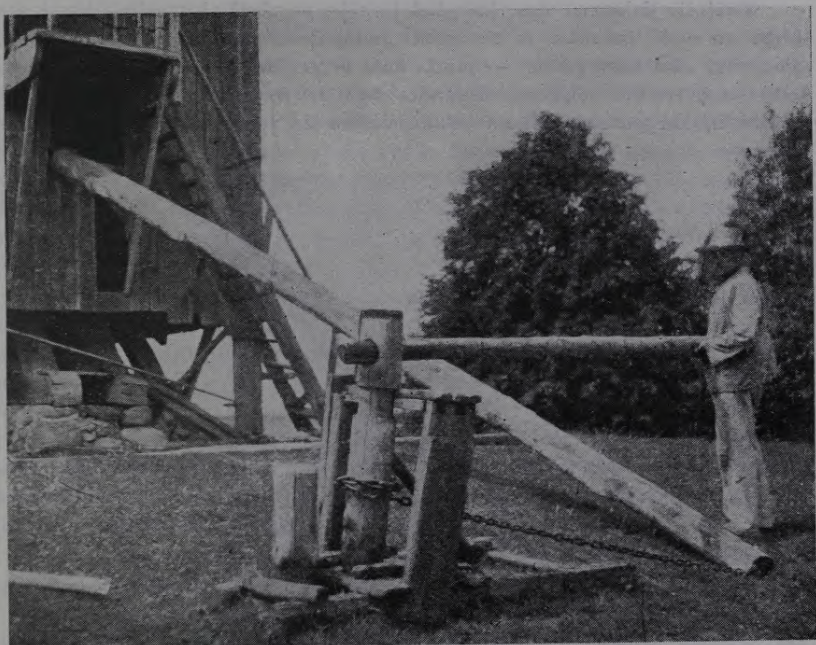
Vēja dzirnavas mūzejā.

„Šķības“ vēja dzirnavas pieder pie tā saucamā „staba dzirnavu“ tipa. Apakšā krustveidīgi izmūrēti laukakmeņu pamati; virs tiem — masīvas koka pamatnīcas. Četri horizontāli guloši, resni šķautņi krustojuma vietā rada līgzdu, kas padziļināta arī pamata mūrī. Seit vertikāli novietots 65 cm resnais ozola koka stabs — visu dzirnavu konstrukcijas turētājs un serde.

Vēja dzirnavu griezumus.

Lai stabs stabili turētos un nešķobitos, no četrām pusēm piebūvēti pavisam 16 masīvi atbalsta koki — „atspaidi“. Atbalsta koki saturēti savukārt īpatnēji veidotām koka skavām un ķīļiem. Ozola koka stabs 6,7 m garš. Augšējā galā tas izveidots ar īsu tapu, kas iekļauta stateniski vertikālajam ejošā, apm. $0,70 \times 0,70$ m resnā, ozola šķērskokā. Šķērskoks veidots no 4 ozola šķautņiem un masīvām lauku kalēja kaltām skrūvēm cieši saskrūvēts. Dzirnavas plānā četrstūrains. Katrā stūrī resns šķautnis — „stūrkok“. Visi stūrkoki kopā

Vēja dzirnavu griešana „pret vēju“.

saistīti horizontāli un pa diagonāli liktiem šķērskociem un sijām. Konstruktīvas primitīvas, veiktas visvairāk ar cirvi, bet spēcīgas un veidotas ar lielu namdaļa amata prasmi. Salaidumu vietas — „mezgli“ satapotas varenām cieta ozola tapām. Tādā veidā radīts viss dzirnavu skelets, apm. 10 m augsts. Pašā augšā apkārt iet „spārenīca“; uz tās — koka spāres, jumta kārtis un „šķindeļu“ jumts. Dzirnavu kopējais augstums — no zemes līdz jumta korei — pāri 16 m, bet spārnī paeļas pāri jumta korei vēl par apm. 5 m. No ārpus dzirnavu skelets apšūts dēļiem. Dēļi pienagloti lauku kalēja kaltām, primitīvām dzelzs naglām. Dzirnavu tiešās ierīces novietotas „otrajā“ vai „trešajā“ stāvā.

Uzmanību saista tā saucamā „dzirnavu aste“ — resns priedes baļķis — svira, ar kuņas palīdzību iespējams visas dzirnavas un spārnus pagriezt ap vertikālo asi. Dzirnavas it kā pakārtas virs masīvā šķērskoka, ar zemi saskarās tikai resnais ozola stabs. Staba galā esošā tapa ielaista šķērskokā iekaltā, piemērotā ligzdā. Ligzda ieeļļota, lai pagriešana būtu vieglāka. Dzirnavas darba laikā vienmēr tiek pagrieztas ar spārnīem pret vēju.

Tieši šis dzirnavu tips, kas dod iespēju pagriezt visu celtni, krasi atšķiras no otrā, jaunākā, tā saucamā „holandiešu“ tipa. Holandiešu tipam griež tikai „dzirnavu galvu“ — jumta daļu ar galveno asi un spārnēm. Pats dzirnavu ķermenis nekustas. Holandes tipa dzirnavas uz laukiem sastopamas bieži, kurpretim vecākais „stabu dzirnavu“ veids pie mums galīgi iz-

Vēja dzirnavas vecajā vietā.

zudis, un „Šķibes“ dzirnavas liekas vienīgais tik labi nepārbūvēti uzglabājies eksemplārs mūsu dzimtenē.

Dzirnavām četri spārnī, kas iziet no galvenās ass — „vārpstas“ — savstarpēji stateniski. Spārnus veido koka latu režģis, kas piestiprināts pie spārnu balķiem — „pleciem“ un der buņu uzlikšanai un piesiešanai. Vējš, pūzdams buņās, griež spārnus, vārpstu un lielo, 2,5 m diametrā, koka zobriteni. Vertikālās ass galā neliela „atspole“ — pārnese, kas zobriteņa kustību pārnes pa vertikālo asi uz dzirnakmeņiem. Ar buņu satīšanu vai atļīšanu tiek rēguēts spārnu apgriešanās ātrums. Lai dzirnavas apturētu, noder lielas koka bremzes, kas aptver zobratu un notur to. Ar speciālas

ierīces „izslēdzēja“ palīdzību var arī ļaut spārnēm vējā griezties „tukšā“ — dzirnakmeņiem stāvēt mierā. Augšējo dzirnakmeni ar koka sviru var pacelt vai nolaist, ar to tiek sasniegtas dažādas „maliena“ smalkuma pakāpes, tāpat kā rokas dzirnavām. Interesanti ierīkots smago labības maisu pārcelšana līdz koka piltuvei virs dzirnakmeņiem. To arī veic vējš, griežot spārnus un asi. Ap asi tinas resna virve, kuņas galā tiek piesiets ceļamais maiss. Maisu paceļ līdz trešā stāva „maisu durvīm“ un ieviekl dzirnavās, novietojot to virs platformas. Platforma piltuves augstumā, no tās viegli iebērt labību piltuvē, caur kuņu ar speciālas rēgulējamās ierīces palīdzību graudi vienmērīgi birst dzirnakmeņos.

„Otrā stāvā“ pa četršķautnainu dēļu cauruli milti birst maisā. Maiss tiek atbalstīts uz zema četrkāju beņķīša. „Otrā stāvā“ arī vietas diezgan pilno maisu novietošanai, līdz tos vai nu pa ārpusē esošajām dēļu trepēm nones, vai arī ar virvi nolaiž no trepju platformas lejā un tālāk novieto vezumā.

„Otra stāva“ kaktā liels čuguna katls. Ziemas laikā tur turējuši karstas ogles roku sildīšanai. Ārapšuvumā, uz visām četrām debess pusēm, vairākas mazas aillas — „lodziņi“. Dažas mazas koka četrspārnū dzirnaviņas ierīkotas vēja stipruma noteikšanai.

Primitīvās, stipri nolietotās dēļu trepes no „otra“ uz „trešo“ stāvu liecina par daudzajiem soļiem, kas šeit pāri gājuši ilgajos darba gados.

Virš jumta interesants lauku kalēja kalts dzelzs vēja rādītājs — pietīprināts dzelzs stieņa galā. Lai atsevišķas būves daļas, piem. spārnī, ass, tik ātri nebojātos atmosfairas apstākļos, tie nodarvoti melni ar pašu tecinātu darvu. Darvots arī dzirnavu jumts un apakšējās koka konstrukcijas. Dzirnavu iekšpuse, turpretim, pieputējusi baltiem miltu putekļiem.

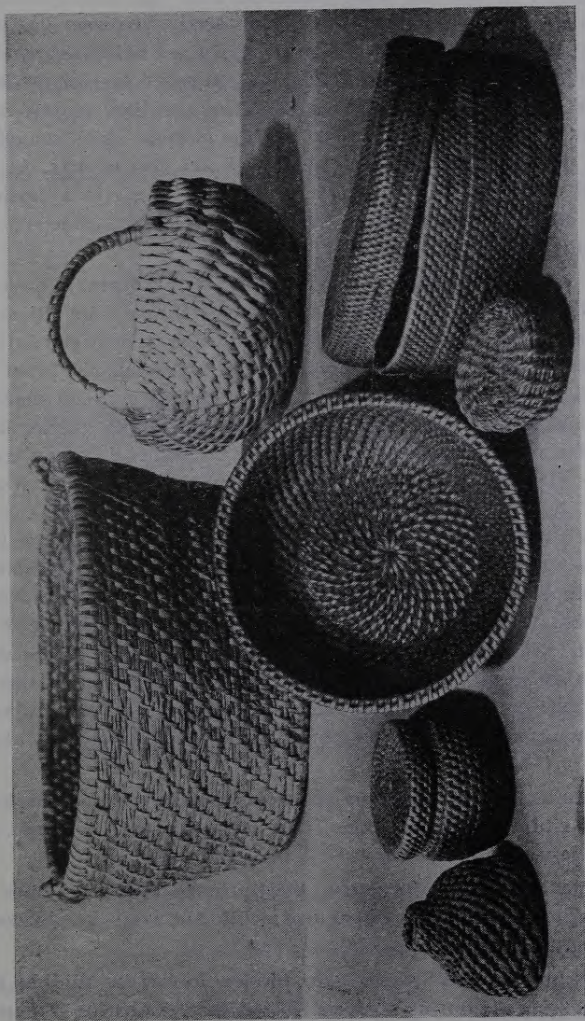
11. NIDAS DŪMISTABA.

Liepājas apr. Rucavas pag. atrodas Nidas zvejnieku ciems, prāva, sena zvejnieku apmetne ar vairāk kā 300 iedzīvotājiem 70 saimniecībās, kas izstiepti novietotas gar pašu jūrmalu ap 5 km garā joslā no Papes ciema līdz Sventājai. Tālu projām no lielākiem satiksmes ceļiem un apdzīvotiem centriem — tāda ir Nidas vieta ar savām pelēkajām, niedrām jumtajām mājiņām, pie kurām šur tur zaļo vēju sakropļoti — smilšu vitoli. Noslēgtajā, savdabīgajā vietā kā kādā mūzejā paglabājušās tādas etnografiskas parādības, kas citur jau sen gadiem pazudušas, par ko dažkārt citos Kursas novados nav vairs uzglabājušās pat atmiņas. Šeit tas viss vēl dzīvs un spilgts. Papildinot un veidojot Brīvdabas mūzeju, arī Nida ir sniegusi savu devumu

— Brīvdabas mūzejam no Nidas ciema pārvesta interesanta etnogrāfiski vērtīga un sena kuršu dūmistaba, kas celta turpat priekš 200 gadiem un bija apdzīvota līdz pašam pēdējam laikam — 1939. g. jūlijam. Nabadzīgās Šliseru ģimenes pieci locekļi šeit mitinājās un glabāja še arī gandrīz visu savu niecīgo kustamo mantu.

Dūmistabas 19,30×7,15 m platībā ierīkotas trīs atsevišķas telpas: vienā galā liela dzīvojamā istaba ar trijņiti liktiem dēļu griestiem un bieza māla blicētū klonu, vidū bezgriestu nams — otrā galā pieliekamais vai dzirnu kambaris — telpa ar griestiem un māla klonu. Pa zemām ieejas durvīm no pagalma ienākot namā apņem savāda, rūgti reibinoša dūmu smarša, kas nāk no melni apkvēpušajām nama sienām, šķērsām būvei ejošajām sijām, jā, pat no gadu gados piekvēpušā, vecā niedru jumta. Pa labi no ieejas — vaļēja, nokvēpusi krāsns mute — tai blakus atklāts vārāmais pavards, kur grozāmā koka kāsi pakabināts liels senlaicīgs vārāmais grāpis. Pavarda tuvumā nolikti daži gludi izmeklēti laukakmeņi un koka bluķīši — sēdēšanai. Pats krāsns ķermenis ievirzīts istabā, — namā tikai krāsns mute ar nelielu uz āru izbīdītu rovi. Dūmi — kā no krāsns, tā pavarda nākdami, brīvi riņķo pa nama plašo telpu, kāpj lēni uz augšu un lien ārā pa jumta čukuru, pa paspārņēm, pa sienās ierīkotajiem mazajiem lodziņiem vai vaļējām ārdurvīm. Pavardu vai krāsni kurinot, sārtas uguns mēles augsti šaudās gar sausā koka nama sienām; nav šeit nekādu pretuguns aizsargu mūru. Un tomēr dūmistabai nav bijis nekādu ugunsbriesmu — garus 200 gadus, neraugoties uz šāda veida apkuri. Apkvēpušie — sodrēju kārtu pārklātie koki tik viegli nedeg, nedeg pat vecais niedru jumts, kaut gan nereti dzirksteles augstu izšaujas virs pavarda, sevišķi dedzinot sausu malku vai žagarus, un nozūd jumta segumā. Pati pirmā dūmistabas krāsns bijusi veidota ļoti primitīvi. Tai nav bijis ne riepu, ne siltuma vadu — tikai viens vienīgs liels krāsns dobums. Krāsni mūrējot, virs iepriekš no akmeņiem un māliem sagatavota pavarda uzkrauta sausas malkas kaudze uz mata tik liela kā paredzamais krāsns vajadzīgais dobums. Šī malkas kaudze no ārpuses un virsas noziesta ar mīkstu mālu — kas bijis jaukts kopā ar viršiem un salmiem. Māla biežajā masā gar sāniem ārpusē iespiestas vairākas rindas izdobto, dedzināto krāsns podu — sildvirsmas palielināšanai. Kad māls daudz maz bijis apžuvis — malkas kaudze aizdedzināta. Tā izdegdama attīstījusi lielu karstumu — izdedzinājusi apkārtējo māla čaulu, pārverdama to vienģabalainā, cietā, stiprā ķieģeļi. Ja dedzināšanas laikā parādījušas čaulā kādas plaisas, tās nekavējoties aizsmērētas ar mālu no ārpuses.

Senajā cilvēku mājokli ziemēļu zemēs vispār krāsns ieņēma visievērojamāko vietu. Pie tās sāniem sildījās aukstajās, drūmajās dienās gan lieli, gan mazi; krāsns siltumā norītēja visa dzīve un mājas darbi. Tāpēc arī, krāsni veidojot, to toreiz centušies rotāt un izdaiļot, iespīējot, piemēram, ārpusē ar īpašu formu palīdzību „rozišu“ ornāmentus; arī dobtie krāsns podi, glīti vāpēti dzeltenā krāsā, vienmēr tīri un spodri turēti. Tagadējā,

Dožadi pili trauki.

jaunākā, apm. 19. g. s. beigās mūrētā krāsns mazliet citāda. Tā veidota no ķieģeļiem ar tā saucamo „spelti“. Krāsns sānos sildvirsmas palielināšanai iemūrēti senlaiku „izdobtie“ krāsns podi.

Istabas iekārtojumā palicis daudz senu senā. Vispirms jau lielais sols gar sienu — plats un ērts — sadilis un spožs no sēdēšanas garajā mūžā. Šeit arī gulējuši. Kaktā — iepretim ieejai, galds — spēcīgi profiletām kājām, kādreiz bijis krāsots sarkanā krāsā. Koka gultas, platas, nekrāsotas, pārsegtas Rucavas novada rakstiem rotātām segām; daži senlaiku krēsli, vees skapis, pāris plauktiņu pie sienām — tā arī visa iekārta. Kā kontrasts samērā rupji un vienkārši veidotajām istablietām — sieviešu darinātie glītie audumi un adījumi: ornāmentēti līnu galdauti, senie „skāteņi“ — dvieļi, rakstītie vilnas cimdi un zeķes.

Nama iekārta pavisam vienkārša. Daži pašdarināti koka trauki, plaukti šikāku priekšmetu nolikšanai, ārdiņas šķērsu virs sijām. Uz šīm ārdiņām izžauti tikli, sevišķi ziemas laikā, kopā ar visiem saledojumiem un zivīm. Pavarda siltumā lēni atkusdami tie šeit stāvējuši, bet bērni un sievas lasījuši no tiem pavarda gaismā zivis. Namā glabāti arī daži mazāki zvejas riki. Pieliekamajā kambarī glabāti samaltie milti, izceptā maize, žāvētā gaļa un zivis, dažreiz šeit stāvējuši arī kartupeļi. Arī rokas dzirnavu tradicionālā vieta šeit — pie mazā lodziņa ar baļķu sadurā ierīkotu skala iespraušanas vietu. Senāk miltus malužas sievietes, celdamās agri rītos un strādādamas skalu gaismā. Pie dūmistabas senajām konstruktīvajām sīkdaļām kavējoties, vispirms jāatzīmē senie istabas logi — sīkām, nedzirda senlaiku stikla rūtiņām svina ietverēs. Logi ar svina ietverēm ir ļoti liels etnogrāfisks retums, tie mūsu zemē no apgrozības pazuduši vispār jau 19. g. s. sākumā, taču šeit kultūras neskartajā novadā bija vēl palikuši logos. Pie durvīm asprātīgi veidotas koka atslēgas, koka krampji — aizšaujāmie. Gar ēkas ārsienām sakrauti pušu šķelti apaļkoki — veidojot senu apšuvuma tipu — „aizsleju“. Jumts niedru; kore nostiprināta ar koka „tupeļu“ — „klamburu“ rindām.

Par senajiem zvejas darbiem un zvejas rikiem runājot, jāsaka, ka galvenie zvejas riki ir metāmie tikli. Tiklu virsējo malu tur augšā plūksnas, apakšējo uz leju velk gremdes.

Tiklu partiju ūdenī noenkuro, piestiprinot „partijas“ galos enkurus. Lielo straumju rajonos tīklus noenkurot grūti, tad zvejo ar „laižamiem tīkliem“, kam gremdes mazākas.

Šādu tīklu „partijas“ vienu galu piesien laivai, un tā līdz ar tīkliem paliek ūdenī visu laiku no vakara līdz rītam. Laiva ar tīkliem peld pa ūdens straumi.

Otrs izplatīts zvejas rīks ir velkamais vads, kas sastāv no diviem spārnēm un „āmja“. Pie jūras vada strādā 10—15 cilvēku. Vadu no krasta lokveidīgi izmet jūrā un pēc tam izvelk krastā.

Mencu un zušu zvejā galvenais zvejas rīks ir ūdas: āķi ik pa 1 metru ar apm. 30 cm gaļām auklām piesieti pamatauklai.

Īpatnēji ir lašu āķi. Tos noenkuro jūrā pa vienam. Katram āķim kā enkuru lieto akmeni galvas lielumā. No akmens uz augšu nāk pamataukla. Tās galā piesiets īpašs koks. No tā pa ūdens virsu iet apm. 30—40 metru gaļa aukla, galā piesieta pie lielāka korķa. No korķa aukla iet tieši uz dibenu — līdz 4 metri dziļi. Šis auklas galā āķis, ap 10 cm gaļš. Kā ēsmu lieto veselas reņģes.

Samērā daudz arī jūrā zvejo ar mурdiem, ko pin no klūdziņām.

Kāpostiņi, kacēniņi
Kalpa vīra baribiņa;
Balta maize, pīrādziņi
Saimnieka dēliņam.

T. dz.

Robežakmens.

12. AKMEŅI GALVENĀ CEĻA MALĀ.

ROBEŽAKMENS.

Atrasts Cēsu apr. Drabešu pag. „Spāreskaula“ māju robežās, kādā uzkalniņā arot. Virsējā daļa akmenim nolūzusi, bet apakšējā daļā redzami iekalti krusti un kāda dzīvnieka (zirga?) kontūras. Akmens, domājams, attiecas uz 16. vai 17. gadu simteni un laikam bijis robežakmens. Pēc nostāstiem akmens esot stāvējis tādā vietā, kur sagājušas 5 īpašnieku robežas. Brīvdabas muzejā akmens pārvests 1932. gadā.

Akmens ar senlaiku uzrakstiem.

ROBEŽAKMENS PIE LATGALES SĒTAS.

Atrasts netālu no Ieriķu stacijas, Cēsu apriņķī, no tūruma novāktu akmeņu kaudzē. Akmens priekšpusē iecirsts paprāvs krusts, un tas, domājams, stāvējis uz robežas. Attiecināms uz 18. g. s. sākumu. Brīvdabas muzejā pārvests 1930. g.

„Vergu bļoda.”

„VERGU BĻODA“.

Pārvesta Brīvdabas mūzejā 1936. g. rudenī no Latvijas Universitātes Lauksaimniecības fakultātes Vecauces izmēģinājumu saimniecības kā šīs saimniecības vadītāja dāvinājums Brīvdabas mūzejam. Prāvais laukakmens blukšis glīti apstrādāts, apskaldot to cilindriskā veidā. Akmens gludajā virspusē iekalta paliela apaļa „bļoda“. Akmens pēc nostāstiem senos laikos atradies pie Vecauces muizas rijām, bļodā pastāvīgi stāvējis ūdens, un külēji gājuši tur slāpes dzesēt.

AKMEŅI AR IECIRSTĀM SVĪTRĀM.

Galvenā ceļa malā novietoti vairāki nelieli laukakmeņi, kas savākti dažādos mūsu dzimtenes novados un kuŗu virsmās, tos sīkākī apskatot, redzamas iekaltas, iecirstas vai ieskrāpētas svītras. Pēc pētnieku domām, šīs svītras neesot arkla vai dzelzs ecēšas gadījuma rakstura ieskrāpējumi, bet esot iekaltas senu senos laikos ar zināmu nozīmi. Sevišķi labi iekalumi — krustveidīgu un taisnu, vienādi dziļu un platu svītru veidā — redzami no Kandavas apkārtnes piesūtītā akmens sānos, kas saņemts mūzejā 1936. g.

AKMENS AR SENLAIKU UZRAKSTIEM.

Prāvais laukakmens atvests mūzejā 1937. g. ziemā no Ludzas apriņķa Rundēnu pag., kur atrasts pavisam nejauši, nosusinot kāda purvainā ezera malu un tam nolūkam nolaižot ezera ūdens līmeni par apm. 1,5 m. Akmens nezināmu, ilgu laiku atradies zem Audēju ezera ūdens, bijis neredzams, un to nezinājuši pat vietējie iedzīvotāji. Tikai pazeminot ezera līmeni, tas nācis dienas gaismā un uz sevi uzmanību vērsis ar divām rindām savādu iekaltu, iecirstu uzrakstu. Ka tie cilvēka roku apzinīgi darināti, neapšaubāmi saskatāms tos tuvāk aplūkojot, taču atšifrēt un izprast, kā arī chronoloģiski datēt līdz šim tos nav izdevies.

MULDVEIDĪGIE, SENIE MAĻAMIE AKMEŅI.

Novietoti maltuves tuvumā Vidzemes sētā 1937. g. Tie atrasti latviešu pilskalnu pētījumos un senatnē lietoti graudu beršanai.

„VERGU BĻODA“.

Līdzīga no Vecauces pārvestajai, tikai nedaudz mazāka savos samēros, pārvesta no Cēsu apriņķa, kur bijusi iemūrēta kādas ēkas pamatos. Tuvāku ziņu trūkst.

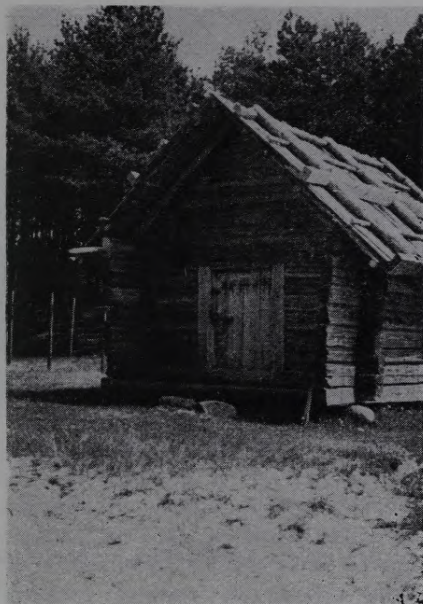

Muldveidīgie senlaiku maļamie akmeņi.

13. KOŠRAGA CIEMA TĪKLU BŪDĪŅA.

Pārvesta no Ventspils apriņķa Dundagas pagasta „Košraga” zvejnieku ciema (apm. 6 km no Mazirbes uz Kolkas raga pusi) 1938. gada pavasarī un tā paša gada pavasarī arī atkaluzstādīta mūzejā pirmatnējā veidā un izskatā Juglas ezera krastmalā.

Tīklu būdīņa celta vairāk kā priekš simts gadiem (pēc nostāstiem apm. 1830-tos gados) no resniem, vienādiem, labi noaugušiem priedes būvkokiem, guļbūvē, krusta pakšos. Balķi pietēsti no divām pusēm un kaķēti. Būdīņas celšanas darbos nav nemaz lietots zāģis. Zem pamatnīcas balķa — visos četros ēkas stūros likti prāvi laukakmeņi — „paviļas”. Tāpat pāris laukakmeņu — nolikti durvju priekšā — veido vienkāršas kāpnes. Būdīņai apaļkoku grīda, griestu nav. Lubu jumts. Virs apaļajām jumta kārtīm, kas īpatnēji nostiprinātas priekšējās un aizmugures guļkoku sienas zelmiņu vainagu saduru vietās, iecērtot nelielus robus, likta biezas egles mizas „mauknes” kārta ar gludo pusi uz leju. Virs egles mizas liktas plētās lubas, kas savukārt slogiem noslodzītas no virspuses. Lai slogi un viss lubu jumts, kuņam nav nekādu dzelzs saturdaļu — stabilāki turētos jūras vējos, liktas

Košragciema tiklu būdiņa.

četras „kabas“ — spāru koki ar dabīgiem saknes kāšiem, katrā jumta pusē pa divi. Uz kabu galiem atbalstīts aptēsts koks, „lubturis“, uz kuŗa savukārt balstās lubu un slogu gali. Pagarinot nedaudz sānu sienu guļkoku galus, būdiņas priekšā radīts neliels lievenītis „priekšīņa“, kuŗai dēļu grīda. Durvis vienkāršas — plēstu dēļu koka šķēršiem — dzelzs virām. Pie durvīm no dabīga zara veidots „aizšaujamais“.

Būdiņas iekšpusē cauri ejošas divas apaļkoku sijas noder kā labi balsti „ārdiņu“ uzlikšanai, virs kuŗām ērti pakārt no „vabām“ ņemtus izžuvušos tiklus. Uz koka vadžiem zvejnieki pakabināja zvejas virves, vadu auklas, vadu velkamās jostas u. c. zvejas rikus. Uz koka plauktiņiem salikti sikāki piederumi, piem., tiklu atsvari, pludiņi, makšķeres, āķi, velces, liekšķeres. Uz grīdas parasti stāvēja no klūdziņām pītie zivju grozi, svaiga līdzņemamā ūdens mucīņas, ķekši, enkuri, murdi, mērķi u. c. Airus būdiņā nenesa, bet pieslēģa ārpusē. Šim nolūkam būdiņas ārpusē, „priekšīņas“ augšējā balķa galā ieurbtā caurumā ielikta pagara „kārts tapa“, pret kuŗu ērti airus atbalstīt. Būdiņas ārpusē pie sienas vairākās vietās pietapoti dabīgi izauguši koka vadži — „kāši“, slapjo zvejas drēbju pakabināšanai. Tāpat būdiņas

Košragciema tīklu būdiņa ar vabu rindām.

„aizvēja pusē“ pie sienas neliels koka soliņš uz blūka kājām, kur apsēsties „uztaisīt pīpi“.

Tīklu būdiņas Latvijas PSR jūrmalā ir visai parasta parādība. Dažreiz tās sagrupētas lielākās vai mazākās grupās, dažreiz — atsevišķi stāvošas. Katram labam zvejniekam parasti sava būdiņa, dažreiz arī tā kopēja, piemēram, diviem brāļiem, tēvam un pieaugušajam dēlam u. t. t. Būdiņas novietotas cik iespējams tuvāk jūrai, dažreiz pat krietni tālu no ciema, jo zvejniekiem nebija nekādas vajadzības nest smagos zvejas darba rīkus ikreiz uz ciemu. Tikai ziemā, zvejas sezonai izbeidzoties, no būdiņas, ja tā atradās tālāk no ciema, aiznesa vērtīgos tīklus, auklas, murdus, kupus arī parasti ziemā laboja, atstājot tur tikai vienkāršākos rīkus. Pa ziemu būdiņā glabājās arī visi zvejas rīki un palīglīdzekļi, kuŗu vieta vasarā ir plūdmale — valgums. Dažās vietās sastopamas arī tik lielas zvejas būdiņas, ka tur pa ziemu var novietot arī zvejas laivu. Taču šādi gadījumi samērā reti.

Mūzejā atkaluzstādītā tīklu būdiņa piederēja nabadzīgam lībiešu tautības zvejnieku pārim (78 g. v.) Jānim un (74 g. v.) Grietai Skadiņiem. Būdiņu savām rokām cēlis Jāņa Skadiņa tēvs Didriķis pēc senu senajiem paraugiem. Viņš mēdzis uz būdiņas sienām ar ogli uzrakstīt vai ar nazi iegriezt svarīgāko notikumu datumus, piem., nelaimes gadījumus zvejas darbos viņu ciemā, izcilus lielas vētras, lielus, bagātus zvejas lomus u. t. t. Laika plūdumā šie lībiešu valodā izdarītie uzraksti nodzisuši — iznikuši, palikuši tikai daži jaunāku laiku iegriezumi, kas tomēr apliecina seno zvejnieku paražu tīklu būdiņu sienās izdarīt šādas atzīmes.

1705. gada, kas, šķiet, ir pats vecākais līdz šim zināmais Liepājas pilsētas zīmējums vispār, un atrodams Frankfurtē pie Mainas 1705. g. izdotā grāmatā par zviedru karaļa Kārļa XII dzīvi, redzama toreizējā nepilnus simts gadus vecā Liepāja ar augstiem smilšu vaļņiem iežogotu cietoksni uz jūras pusi un nedaudziem ēku puduļiem un baznīcu torņiem — toreizējo pilsētu aiz tā. Zīmējumā saskatāma starp pārējām noliktavu ēkām arī vecā „Bezdelīgas noliktava“. Aiz noliktavu ēkām un otrpus ostas sākas tūliņ meži, lauki, lauku sētas; arī uz Liepājas ezera pusi zīmējumā saskatāmas tikai pļavas un krūmāji; tāpat pilnīgi neapdzīvota jūrmala. Tik sena ir šī ēka, ka piemēra pēc salīdzinot viņas mūža ilgumu ar vienu otru Liepājas izcilāko senceltni tā ir daudz vecāka. Piemēram, Trisvienības baznīca — skaistais baroka stila piemineklis, celta vairāk kā 60 gadus vēlāk — 1758. g.

Tanī pašā gadā, „1697.“, kad celta vecā noliktava — ievērojamais koktēlnieks Söfrens jun. ar saviem skolniekiem latviešiem Markvartu un Mārtiņu — beidzis savu dižāko mākslas darbu — Liepājas Annas baznīcas kokgriezumiem rotāto trijstāvu altāri un skaisto solu būvi. Viņa un tēva, mākslinieka Nikolaja Söfrensa sen. izcilus skaistiem kokgriezumiem rotātie kuģi, ko 17. gadu simteni darināja Ventspilī hercoga Jēkaba slavenajās kuģu būvētavās, gan daudzas reizes būs apmeklējuši arī Liepājas ostu un nostājušies pret seno noliktavu — izkrāvuši un iekrāvuši preces. Visu to pieredzējusi sirmā „Bezdelīga“. Jā, pat vecais nams Liepājā Bāriņu un Kungu ielu stūrī, kur esot dzīvojis Krievijas cars Pēteris Lielais, ir divus gadus jaunāks, celts 1699. g.

Par seno celtni, kas kalpojusi tirdznieciskām un saimnieciskām vajadzībām, nav uzglabājušās gandrīz nekādas noteiktas vēsturiskas ziņas. Tikai vērīgāk aplūkojot vienu otru seno zīmējumu vai pilsētas plānu, varam redzēt, ka ēka pirmsākumos ārējā veidā nav bijusi guži tāda, kādu to redzam šodien.

Liepājas muzejā uzglabājies kāds vecs Liepājas un apkārtnes uzmērīšanas plāns no 1797. gada. Šeit „Bezdelīgas noliktava“ zīmēta — kā atsevišķi stāvoša četrstūrīga celtnē, bez divām mazajām piebūvēm uz ostas pusi. Kādā citā vecā zīmējumā apmēram no tā paša laika, kur noliktavas redzamas pretskatā, vērojami noliktavas stāvajā jumtā uz ostas pusi ierīkoti daudzi mazi lodziņi, kā tas tais laikos bija parasts — arī to vairs nav. Vēl pat 1859. g. pilsētas mērnieka Vēbera uzņemtajā pilsētas plānā redzams, ka „Bezdelīgai“ divu piebūvju trūkst. Un patiesi šīs piebūves celtas tikai 1860-tos gados un kalpojušas toreiz viena kā svaru mājiņa, kur stāvējuši lieli piekarami svāri, otra — kā mazs kantorītis preču pierakstīšanas pieņemšanas un izdošanas vajadzībām. Ka senajām noliktavām bijis patiesi daudz preču un liels apgrozījums, rāda kāda 1830. gadā izdota Menkeldeja litogrāfija Jelgavā, kur redzams vecais koka tilts, pāri ostai noliktavu ēkas un lielas rindas staltu precēm piekrautu buņu kuģu krastmalā tām preti.

„Bezdelīgas noliktava“ ir latviska ēka, neapšaubāms latviešu amatnieku darbs. To noteikti apliecina, vispirms, skaistās ieejas durvis ar mākslinieciski veidotiem, īpatnēji latviskiem dzelzs apkalumiem. Šo apkalumu bagātās, dekoratīvās formas atbilst Kursas seno lauku sētu, piemēram, seno klešu, arhitektūrā sastopamajām apkalumu formām.

Arī pati durvju aillas arkveidīgā izbūve īpatnēja Kursas lauku būvniecības senu senajām tradīcijām. Gluži tas pats sakāms par pašu guļkoka (25,20 × 11,05 m) lielo celtni. Sienas konstruētas senu senajā atkal Kursā tik pazīstamajā stabu tehnikā, novietojot ēkas stūpos un vietumis sienu vidū gropētus stabus, aizpildot starpvietas četršķautnainiem guļus liktiem būvkociem. Lielākas izturības dēļ stabi likti ozola koka, bet pildījums — labi izauguša priedes un egles koka. Lai vainags virs vainaga labāk turētos, tie viens pie otra pietapoti garām ozola koka tapām. Ēkas konstrukcijā viscaur lietotas koka tapas, dzelzs saturenkuri un skrūves liktas ēku labojot daudz vēlākos laikos, šķiet 19. g. s. vidū. Būvi ceļot nav nemaz lietots zāģis. Ar asu cirvi un drošu roku veiktas visas konstruktīvās sīkdaļas, lietojot vēl arī kaltu un urbi. Ēkas apakšstāvā sešas atsevišķas telpas. Vidū ierīkots caurejošs gaitenis ar plašām durvīm pretējās pusēs. Pa kreisi no ieejas — divas plašas noliktavas, kur senāk stāvējusi labība; pa labi — trīs atsevišķas telpas — gabalpreču uzglabāšanai. No gaitēņa uz ēkas augšu ved dēļu trepes. Virs 28 masīvām sijām likti biezi gropētu dēļu griesti — arī šeit augštelpa izmantota kā noliktava. Jumta izbūvē uz Jūras ielas pusi ierīkotas plašas divviru durvis ar blakus esošiem atveramiem lodziņiem. Šeit senāk stāvējuši velkamie bloki un trīses smago preču pācešanai un nolaišanai. Divkārsšais jumta krēsls darināts no stipriem šķautņņu kokiem un ierīkots tādējādi, ka virs krēsla ierīkota vēl grīda un arī pati augšējā daļa, „trešais stāvs“ pie pašas kores, varēta izlietot par noliktavu.

Zelmiņu trijstūrī abos ēkas galos celti statņu konstrukcijā, aizpildot vidusdaļas ar kaļķu javā mūrētu ķieģeļu mūri. Jumts kārņiņu. Vees uzraksts: „Smehķet aisliegts peedraudot“ — liecina par aizsardzību un uzmanību pret uguni, par viegli degošajām precēm, piemēram, līniem un kaņepājiem, kas cauri arī šai noliktavai gājuši uz svešām zemēm. Sadīlušie sliedņņi, apdilušās durvju stenderes — stāsta par daudziem strādnieku sōļiem, kas šeit gājuši, nesot preču smagos saiņus. Vietu vietām uz sienām ar kritu uzvilktas „skaitāmās stripas“ — velkot četras stripas paralēli un piekto šķērsām pāri. Tā skaitīti noliktavā ienestie un iznestie maisi. Vietu vietām uz masīvajām sijām atzīmēti ar kritu kuģu vārdi, kas atveduši preces. Protams, ka šie palikušie ieraksti visi daudz jaunāku laiku.

Zem noliktavas vienas daļas bija mūra pagrabi, pārsegti ķieģeļu mucas velvēm, 1,82 m augsti. Šeit glabātas mucas ar dzērieniem un citas ātri bojājošās preces. Pagrabs mūzejā nav atjaunots. Ēkas pamats laukakmeņu un ķieģeļu — jaukta, kaļķu javā mūrēta, mūra, vēlākos laikos no ārpuses apmests ar cementu.

Nojaucot „Bezdelīgas noliktavu“ un izlaužot tās pamatus, apm. 1 m dziļumā tika atrasts senlaiku lielgabals — pēc formām apm. no 17. g. s. beigām vai 18. g. s. sākuma. Lielgabals tagad mūzejā arī uzstādīts pie senās noliktavas. Mūzejā noliktava ierikota par senmantu magazīnu, kur sakārtotas un novietotas tās etnografiskās mantas, kas mūzejā nav izstādītas.

Kungi mani vergu sauca,
Vergu mani turēdami;
Nebij dienu, ne naksniņu,
Kur galviņu man nolikt.

T. dz.

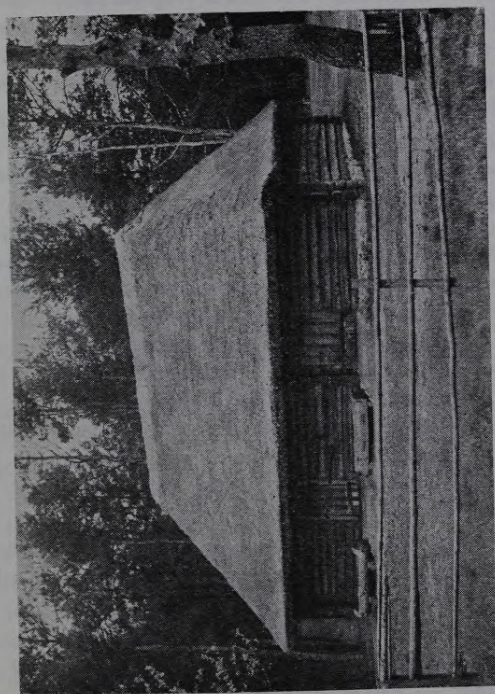

Vidzemes sēta Brīvdabas mūzejā.

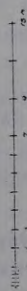
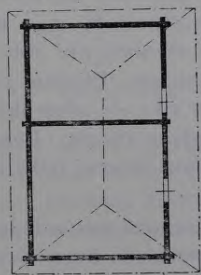
15. GROTKALTIŅU KŪTS.

Celta 1850-tos gados pēc vecu vecajiem latviešu koka kūts ēku paraugiem. Mūzejā pārcelta un atkaluzstādīta 1934. gadā, pārvedot to no Rīgas apr. Ādažu pag. „Grotkaltiņu“ mājām.

Ēka celta no apaļiem skujukoku baļķiem — guļbūvē. Pamati zemi, celti no laukakmeņiem, samūrējot tos kaļķu-grants javā. Pie durvīm vienkāršas slīpas kāpnēs — paaugstinājums, bļietēts, rupju granti maisīts mālu klons ar laukakmeņu krāvumu nostiprinātiem sāniem. Jumts četrslīpju — segts salmiem. Kārtis pie spārēm pietapotas. Ieejas pusē jumtam plašāks pārlaidums, tā radusies neliela „paspārne“. Kūts vientelpas, domāta visiem nelielās saimniecības mājlopiem. Gar sienu koka redeles un siles

Grotkaltiņu kūts.

Grotkaltiņu kūts plāns.

ar valgiem govīm — kaktā zirga stāvvieta. Kreisajā kaktā (no ieejas) aitu aizgaldā ar redelēm barības ielikšanai un atņemamiem redelju vārtiem. Iepretim divas cūku aizgaldas. Lai cūkas nepiebradātu ēdienu, asprātīgi iekārtots lielākajai aizgaldai tā saucamais „galvas dēlis“ ar izgrieztiem caurumiem tā, lai cūkas galvas varētu caur tiem izbāzt un paēst no siles, bet kājām iekāpt tur nevarētu. Mazākajā aizgaldā dzīvojuši sivēni.

Kūts sienās vietu vietām redzami seni naglojumi un iecirtumi, tas nozīmē, ka aizgaldas un stāvvietas šeit nav atradušās vienmēr noteiktās vietās, bet mainītas un pārceltas pēc vajadzības. Kūtij apaļkoku griesti un ciešas dēļu durvis. Durvīm ierīkots „priekšā liekams stienis“. Arī tas lauku kalēju darināts. Uz kūts var nokļūt no ratnīcas. Tur glabāti salmi, siens, pakaiši. Kūti mēsli krājušies visu ziemu, tiem periodiski uzkaisot pakaišu kārtu un „kūti nolīdzinot“ sekumiem. Pavasaros un rudenos rīkotas mēslu vešanas talkas un kūts pamatīgi iztīrīta. Kūts ir bez logiem. Kūts priekšā novietotas divas vienkoka siles: viena no Lizuma pag. „Stapānu“ mājām, domāta sakņu un lapu kapāšanai — „grūšanai“, lietojot šim nolūkam lauku kalēja darinātu darba rīku — „grūzamo dzelzi“, otra no Madonas apr. Tirzas pagasta, lietoja lopu dzirdināšanai. Šeit vienmēr stāvējis svaigs ūdens, un lopi, no ganībām atgriezdamies un uz ganībām iedami, allaž šeit padzērušies. Uz kūts ārsienā iedzītiem vadziem kāruši virves, zirgu lietas, dažreiz arī koka ecēšas u. t. t.

Kūts galā ratnīca. Tā bez griestiem, ar māla klonu. Ratnīcā novietoti dažādi senie lauksaimniecības rīki, mājamatniecības darba rīki; šeit glabāti arī rati, ragavas un kamanas.

Ievēribas cienīgas un retas ir senlaiku koka ecēšas, kuŗu rāmjos ar rīkstēm iestiprinātas ecēšu koka tapas, vienzirga spīļu arkli un veclaiķu dzelzs arkls „buciņš“ — galvas pilsētas Rīgas dāvinājums.

Izkaptis, gan vienroces, gan dažādi Vidzemes garķašu tipi — savāktas dažādos Vidzemes etnogrāfiskos novados. Koka ratu riteņi bez dzelzs daļām, divējas kamanas: vienas 18. g. s. II puses — tā saucamās „kriju kamanas“, otras 19. g. s. sākumā, pēc stila paraugiem darinātas „goda kamanas“, pārvestas no Cēsu apr. Lizuma pag. „Stapānu“ mājām. Šeit novietots arī senlaiku darba rīks — „slibeņķis“ — koka trauku stīpu drāšanai, un virvju vijamās mašīnas ritenis. Kūts priekšā ierīkots neliels, iežogots laukums — „laidars“, kur vasaras laikā no ganībām pārdzītos lopus mēdza arī slaukt.

Latviešu tautas ticējumi saista lopu laišanu ganos pirmo reizi pavasarī ar daudziem paņēmiem, kuŗu mērķis ir aizsargāt lopus no ļaunuma vai arī pieradināt viņus turēties kopā ganos.

Ieteicamas dienas pirmai lopu laišanai ganos ir: vēža diena, jo tad tie būs visu vasaru rāmi, ūdensvīra dienās — būs daudz piena, svaru dienās — lopi būs veselīgi un spēcīgi.

Pirmo reizi lopi jālaiž ganos pilnā mēnesī, arī kad dienvidu jeb vasaras vējš un laiks silts, lai neslimo; dažos variantos minēts arī ziemeļu vējš, lai nekož dunduri un lopi nebizo.

Sens burvības paņēmieni ir lopu nodrošināšana ar maizes kumosu. Maizē ieliek 3 sālsgraudiņus, uzskaita virsū „9 tēvreizes“, no labās puses maizi dodot un no kreisās — „tēvreizi“ skaitot; kamēr lopi ēd maizi — vajag zīmēt tiem krustu uz krustiem, otru — uz pleciem, trešo — uz galvas.

Cūsku ādas izkaltē, saberž, piejauc miltus ar sāli un dod lopiem, lai cūskas tos ganībās nesakostu.

Kad lopi izlaisti ganos, ar maizes klaipu apiet viņiem trīs reizes apkārt, tad maizi salauž un iedod katram „pa gabalam“. Ganu sunim jādod maize govīs iespiestā pēdā, lai labi gana lopus. Ganam dod sieru un maizes gabalu, kas visu laiku jānēsā līdz; vakarā maizi sadala govīm, bet sieru apēd gans, tad ganam lopi nezudīs.

Lai ganam nenāktu miegs ganos, lai govīs dotu daudz piena — vakarā „rumulējās“ — lējās ar ūdeni.

Liela uzmanība piegriezta gana rikstei. Ar bērza žagariņu šmikstina pa gaisu vairākas reizes un saka: „Tiš, tiš, dunduri, guli, guli, gosniņa.“ Rikste var būt no pilādža, kārkla, bērza, apses, alkšņa. Nedrīkst sist lopus ar nomizotu riksti, tad lopi novājē, saslimst. Latviešu tautas tradīcijās ticējumi par „launo skatu“ un „lopu noburšanu“ ir visai izplatīti.

Ļaunas acis esot mācītājam, ķesterim un lielkungam.

Jaunus lopus nedrīkst rādīt, kamēr tie nav 3 dienas veci; par tiem tāpat kā par bērniem nedrīkst teikt, ka tie ir skaisti un tamlīdzīgi, bet nedrīkst viņus arī nonievāt.

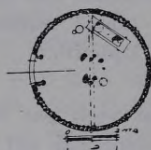
Svešus cilvēkus vispār labprāt nelaiž kūti, jo tie var lopus noskaust. Lai glābtu „apskausto“ lopu, jādabū veca pastala, kas pieder skaugim, jāiesviež uguni un pēc kārtas katrs apskaustais lops jādzēn pie ugunsкура un jākvēpina dūmos.

Ja kāds par lopu brīnās: „Vai, kur smuks lopiņš!“ tad jāatbild: „Brīnīs pats sev, nebrīnīs lopam!“

Lopu „noburšana“ ir darbība ar burvju paņēmieniem. Te galvenais līdzeklis ir „nešļavas“.

Lai otram nepadotos lopi, slepeni aiznes uz viņa kūti un noliek zem pamatiem maitas galvu, iesprauž kūts sienā mironā kaulu, pārmet pār kūts jumtu mietu, pie kuŗa bijis kāds lops piesiets; aplauza rudzus — ja tādus nopļautus lops ieēd, tas nobeidzas. Šai nolūkā arī pļavā sasien smilgas pa 3 kopā.

Lopu „noburšana“ bieži cieši saistīta ar „lauku noburšanu“.

Slieteņa plāns.

„Eiboku“ slietenis.

16. EIBOKU VĀRĀMAIS NAMIŅŠ — SLIETENIS.

Celts apm. 1850-tos gados. Pārvests no Valmieras apr. Ainažu pag. „Eiboku“ mājām un atkaluzstādīts mūzejā 1928. g. Namiņš sasliets no pāresnām kārtīm. Konstrukcijas pamatā pieci resnāki saturkoki. Divi no tiem augšgalā uz pusi satopoti un netālu no augšas savienoti ar saišķi, „bendeli“. Pārējie trīs saturkoki uzkārti bendelei. Apmēram 3 m augstumā saturkokiem no ārpuses visapkārt piestiprināti šķēršļi. Ap šo konstruktīvo pamatu kārtis slietas divām, trim un vairāk kārtām tik cieši, ka gandrīz gaisma nespīd cauri. Pie diviem pretīm stāvošiem saturkokiem apmēram 1,75 m augstumā no zemes piestiprināts resnāks šķērskoks katlu kāšu uzkāŗšanai. Slieteņa ieejas durvis veido divi 0,76 m attālumā zemē ierakti pāresni stabi un virs tiem pietapota ar cirvi aptēsta paloda. Durvju vērtnes stabam apakšējais gals turas izdabtā kokā, bet augšējais gals piesiets

Vārišana „Eiboku“ slietenī.

pie palodas staba kārkla klūgām tā, lai durvis varētu ērti virināt. Durvju atvēršanai kalpo primitīvs koka kloķis. Namiņa vidū uz līdzenas zemes atrodas akmeņiem izlikta pavarda vieta, virs kuņas virvēs iekārts koka kāsis katlu uzkabīnāšanai. Katlu augstums virs uguns regulējams, pārliedot tapiņas katla kāsi ieurbtos caurumiņos. Vārot vairākos katlos uz reizi, katlus liek arī tieši uz akmens paviļām ugunsкура malās. Katlu uzlikšanai lietots lauku kalēja kalts dzelzs trijkājis, kas pietiekami augsts, lai zem tā varētu kurināt uguni. Stāvkoku sienas telpu labi pasarga no lietuses un vēja. Dūmi no ugunsкура kāpj stāvus gaisā un izplūst pa kāršu starpām pašā nama augšgalā. Logu slietenim nav. Gaisma ieplūst pa atvērtajām durvīm. Vienkoka trauks — „mulda“, kas namiņā stāv uz diviem koka krakīšiem — „āzīšiem“, lietoja veļas mazgāšanai. Caurums muldas dibenā noder netīrā, piemazgātā ūdens nolaišanai. Turpat atrodas arī no egles šķīlas darināta velētava, kurai kājas veido trīs dabiski egles zari. Velētava ar velējamām vālēm ap 90 g. veca, pārvesta no Valkas apr. Veclaicenes pagasta.

Stāvkoku namiņš lietots vasaras laikā kā virtuve visām saimniecības vajadzībām, jo primitīvās vārāmās ietaises dzīvojamā ēkā pa ziemu bija apnikušās dūmu un uguns nedrošības dēļ (Eiboku mājās senāk ļaudis dzīvojuši dzīvojamā rījā). Namiņā gatavoja ēdienu, mazgāja veļu, bet ziemā

„Eiboku“ slietņa durvis.

karsēja „dziru“ mājlopiem. Daudzreiz namiņā arī ēda. Tagadējās Eiboku dzīvojamās ēkas būves laikā slieteni pagaidām dzīvojuši.

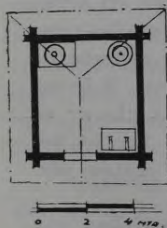
Bez apaļa plāna slietņiem-namiņiem pie mums pazīstami vēl arī namiņi, kas slieti uz četrstūru pamata plāna, un gulbūvē cirstie. Vēl 19. g. s. pirmajā pusē vārāmie namiņi bijuši plaši izplatīta parādība Vidzemē, sevišķi ziemeļu daļā, tur, kur bija parastas dzīvojamās rijas. Tie pazīstami, lai gan retāk, arī Kurzemē un Latgalē; bet pavisam reti tie Zemgalē.

Nesenā pagātnē, pēc pasaules kara, namiņi uz ātru roku tika celti, karā izpostītās saimniecības atjaunojot un izbūvējot jaunsaimniecības. Slietie namiņi raksturo ļoti pirmatnēju dzīvokļu veidu, kas mūsu zemē, šķiet, būs pastāvējis tālajos senvēstures laikos, kad ļaudis ar zemkopību nenodarbojās plašākos apmēros, bet pārtika vairāk no medībām un zvejas. Līdzīgos stāvkoku namos — slietenos tad dzīvoja cauru gadu, sildoties pie atklāta pavarda. Lai siltums nezustu, namiņus pa daļai ieraka zemē un apklāja tāsim, virs kuŗām lika velēnas, mālu slāni un uzbēra vēl zemi. Pētiļot Latvijas PSR pilskalnus, starp citām senceltnēm atrasti arī šie, plānā apaļie slietieņi ar ugunsкура vietu centrā.

Arī tautas dziesmu bagātajā pūrā daudz raksturīgu piemēru, kas apliecina, ka „stāvu koku nami” „taisīti” senu senajos laikos.

17. DZEŅU MALTUVE.

Celta, cik pēc nostāstiem izdevies noskaidrot, pirms 1860. gada. Pārvesta no Madonas apr. Vietalvas pag. „Dzeņu” mājām un mūzejā atkaluzstādīta 1929. g. Maza, gandrīz kvadrātiska vientelpa (4,5 m × 4,10 m), celta guļbūvē no nedaudz pietēstiem priedes kokiem. Maltuve celta tikai ar

Maltuves plāns.

Maltuves lodziņš.

„Dzeņu“ maltuve.

cirvi, bez zāga palīdzības. Stūros zem pakšiem palikti lielāki akmeņi. Griesti apaļkoku, salmu jumts trim slīpēm. Zelminis — „ģēvele“ vērsta pret pagalmu. Virs ieejas durvju sienas jumtam neliels pārlaidums, zem tā lūka uzejai uz maltuves augšas. Kārtis pie spārēm piestiprinātas pēc senu senās paražas ar ievas koka klūdziņām. Ipatnēji izveidota lūka zelmini. Apm. 1 m garā statnī ar gropi ielaisti zelmiņa guļkoku gali tā, ka starp to un jumta slīpi rodas aila — trijstūris. Ieejas durvis tikai 1,20 m augstas. Galu sienas savieno divas īpašas brīvas sijas, kas noder tukšo maisu u. c. piederumu pakabināšanai. Maltuves augšā vasaras laikā gulējuši puīši, pa ziemu tur glabāti dažādi nevajadzīgi darba rīki, dažreiz arī siens. Maltuve lietota labības malšanai vēl līdz pat 19. gadu simteņa beigām, un tur, kā to rāda zīmīgi iecirtumi sienās, bijušas iekārtotas tikai vienas rokas dzirnavas. Tagad mūzejā atkaluzstādītajā maltuvē, vecajā „dzirnavu kaktā“ arī iekārtotas senās rokas dzirnavas. Gar vienu sienu maltuvē saliktas dažādas vienkoka piestas ar stampām. Piestas pa lielākai daļai savāktas ziemeļu un vidus Vidzemē, atšķiras savā starpā pēc „pēdas“ apstrādājuma, dobuma, dziļuma, lieluma un nodarbināšanas veidiem. Ir „vienas rokas piesta“ un stampas, redzama arī divu roku jeb „divu grūdēju stampa“. Vecākā šeit izstādītā piesta ir no Cēsu apriņķa Lizuma pagasta „Stapānu“ mājām parvestā, kas darināta 18. gadu simteņa sākumā (1730. g. ?).

Otrā maltuves sienmalī — koka tīne samalto miltu un putraimu glākrēšiem — viesu vajadzībām. Vēlās naktis bufetes durvis uz lielo krogu

„Džeņa“ maltuves iekšskats.

tuvē izstādīti arī daži senvēsturiski graudu sasmalcināšanai lietoti akmeņi ar iedobumiem. Tie atrasti dažādās vietās tīrumos apot, akmeņu kau-dzēs u. c.

Maltuvi kā savrupēku senajā latviešu sētā bieži piemin latviešu tautas dziesmas. Šādas celtnes paliekas pēdējos gados konstatētas arī vairāku senvēsturisko pilskalnu izrakumos.

Vēl pat 19. g. s. beigās maltuves bijušas ļoti bieži sastopamas, īpaši Vidzemē, lai gan rokas dzirnavas mēdza novietot arī citās ēkās. Piemēram, bieži vien „dzirnu kakti“ un „dzirnu kambāri“ sastopami vecās Vidzemes dzīvojamās ēkās, rijas kambāros u. c. Rokas dzirnavas lietoja cauru gadu, ar nelieliem pārtraukumiem vasarā, pašā karstākajā darba laikā, kad nebija laika malt un iztīka ar pavasarī samalto miltu krājumiem. Malšana bijusi no senu seniem laikiem sieviešu pienākums; malējas — jaunas meitas, kas šo darbu veikušas dziedādamas agros rītos.

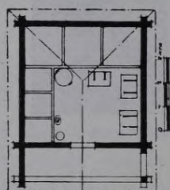
Vispārīgi graudu sasmalcināšana miltos — senvēsturiska parādība. Šās darbības pirmajos attīstības posmos saskatāmi divējādi paņēmieni: graudu dauzīšana un graudu beršana. Graudus dauzīja pietveidīgās ierīcēs,

berza dzirnavās. Dzirnavu pirmsākums — lieli bļodveidīgi akmeņi, kur graudus berza ar otru, mazāku akmeni, bet miltus laiku pa laikam izbēra kādā tvertnē.

Tālākais attīstības veids — rokās dzirnavas. Šeit divi dzirnakmeņi, viens virs otra griezdamies, sabērž graudus miltos. Ar rokas dzirnavām jau no senu seniem laikiem cieši saistīta, sevišķi pie latviešiem, īpatnējā, speciālā celtne — maltuve.

18. ŠĶESTERŪ KLĒTS.

Celta 1850-tos gados. Pārvesta no Cēsu apriņķa Vaives pagasta „Šķesteru” mājām un atkaluzstādīta mūzejā 1930. g. Celta guļbūvē — krusta pakšos. Būvkoki apstrādāti tikai ar cirvi, bez zāģa palīdzības. Zem pakšiem pavelti atsevišķi lieli laukakmeņi. Trīsslīpju jumts salmu segumu. Spāres darinātas no izmeklētiem kokiem, kam galos atstāta saknes daļa. Zeltiņa pusē jumtam vēja dēļu augšējie gali izveidoti kā „kraķi” vai „āži”. Raksturīgs ir vēja dēļu piestiprināšanas veids — koka tapām.

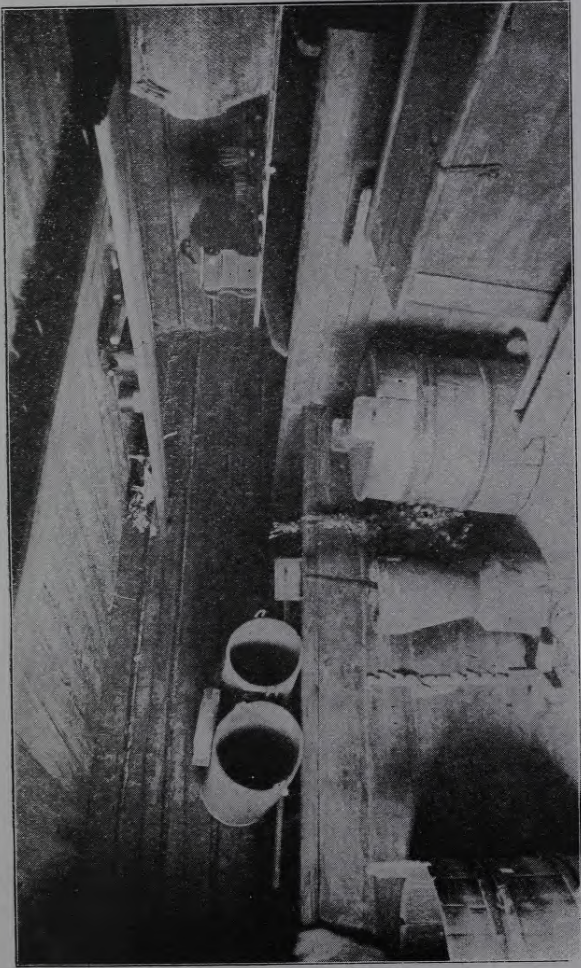
„Šķesteru” klēts plāns.

Īpašuma zīmes uz priekšmetiem „Šķesteru” klētī.

Klēts ir vientelpa ar lieveni ieejas priekšā. Klēts priekšā izvirzītie pakšu gali veido sānsienas (labajos sānos siena vēlākos laikos pa daļai izzāģēta, atbalstam ieliekot stabu). Lieveņa griesti — „luktiņa” — noder saīksmei ar klēts augšu. Uzkāpšanai lietotas senu senās blūka trepes. Augšējo durvju palodai ar nolīku ielikts liks koks. Pie priekšējās ārsienas labā pakša redzama ietaise loku un ragavu slieču liekšanai. Klēts iekšsienas pietēstas, grīda apaļkoku, nolīdzināta māliem.

Griesti — līdz 1921. g. bijuši plēstu grodu ar pietēstu apakšpusi, tagad — zāģētu dēļu, kas likti „trīnītī”. Klēts celta un lietota labības uzglabāšanai ar iebūvētiem apcirņiem graudu iebēršanai. Klēts bijusi viena no vecākajām Vaives pag. „Šķesteru” māju celtņēm. Uzglabājies nostāsts, ka tagadējā saimnieka tēvs klētiņā un tās augšā svinējis savas kāzas. Tas noticis apm. 1860-tos g. Toreiz Šķesteros istabas nebijis, bet dzīvojuši rijas kambari. Klētij vienējas zemas durvis, aizkrampējamas ar lielu lauku kalēja kaltu dzelzs krampi un noslēdzamas dzelzs „caurdurvju atslēgu”. Durvju

„Skesteru“ klāts telsskats.

„Šķesteru“ klēts.

apakšējā stūrī ierīkots neliels caurums — „kaķa durvis“, lai kaķis netraucēts varētu tikt klētī un ķert tur žurkas un peles. Gar sienmaļiem klētī iebūvēti guļkoku apcirkņi, katrai labības šķirai savs. Lielākais rudziem, vidējais miežiem un auzām, mazākie mīstram un citām labībām. Virs apcirkņiem saliktie dēļi veido plauktveidīgas ierīces, uz tiem salikti dažādi koka trauki: gan vilnas grozs, gan apiņu, kaņepāju, zirņu tīnes, gan arī dažī retāk vajadzīgi darba rīki, piem., sviesta kuļamais, susekļi un c. Pie sienām uz koka vadžiem pakārti kurvji, bezmēni. Gar apcirkņiem novietotas vairākas lielas koka tīnes miltu un putrainu glabāšanai. Turpat arī miltu liekšķerītes. Dažiem priekšmetiem iegrieztas vai iedezinātas īpašumu zīmītes. Tā ļoti sena etnografiska parādība, apzīmēt savu mantu ar kādu noteiktu, tikai zināmai ģimenei īpatnēju piederuma zīmi.

Klētīs pa laikam cirstas uz augstām paviljām, lai stāvētu sausas. Dažreiz augstu paceltās klēts apakšas izmantotas no lietošanas izņemto saimniecības priekšmetu novietošanai. Piem., tur mēdza salikt — samest vecus, nederīgus traukus, dzelžus, kalumus u. t. t.

Dažās lielākās Vidzemes sētās senāk bijušas pat 3, 4 un vairākas klētiņas. Arī tautas dziesmās minēts: „Tēvam klēte, mātei klēte, ir kalpiņš klēti cirta.“

Klētīs kalpo labības produktu un drēbju uzglabāšanai un tāpēc arī saucas „labības vai maizes klēts“ un „drēbju klēts“. Atgadās, ka klēts,

„Šķesteru“ klāis priekša.

apvienodama abus uzdevumus, dalīta divās daļās, tādā gadījumā atsevišķas telpas, skatoties pēc lietošanas, patur savu „labības klētis“, „maizes klētis“, „drēbju klētis“ nosaukumu. Vidzemes „labības vai maizes klēti“ glabā labību, miltus, putramus, izeptu maizi, sviestu, sieru, žāvētu gaļu, ābolus un citus produktus. Šeit novieto izkultītus linus, kaņepājus, dažādas ādas u. t. t.

„Drēbju klēti“, kā to pats vārds norāda, noliek šķirstus, pūra lādes, tīnes, drēbju skapjus. Uz vadžiem pie sijām piekaŗ vaļējas drēbes, dzijas, izsukātas līnu grīstes. Šeit var vasaras laikā gulēt, ierīkojot šai vajadzībai gultu un ienesot kādu mazāku galdiņu. Arī mirušos Vidzemē parasts novietot klēti, pie kam nereti tos turpat iezārko. Klētis augšā glabā lietas kokus, pirtsslotas, lūkus, tiklus, zārkus. Dažreiz tur „iebāž“ arī sienu. Tādos gadījumos sienā vasaras laikā laba gulēšana.

„Šķēsteru“ māju klētis ar īpatnējo „luktiņu“ pieskaitāma pie ļoti sena būvveida, jo domājams, ka šāda veida izbūve ļabi nodereja senatnē mantu sargot. Klētis augšā tad gulēja un luktiņu ļabi izmantoja, aizstāvoties pret uzbrucējiem.

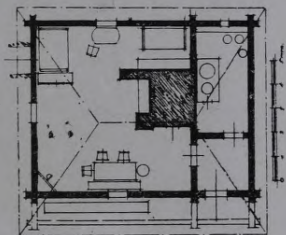
19. SKALDU ISTABA.

Pārvesta no Madonas apriņķa Vestienas pagasta „Skaldu“ mājām un mūzejā atkaluzstādīta 1930./31. gadā. Ēka sastāv no vienas lielas dzīvojamās telpas — „istabas“, mazas virtuves — „ķēķa“ — un maza priekšnama — „porūža“. Zem istabas neliels pagrabs laukakmeņa mūra sienām, dēļu

Vidzemes sētas pagalmā.

durvīm. Pagraba kāpnes Brīvdabas mūzejā akmeņu („Skaldu“ mājās pagrabam trepju nebija, jo ēka atradās nolējā) — mūrētas kaļķu-grants javā. Istabas guļkoku teknikā celtās sienas darinātas ar cirvi, bez zāģa palīdzības apaļkoku guļbūvē, pie kam dzīvojamās telpas sienas vēlāk no iekšpuses pietēstas un apmetas māla apmetumu. Istabā, tāpat kā virtuvē un priekšnamā, oļaina māla blīvēts klons. Istabā gludi, nekrāsoti un nebalsināti dēļu griesti: virtuvei un priekšnamam griesti likti „trinīti“. Ēkai salmu jumts četrām slīpēm, ar nojumi istabas priekšā. Nojumes griestos neliela lūka — uzeja istabas augšā, kur var nokļūt, pieliekot lūkai redeju trepes.

„Skaldu“ istabas plāns.

Istaba celta 1780-tos gados un apmēram līdz 1856. g. lietota kā „dūmu istaba“, t. i. krāsniņš nebijis skursteņa. Tikai 1856. g. iemūrēta tagadējā krāsns ar skursteni un siltuma „rieņiem“ un, domājams, šīnī laikā izdarīti arī citi pārveidojumi. Istabas sienās redzami 4 baļķu gali, it kā ārdū siju pārpalikumi, kas liek domāt, ka istabas būvē iegājuši arī seno riju būvniecības elementi. Sienā pret virtuvi „iesienas“ lielā maizes krāsns, ap to vijas virtuves plīts dūmvadi „mūrišu“ un „rieņu“ veidā.

Krāsns mutes priekšā maza plīts ar „vienu riņķi“ un zem tās neliela krāsniņa — ēdiena gatavošanai. Virtuves „lielā plīts“ ar „lielo katlu“ kalpo vispārējām saimniecības vajadzībām. Virtuvei mazs stikla lodziņš, ierīkots divu guļbaļķu saduras vietā. Virtuves gala ārsienā divu baļķu sadūrā ierīkota neliela „šķirba“, kuņu ziemas laikā „aizbāzuši“ ciet, taupot siltumu.

Istabā, krāsns priekšā, klonā iegremdēts nolietots dzirnakmens. Uz tā skalda malku. No istabas iekārtas priekšmetiem īpatnēja ir kaktā pretim ieejas durvīm pie sienas pierīkota senā koka ierīce — „grīzeklis“. Tur maus bērnu mācīja kājām iet. Istabā, vientelpā, mitinājušies visi mājas ļaudis, sadalot gultas pa kaktiem. Pret logiem likti soli un galdi. Sensenā „goda kaktā“ resp. „goda galda“ un pie sienām piestiprināto, taisnā leņķī sadurto solu kopība šai istabā nav redzama. „Lielais saimes galds“ neatrodas vairs kaktā, bet gan pavirzīts pret istabas priekšas logu un novietots paralēli sienai. Galdam apkārt dažādi pašdarināti koka krēsli. Pārējās istablietas: brūni krāsots divviru skapis, dzejnieka Rietekļa bij. īpašums,

„Skaldū“ istabas iekšskats.

zaļi krāsotais un ornāmentiem rotātais vecā Stendera skapis, iegūts 1937. g. vasarā Sunākstē, daži vērpšanas rīki, skaltuņi u. t. t. Virs galdiem pie griestiem pakabināti glīti izstrādātie dzelzs svečuņi. Gar sienām vietu vietām plauktiņi, kur saliktas grāmatas, dažādas vācelītes, galvas sukājāmie susekliši, dažādi sīkāki darba rīki. Redzami arī dažādi gan krijas, gan pīti un vienkoka senie Vidzemes trauki, arī daži māla trauku paraugi. Gultas aplātas svītrotām Vidzemes gultas segām, galdi klāti galdautiem. Pie krāsns uz ārdiņas adījumi: zeķes, cimdi. Virtuvē gar sienu gaŗš plaukts.

Uz tā sarindoti dažādi piena trauki: ķipji, spainiši, ķērnītes. Turpat arī lielāki koka trauki, dažādas koka kaļotes u. c.

Priekšnamā — aizdurvē un kaktos pieslietas slotas, maizes lāpstas, krāsns kruķis, ādu ģērējamie kāši, alus mucīņa un aužamo steļu fragmenti. Pašas stelles istabā ienes tikai aušanas laikā.

Vidzemē šāda veida istabas, ar vienu pašu dzīvojamo telpu blakus „namam“ — virtuvei, iezīmē dzīvojamās ēkas attīstības sākumu. Tad parasti tikai istabai bija cieši griesti, kas labi aizturēja krāsns siltumu, jo namā — virtuvē vārija uz atklāta pavarda, un dūmi izplūda pa jumta telpu. Vēlākā istabas attīstībā „namam“ abās pusēs izveidojās dzīvojamie gali ar vairākām istabām.

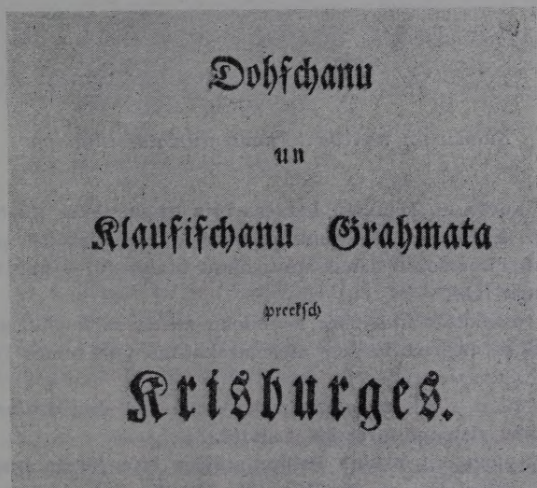
„Skaldu istabā“ dzimis un audzis Latvijas PSR Izglītības tautas komi-sārs prof. Dr. P. Valeskalns.

Apskatot Vidzemes dzīvojamo istabu, dodam arī īsas ziņas par klaušām, kungu gaitām, kādās smaka darba zemnieki.

Elle, elle kunga rija,
Jaunu vīru mocītāja.
Nomocija jaunus vīrus,
Jaunu vīru kumeliņus.

T. dz.

Klaušas (lat. onera, labor rusticalis) sākās līdz ar vācu iebrukumu un nostiprināšanos.

Klaušu grāmatas titullapa.

L i k u m i
preefch Allasches Laudim

no

winnu Dfuntö-Kunga

K a h r l i s B r i n c e n .

1806.

Klaušu un nodevu likumu grāmatas titullapa.

13. g. s. kuršu un zemgaļu klaušas bija tikpat lielas kā toreizējā feodālajā Vācijā. Iestājoties ilgstošam mieram, „kaŗa klaušas“ pārvērtās par „pilskaitām“, bet senākās „siena“ un „salmu klaušas“ — par muižas klaušām dzimtkunga labā.

Līdz ar to klaušas kļūst par zemnieku zemes reālilstu, gadu no gada tās neatlaidīgi pieaug un beidzot tiek uzskatītas par zemes rentes sastāvdaļu.

Sākot ar 17. g. s. tā saucamās „vaku grāmatas“ dod drošas un pilnīgas ziņas par klaušu sistēmu toreizējā Latvijā.

Vidzemē, piem., „1 arklu“ lielām mājām bija jāsūta muižas klaušās cauru gadu 1 „īstenieks“ no Jurgiem līdz Miķeļiem, 1 „otrinieks“ jeb kājniece un bez tam vēl 16—32 „trešinieku“ jeb palīgstrādnieku dienas gadā.

17. g. s. beigās trešinieku kļaušas atvieto ar sarīkotām talkām, kur jābrauc zemniekiem. Kļaušas bija kārtējas jeb „mērītās“, ja to skaits un veids bija noteikts vaku grāmatās; kļaušas bija ārkārtējas jeb „licības“, ja muiža tās ņēma pāri par vaku grāmatu normām un izziņoja pēc vajadzības.

Kārtējam kļaušām bija daudz maz kaut vārda pēc jābūt līdzsvarotām ar zemnieka aļamzemes vērtību.

Kļaušu diena bija sadalīta 3 cēlienos un kļaušu nedēļā parasti skaitīja 5 darbdienu.

Tā kā kļaušas bija reālnasta, tad kārtējās kļaušās nebija obligātoriski jāiet pašam saimniekam, bet viņš varēja sūtīt savus kalpus. Zemnieki deva muižām ļoti daudz kļaušu dienu (piem., Kokmuižai 22.000 dienu), taču, darba ražība nebija visai liela. Lai paceltu vēl augstāk darba ražību, 18. g. s. muižās visaur ievada akorda darbus „riežas“.

17. g. s. beigās par „riežu“ sāka saukt tādu zemes gabalu muižas laukos, ko zemnieka ciemata nomnieks apņēmas apstrādāt, mēslo un nokopt — „papildu kļaušas“ vietā. Šāds kļaušu pildīšanas darbs muižai bija ļoti izdevīgs, jo kļaušu darba uzraudzība kļuva daudz vienkāršāka un zemnieku kļaušu darba ražīgums stipri pieauga.

18. g. s. vidū „riežu sistēma“ nevien faktiski, bet arī formāli visās muižās kļuva par galveno kļaušu veidu, jo to fiksē arī vaku grāmatas. Parastā norma, kas $\frac{1}{4}$ „arkliniekam“ jāapstrādā, jāmēslo un jānokopj, bij 3 pūrvietas katrā muižas laukā. 18. g. s. beigās šo normu vēl palielināja. „Riežas“ sadalīja netikvien muižu laukus, bet arī pļavas, kas „akorda“ darbu kārtībā zemniekiem bija jātīri un jānokopj.

„Riežu sistēma“ tomēr nestājās parasto kļaušu vietā, jo „īstenieki“, gaitnieki zemnieka ciematam bij jādod tāpat arī jaunās kārtības laikā.

Elle, elle kunga rīja,
Elle kunga piedarbiņš.
Tur es savus sārtus vaigus,
Ik rudenī balināju.

T. dz.

Vidzemē un Kurzemē konstatējams, ka 18. un 19. g. s. zemniekiem meža produktu (darvas, ogļu, pelnu) iegūšanai lika strādāt „akorda“ darbu kārtībā. 18. g. s. beigās tā jau bij vispārīga parādība, tai nāca klāt vēl jauns slogs, jauns rūpniecības veids — degvīna tecināšana. Šim darbam katram saimniekam pēc kārtas bij jāsūta uz muižu darbinieki, kam iedeva 7—8 pūrus labības, no kā bij jāizdedzina 120 stopu degvīna muižas brūzī. muižas deģa uzraudzībā.

„Riežu sistēma“ smagi gūlās uz nabaga zemnieku saimniecībām, tās pavisam panika un līdz ar to dragāja arī visas tautsaimniecības pamatus, taču muižnieki to neievēroja, viņu lauki bija apstrādāti un deva labus ienākumus.

Pārejot uz intensīvāku saimniecību un kapitālistisku ražošanu, muižnieki sāka sevišķi patvaļīgi rīkoties, pavairojot ārkārtējās kļaušas, kuņas 19. g. s. sākumā bija jau kļuvušas tikpat lielas kā kārtējās. Lai cik neiekālgāzētu šādu nelikumību, mākslīgi pacēla arkla vērtību no 60 līdz 80 dālderiem.

Vēl liels zemnieku slogs bija „kārtņieki“. „Kārtņieks“ — gaitnieks, ko muižas kļaušās sūtīja pagasts, pie kam katra māja savu nedēļu deva lieku strādnieku, kad tam „pienāca kārtā“. „Kārtā“ bij ārkārtējo kļaušu veids, kuņu sākums meklējams sezonu darbos, kad muižai bieži vien nepietika ar kārtējiem darbiniekiem. Vidzemē par „kārtņiekiem“ sauca pagasta sūtītus kājniekus muižas lopu un zirgu ganišanai un kopšanai; viņu kļaušas ilga 7 dienas no vietas.

„Klausīšanas rente“ — Vidzemes zemnieku likumos 1849. g. paredzēts nomas līguma veids, ar ko nomnieks apsola iznomātājam nomas maksas vietā dot līdzvērtīgu atlīdzību darbā. Šāds līgums ir kļaušu noma arī tad, ja nomnieks mazāk par $\frac{1}{4}$ no nomas maksas dod naudā vai graudā, bet pārējo atlīdzina kļaušas. Kļaušu nomas priekšmets nevarēja būt mazāks par $\frac{1}{3}$ arkla. Darba vieta nevarēja būt tālāku par 20 verstīm no darbinieka dzīves vietas, darba dienas gaņums — ne gaņāks par 15 stundām.

Kļaušu noma izbeidzās 1867. g. Jurgos. Tās vietā nāca ne mazāk smagā naudas rente, un muižu māju rentnieki bija līdz pat 20. g. s.

Kungam diena, kungam nakts,
Kas manai māmiņai?
Kas manai māmiņai
Par šūpuļa kārumiņu?

T. dz.

Livonijā saimniecības gads beidzās Miķeļos, kāpēc arī Miķeļa diena bija galvenais līgumu slēgšanas, atjaunošanas un izbeigšanās termiņš. Bet 19. g. s. par tādu dienu kļuva Jurgā.

1849. g. zemnieku likumi nosaka Jurgā dienu par saimnieciskā gada beigām. Turpat noteikts, ka zemes nomas līgumi „jāuzsaka“ Jēkabos un beidzas Jurgā dienā. Tā tad, vai kādam saimniekam Jurgū dienā bij jāatstāj savas rentes mājas, to viņš dabūja zināt jau Jēkabos.

Jurgā diena tautas ticējumos ir sakarā ar pavasara sākumu. Jurgū dienā laiž lopus ganos un jāj zirgus pieguļā.

Vecas ir tradīcijas par upurēšanu Jurgū dienā pie veciem kokiem un akmeņiem.

Jurgū rītā pirms saules lēkšanas nes gaiļi no laktas, nokauj, asinis tecina traukā, apiet ar to ap visām ēkām 3 reizes pret sauli, tad lej asinis cimdā un sveiž cimdus uz mājas jumta. Šis asinis esot vislabākās pret mājas kustoņu slimībām. Jurgos ar gaiļa asinīm mēdza notriekt arī kūts un klēts durvis, pie kam triepj krustus.

Preekškraksts

teem

Waggareem us mannam muischahm

bohts,

fā winneem gaur taišnu un ašhu barrischanu
peh3 manneem liškumeem, mannus fainneekus
us prahtigu semmes un mahju kohpšchanu buh3
skubbinah3 un peespeest.

„Priekšraksts vagoniem“, titullapa.

Atsevišķi ir ticējumi par kurmju asinīm, ar ko aptraipa zirgus, lai visu gadu tie būtu trekni, un par sesku, ko sadedzina krāsni par pelniem, piejauc pie maizes, auzām un Jurgu dienā dod zirgiem, lai tie ar vezumiem nāktu līdz.

Pirmajā piegulā liela loma olām. Vienu vāritu olu paņem gans, apiet zirgiem 3 reizes apkārt un sviež olu zirgu vidū. Ja ola paliek vesela, zirgi būs visu vasaru veseli.

Vasarai tuvojoties, Jurgos rūpējās arī par skaistumu un veselību. Jurgos vajag mazgāties ar varžu kurkuļiem, tāpat bērzu sulā nomazgāt muti; jāspļauj skudru pūzni, lai skudras šļāc skābumu sejā: šie līdzekļi ir pret nodegšanu un vasaras raibumiem. Ja priekš Jurgiem pirmo reizi dzird rūcam pārkonu, jāņem no zemes akmens, 3 reizes jāpārvelk pār pieri un jāatliek atpakaļ, tad nesāpēs galva.

enes Winaam pee wiſſeem Dahrbeem
 rohdises, un tas aufskais Wahreds,
 taps pee winanu peepidibris: Gann
 labbi! tu gohdigs un usizyigs Kaps,
 tu eſſi par Maſſimu usizyigs biſis, es
 egeſſchu ten par Dauds. Bet tahds,
 kas tillai to Deewa Dahrmanu
 preeſch Zalſeem un Diſtreem tauw.
 Ka wiſch til rihs un plitſicht war.
 Tus iſſehyſch to Deewa Sreheſibu,
 un nixina Deeron. Tus ſarweem
 Deawalſeem — pee Dahrku Neſehy-
 zgeem, — ſarwai Seerwai — Behr-
 steem, wiſſeem ſarweem Kalpu Lau-
 dim, un Saimel to Deewa Dah-
 manu un Darribu norauj, ta ka teem
 arr ſauſſu melle Maſſi, gann drihds
 itt plitſeem, laid Gaiſel, Lahds buh-
 dams

dams ja pahreel Tahdam no tahs
 Deſas, ka roetnam Bledhineekam,
 kas us ſcho wiſſi ſarwam Durakam,
 to iſhtenu gohdigu Dahrriſchamu,
 ſande, Strahpes ja ſpreeſch.

Wiſſu to, ar to tohs Sagineekus
 wiſch jette meeloh, to laid wiſch
 no weſh, pamalſam par Drusymam,
 ſarweem Kalpu Landim, un Saimel;
 Tad ſchee no Miſſeſtibas, un arr
 Preeku jo ſpehygi un abtri, job til
 pat dands ka Sagineeki paſtrahdas.
 Kas to mehr Laſkas turr, tas irraid
 redſams Slinkis un Wiſhenecks, un
 ta Zeela tam to Strahpe ſpreehidis,
 ka tahdam Saimneekam paſcham,
 bes jitu kahdu Dairihu Dirideſmit
 B 2 un

6. Liffumi, pehž kurreem jatur-
rahs, tad tahdu par fain-
neeku griib eezelt.

1) Ja kahds fainneeks siltas mah-
jas un lauku fohpšanas jeb ži-
tu wainu dehl no mahjahn is-
mettams, tad buhs teeknešam,
waggarām, un uštaugām no
tahs muščas, pee ka fainneeks
peeder, to papreesteh ismekleht.

2) Špeem aridšan papreesteh ja-
mehgina žaur tikkušon apraudse
šchamuwina buhščanas un žaur
peederrigu paligu, woi tahda
fainneekamihščana ne ir isžar-
gama un woi wina ne warr wehl
fainneeka buhščana uštureht.

3) Bet ja ne kas ne palihdi, un
mahjasweeta waretu pohštā eet:
tad kungam no tam šinajadohd,
ka šchis fainneeks no mahjahn
ismettams, un tad kas tahdā
wihšē buhs nošift:

pirimā fabetā) tad fainneekam behe-
ni ir, kas wehl ne ir usaugušchi,
tad buhs pebrindereem tū itqi

šchis mahjas buhščanu webrā
nemt, kamehr tee pilna augumā
kuušchi.

Dhitrā fabetā) par špeem pebrin-
dereem buhs žit ween waredams,
islaštreem tapr pohštā gabjušcha
fainneeka tūwaki raddi, un tikkai
tad, ja tahdi newaid, it šweschē.

Treshā kahytā) bet ja gadditohs,
ka fainneekam nekahdi behrni ne
ir, tad wina wistiwaku raddu,
kas pee mahjasfohpšanas labš
un dewigs buhtu, ja prašsa, woi
ne griibetu šcho fainneeku buhšcha-
nu uskremt un ja ir tahds newaid,
tad aridšan šweschineeku par fain-
neeku warr eezelt un tam to sehu
par špachumuu erdoht.

Sertortā fabetā) bet tomehr buhs
pohštā gabjušcha fainneeka man-
tahm papreesteh weenihdigi štary
behrneem isdallitahm tapr, probti
ja wihšē newaid parradius krašus,
kas wehl atihdēšinajami.

Prestā fabetā) kas behrneem pa-

Dzīves vietas maiņa 23. aprīlī pazistama daudzām tautām. Veciem iemitniekiem izejot, jāņem ugunsapgale un jāsviež pār plecu, tad viss ļaunums aizies līdz. Vecās dzīvojamās telpas jāizslauka, lai svētība nepalik vecā vietā. Jaunā vietā papriekš jāiesviež kaķis, tad būs laba dzīve.

Vecā vietā jāatstāj visas kaņotes, tad tur paliks viss bads. Uz jaunu vietu ejot, nevajag skatīties atpakaļ, lai nelaieme nenāk līdz. Vajag iesiet vecās mājas sienā pakava naglu, tad jaunā būs visāds labums. Rūpējas arī par lopiem. Uz jaunu māju ejot, esot jāņem maizes kukulis 3 reizes sev apkārt pret sauli, tad govis nebīzīs un labi ies pa ceļu.

No vecās vietas līdz jāņem 3 akmeņi un jāiesviež jaunā kūti, iekams ļoti nav ievesti, tāpat arī mēsli, tad tie labi izdodas.

Cūku nevajag uz jaunu vietu vest vāgos ar galvu uz priekšu, citādi piemētos visādas vainas. Jurgos bija jābaidās arī no burvjiem, tāpēc lopiem, ejot uz jaunu vietu, jāiedur ragos adatas, jādod iekšā kampars, jaunā vietā jāpārmaina lopiem vārds.

20. ŽOGI UN VĀRTI VIDZEMES SĒTĀ.

Ierikojot Brīvdabas mūzejā „Vidzemes sētu“, attiecīgās senceltnes novietotas tādā kārtībā un sakarībā, kādā tās mēdza būt senajā Vidzemē, pieturoties pie etnografiskas pareizības. Izdalījot sētu apstādījumiem, ierikoti dārzi, puķu dobes, iedēstīti krāšņuma krūmi.

Lai būtu iespējams vēl labāk izprast seno dzīvi un ikdienas darba gaitas, ierikoti arī attiecīgi žogi un vārti, pēc seniem, etnografiski skaidriem un pareiziem piemēriem.

Ap angļu dārzu ierikots pīts „zedēnu“ žogs, kur trijās horizontāli liktās kārtis iepīti „zedēni“, „žurdiņi“, „maikstis“. Kārtis savukārt nostiprinātas vertikālos, zemē ieraktos stabos.

Otrs žoga veids, kāds rādīts Vidzemes sētā, ir tā saucamais „slitas žogs“, kur trīs kārtas horizontāli likto kāršu nostiprinātas žoga stabos kaltajos caurumos. Šāds „slitas žogs“ norobežo Vidzemes sētā laidaru no pagalma, iet gar garāmbraucamo ceļu, šādā veidā darināts arī „ganu ceļš“ vai „olnīca“.

Kas attiecas uz žoga vārtiem, tad atzīmējamās šeit redzamās koka viras. Vārtu stabam uzlikta koka „cepure“ iekaltu ligzdu, kurā grozās pagarinātais vārtu sānu stabiņš. Stabiņa otrs gals novietots uz akmens vai attiecīga koka, lai tas vieglāk grieztos ap savu asi.

21. BIŠU STROPI VIDZEMES SĒTĀ.

Vidzemes sētas angļu dārzā novietoti senlaiku bišu stropi, kas pārvesti mūzejā no Cēsu apriņķa. Bišu stropi — „kozuļi“ attiecināmi uz 19. g. simteņa vidu un bijuši senāk ļoti izplatīti. Tie kalpojuši ļoti ilgi, pat pāris

100 gadus, un bites ļoti labprāt mīlējušas tur apmesties. „Ķozuļi“ stāvējuši dārzos gan vertikāli, gan ieslīpi, dažreiz tie vilkti arī resnos kokos māju tuvumā.

Dažreiz kokā uzvilks tukšs strops, iepriekš to saziētot ar vasku un medu. Bites spietodamas uzmeklējušas šādus vientuļus mājokļus un tur labprāt apmetušās. Dravnieki tādēļ spietošanas laikā savas bites ļoti uzmanījuši. Ja spiets cēlies un lidojis projām, dravnieks centies vismaz to apbērt smalkiem miltiem. Milti pielipuši bišu mugurām, un vēlāk nenācies grūti savas bites atkal „sazīmēt“, ja arī tās atradušās svešā stropā. Virs stropiem likts no dēļiem veidots jumtiņš, kas pasarga stropu no lietus. Bišu stropos mēdz būt iespiestas virs skrejas īpašas īpašuma zīmītes.

Bišu stropi — „ķozuļi“ mēdz būt darināti no cieta, sveķota koka, tamdēļ arī tie uzglabājušies no ļoti seniem laikiem. Pa ziemu ķozuļus parasti atstāja savās vietās dārzā, apberot tos „palsenu“ sniegu. Dažreiz arī tos nesa un salika, piem., tukšā pīdarbā. Kādā senā latviešu tautas dziesmā ļoti zīmīgi teikts, ka auksto, gaŗo ziemu labi pārcieŗot rudzu asni zem biezās sniega villaines un bitītes resna koka serdē.

22. VIDZEMES AKAS.

Brīvdabas mūzejā, Vidzemes sētas pagalmā pēc seniem paraugiem ierikota aka ar vindu. Aka veidota no vidū puŗu ŗķeltiem apaŗkoka grodiem, bet pašā apakŗā likta „spundētu“ pusotras collas biezu dēļu kaste. Virszemes krusta pakŗos uzbūvēta akas virsējā daļa, kurai daŗķārt mēdza uzlikt noceļamu vāku. ŗādi vāki tika lietoti seviŗķi tādos gadījumos, ja mājā bija mazi bērni.

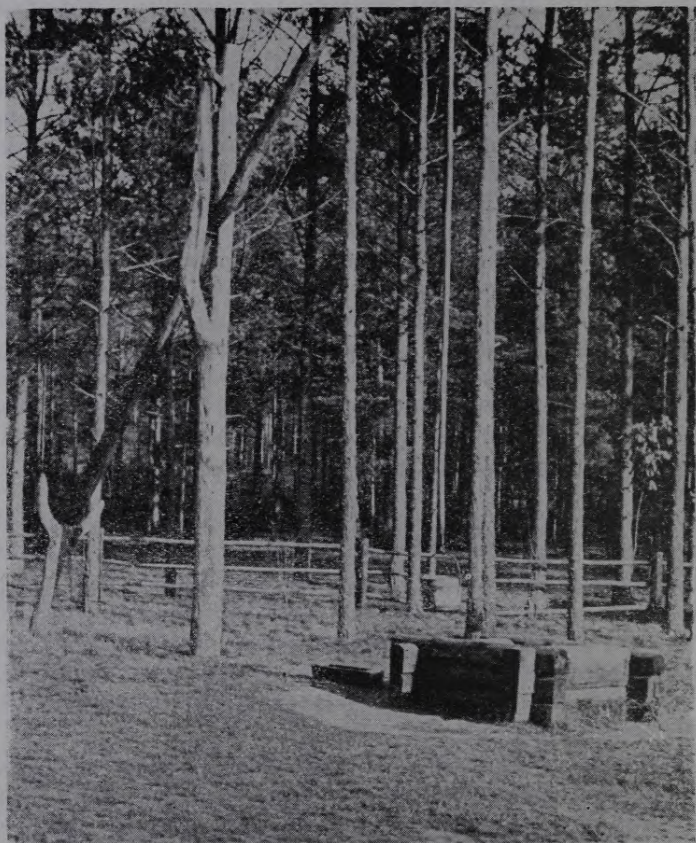
Ūdens parocīgai smelŗanai pie akas ierikota vinda. Tā sastāv no dabīga, izmeklēta, divŗuburaina priedes baŗķa — „vindas staba“, divpusīgi apcirsta sviras koka — „vindas koka“ — un kārts — „vindas kārts“, kurŗas galā piestiprināts smelŗamais spainis.

Brīvdabas mūzejā esoŗais Vidzemes „akas spainis“ pārvests no Madonas apr. Tirzas pagasta un ir ļoti raksturīgs kā formas, tā lieluma un apkaluma ziņā.

Vidzemes akas ūdens līmenis mūzejā atkarīgs no ūdens līmeņa augstuma Juglas ezerā. Pie akas daŗķārt mājīgajās Vidzemes sētās mēdza stāvēt neliela koka silīte, kur vienmēr ielēja svaīgu ūdeni — mājputniem padzerties. Pie akas parasti, īpaŗi vasaras laikā, stāvēja arī daŗi vajadzīgi koka trauki: vannas, kubuļi, spainī — pielietus ar ūdeni tos te „briedēja“.

Akas laiku pa laīkam ūrīŗja, izsmelot no dibena „piesērējumus“, noberŗot appiepējuŗos un apsūnojuŗos grodus.

Akas raka īpaŗi amatnieki — „aku racēŗi“, kuŗi ar daŗādīem papēmīnīem centās atrast arī akai vispiemērotāko vietu — īsto „ūdens āderī“.

Vidzemes aka.

23. JAUNKARBU „DVĪŅU KLĒTS“.

Pārvesta un atkaluzstatīta Brīvdabas muzejā, Vidzemes sētā, 1936. g. vasarā. Klētiņu muzejam dāvināja Rīgas apriņķa Ķempju pag. „Jaunkarbu” māju saimnieks P. Lūsiņš.

Klēts celta 1790-tos gados guļbūves tehnikā krusta pakšiem no izmeklēti labiem būvkociem.

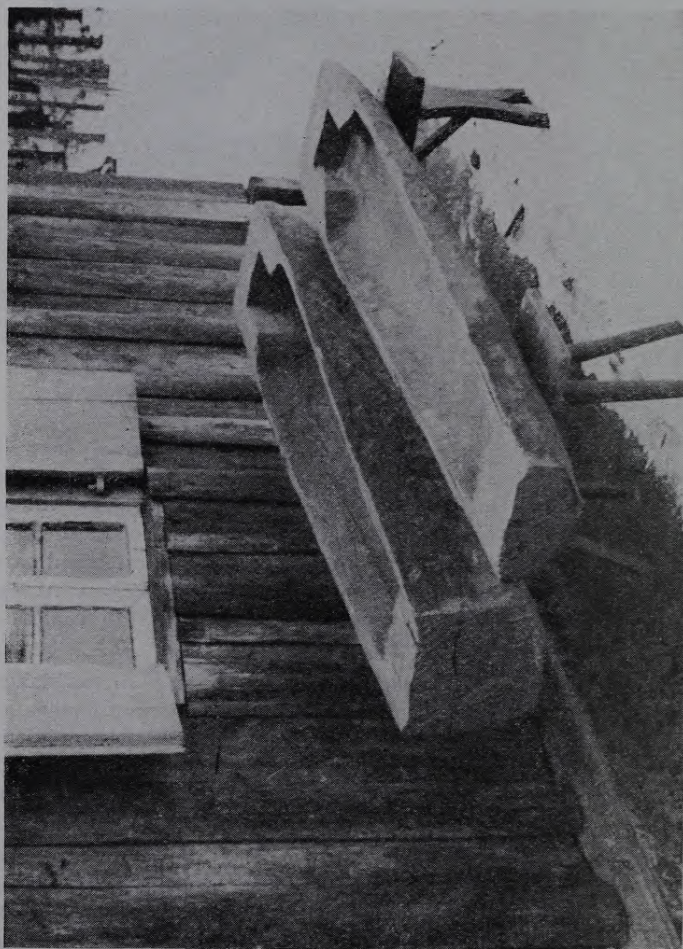
Zem resnā priedes koka pamatbalņa likts tikai sakrautu, nemūrētu laukakmeņu pamats. Akmeņi, tos attiecīgi izmeklējot, glīti, gludi nokrauti

ur savstarpēji saķīlēti. Četrslīpju salmu jumts. Kārtis pie spārēm tapotas koka tapām, bet jumtu jumjot lietotas kārkla klūdžiņas. Ceļot ēku, vainagi kaķēti, kaķējuma vietās liekot būvsūnu. Telpa sadalīta ar vidū pušu plēstu guļkoku šķērssienu divās pilnīgi vienāda lieluma telpās. Katrai telpai savas zemas, šķēršos saturētas dēļu durvis noslēdzamas dzelzs atslēgām. Atslēgu mēchanisms novietots koka kārbās. Šis atslēgu veids ir senu senais — pāreja no koka atslēgām uz dzelzs atslēgu veidiem.

„Jaunkarbu“ klētis ir senos laikos Vidzemes vidienā plaši pazīstamais „dvīņu klētis“ paraugs, kur zem kopēja jumta blakus apvienotas divas pilnīgi vienāda lieluma un vienāda rakstura telpas. Tagadnē „dvīņu klētis“ pilnīgi pazudušas, un muzejā pārvietotais eksemplārs, šķiet, ir vienīgais tik sens un līdz mūsu dienām nepārbūvēts uzglabājies eksemplārs visā Latvijas PSR.

Klētīm apaļkoku grīdas un griesti. Pret ieejas durvīm no attiecīgi izmeklētiem laukakmeņiem sakrautas vienkāršas kāpnes. Ēkas lielums $7,16 \times 6,30$ m. Balķi apstrādāti tikai ar cirvi, bez zāģa palīdzības. Dzelzs daļas tikai durvju apkalumos. Senos laikos uz tagadējās „Jaunkarbu“ zemes dzīvojuši divi saimnieki. Tad katrs saimnieks savu labību un citus ražojumus glabājis savā klētī. Vēlākos laikos, saimniekojot tikai vienam saimniekam, viena klētis telpa lietota kā „drēbju“, otra kā „maizes“ klētis. Drēbju klētī stāvējuši drēbju skapji, pūra lādes, gatavās drēbes kārtas arī uz vadziem pie griestu sijām. Maizes klētī bijuši ierīkoti vairāki apeirkņi

*Bluķa zārks, pārvests no Valkas apr. Sīnoles pag. „Lināju” mājām.
(200 g. vecs.) Izstādīts Vidzemes klēti.*

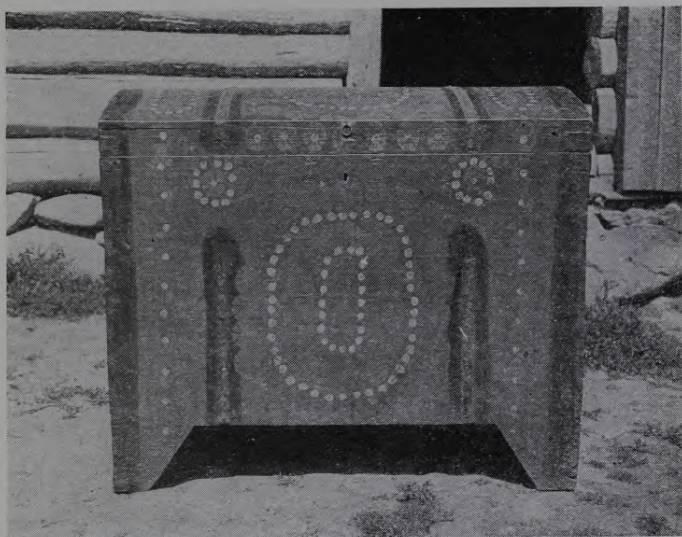
labībai. Milti, zirņi, kaņepes, putraimi glabāti tinēs, kastēs, kubulos. Pie sijas kabināta žāvētā cūkgaļa.

Uz klēts glabājuši sevišķi smalku, agri plauto un lietu nedabūjušo, tā saucamo „teļu sienu“. Vasaras laikā klēts augšā gulējuši kalpu puīši. Klēts pamatnīcas pakšos bija iecirsti krusti, un krustos ielikti sēra gabaliņi. Tā sena paraža ar ticējumiem, ka tas novēršot ēkai ugunsbriesmas, pērkonā spērienus, zagļus un daudzas citas nelaimes. Pie vienas klēts durvju sliekšņa piesists vecs zirga pakavs. Arī tas tur likts, pamatojoties uz seniem ticējumiem — kā bagātas ražas un dzīves labklājības nesēja zīme. Zirga pakavs vispār senos ticējumos nozīmējis laimi.

Seno, etnografiski vērtīgo klēti, cēlis savā laikā plašā Līgatnes apkārtnē pazīstamais namdaris un izcilais stiprinieks Bogens. Milzīgā auguma vīrs bijis tik stiprs, ka ar kailām rokām varējis atliekt taisnu masīvu dzelzs zirga pakavu. Klēts celšanas laikā „Jaunkarbu“ mājās kaut kādu iemeslu dēļ nebijis zirga. Visus būvmateriālus — balķus, spāres, griestu un grīdu kokus Bogens sanesis no apm. 2 km tālā meža uz pleciem. Bogens savā mūžā Līgatnes novadā esot sacēlis vairākus simtus dažādu lauku ēku. Brīvdabas muzejā klēti novietoti seno Vidzemes pūra lāžu paraugi. Dažas no tām rotātas gleznojumiem un glītiem kalumiem.

ŠĶIRSTI ir paši vecākie no kastveidīgajām latviešu koka tvertnēm. Galvenā, raksturīgā pazīme tiem ir tā saucamie „stūru statņi“, kuŗu gropēs vai stūros ielaisti sānu dēļu gali. Naglu vai vēlāk tik bieži lietotās līmes vietu aizstāj glīti apdrāztas, cieta bērza koka tapīņas, kas iedzītas izdedzinātos vai izkaltos caurumos. Vecu vecie šāda veida pūra šķirsti ir darināti tikai ar cirvju un kalta palīdzību no bieziem, plēstiem priedes, egles vai bērza koka dēļiem. Raksturīgo jumtiņa vāku veidu tiem salika parasti no diviem platiem dēļiem, savienojot tos ar biežāku, tā saucamo „mugurkoku“.

Par tālāko šķirsta attīstības pakāpi ir uzskatāms šķirsts ar taisnu vāku, no kuŗa tālāk izveidojies vēl jaunākais — „otētais“ vai „rakstītais“ šķirsts, kas sevišķi plaši bijis izplatīts Vidzemē un Zemgalē. Šķirojot šķirstus pēc formām un etnografiskiem novadiem, vēl būtu atzīmējami šķirsti ar plakanu izliektu vāku, kas uzskatāmi par atvasinājumu no šķirstiem ar jumtiņa vāku. 19. g. s. beigās, 20. g. simteņa sākumā un vidū rakstītie pūra šķirsti ir plaši izplatīti visā Latvijā. Rakstītos šķirstus parasti darinājuši no bērza koka, jo pēc nostāstiem uz bērza it kā labāk turējusies krāsa. Biezo plēsto un primitīvo tēsto dēļu vietā nu stājās plānāki — zāģēti un ēvelēti. Naglas nav lietotas vēl arī darinot otētos šķirstus, bet tapas un stūrkoki savos izmēros palikuši daudz mazāki un it kā vairāk paslēpti. Šādus šķirstus parasti pēc koka darba nobeigšanas nokrāsoja kādā pamatkrāsā un, kad šī pamatkrāsa bija nožuvusi, uz tās, pat vēl pēc ilgāka laika, nāca pati dekoratīvā pūra lādes otēšana jeb „rakstīšana“. Ka šāda otēšana jeb rakstīšana bija tīri individuālas dabas, kur nestrādāja pēc paraugiem,

Latgales pūra lāde — „skreine“. Ludzas apr. Nirzas pag.

bet brīvas izjūtas un gaumes, norāda tie daudzie rakstu veidi, kas nekad neatkārtojas savās formās un saturā, kā arī ļoti dažādās otēšanas tehnikas. Parasts bija krāšņiem rotājumiem izrakstīt šķirsta vāku, priekšpusi, sānus un galus, dažreiz, retos gadījumos, arī pūra apakšpusi — dibenu, kas nāca redzams retos gadījumos — pūra šķirstu pārnēsot. Apakšpuses krāsošana it sevišķi raksturoja tautu meitas priekšzīmīgo daiļuma izjūtu. Arī tautas dziesmās norādīts, ka otēts šķirsta dibens. Arvienu bija parasts uzkrāsot un atzīmēt šķirsta priekšpusē gada skaitli. Dažreiz uzkrāsotais gada skaitlis nozīmēja to gadu, kad tautu meita izgājusi tautās, tad bieži vien gadījās, ka jau izrakstītam pūra šķirstam uzkrāsoja gada skaitli vēlāk. Ir sastapti vairāki šādi piemēri, kur gada skaitlis uzkrāsots virsū agrākajam otējumam, agrākiem ornāmentiem. Sastopami arī pūra šķirsti ar dažādiem citiem uzrakstiem: „Made — 1832.“; „Anne — 1817“; „Ede — 1807“. Uzraksti norāda īpašnieces vārdu un kad šķirsts darināts. Otējumu motīvi parasti ņemti no dzīvās dabas, vai nu stilizētu stādu, puķu vai koku veidā, bieži vien ar stilizētiem putniem zaros. Dažreiz ir arī tēlota stilizēta saule, zvaigznes, vēlāk mēness. Bieži atzīmētie stārķi un gaiļi — nozīmējuši modrību, čaklību un pareģojuši tautās izgājušai meitai prāvu ģimenes pieaugumu. Parastā un iemīļotā pūra lāžu pamatkrāsa ir brūna, zaļa, iezal-

Zemgales „rakstītā” pūra lāde, Jelgavas apr., Sīpeles pag.

Kriju pūra tīne. Cēsu apr. Vecpiebalgas pag.

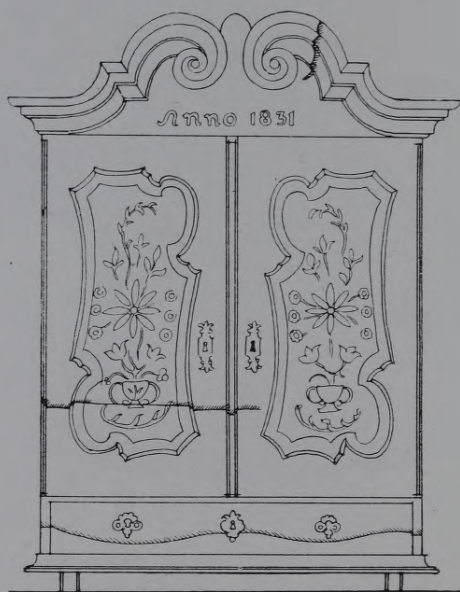
gani pelēka, pelēki zila, retāk: gaiši zila vai dzeltena, bet otētie raksti un zīmējumi ir ieturēti spilgtāki: melnā, dzeltenā, sarkanā, zaļā, pat baltā krāsā.

Izrakstītie pūra šķirsti un senā paraža „izrakstīt” — izkrāsot pūra tvertnes plaši apdziedāta latviešu tautas dziesmās. Šeit sevišķi izcelta bārenīte, vedot to ciešā sakarā ar čaklumu, tikumu, skaistumu.

Kamēr Vidzemē un Latgalē sevišķi 17. un 18. g. simteni novērojama interesanta pāreja no stīpotās galdiņu tīnes uz kastes veida pūra tvertnēm, Kursā un Zemgalē, kā to pēdējo gadu pētījumi rāda, šinī laikā nāk vēl klāt kāda ļoti interesanta etnografiska parādība, lielo vēsturisko stilu ietekme latvju lauku amatnieku darinājumos — izrakstītajos šķirstos un to rotājumos. Piem., ir iegūta kāda pūra tvertne — šķirsts Jaunpils pagastā, kas datēts ar 1679. gadu un it spilgti izteic skaidru vēlās renesanses stilu ar raksturīgām arku formām un renesanses rotājumiem. Paretam sastopamas arī lādes ar padziļinātiem 8-stūrīņiem pildījumiem. Pērkonas pa-

gastā Liepājas apr. atrasta pūra lāde, kuras otējumi rāda rokoko stila pazīmes un elementus. Vecākā, tautiski otētā pūra lāde, datēta ar 1757. g., atrasta Engurē. Tad seko 1787. g. Madonas apr. u. t. t.

Ir savākts diezgan daudz ziņu par latvju tautas mākslinieku veiktajiem otēšanas darbiem; vienā gadījumā, Kuldīgas apr. Kursišu pagastā,

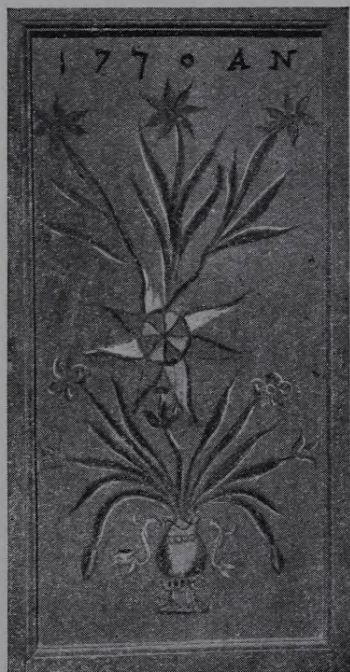
Skapis Kurzemē.

pat noskaidrots, ka pūra lādī darinājis tautu meitas tēvs, to apkalis vietējais lauku kalējs, bet otējusi pati pūra lādes īpašniece, taisīdamās iziet tautās.

Kompozīcijas ziņā Kursā bijis parasts ieturēt šādu vispārīgu sehēmu: sānu dēļu apakšā pret vidu tika tēlots stilizēts grozs vai kāds citāds trauks. No šejienes brīvā kompozīcijā izaug zari ar lapām un puķēm, kas nosveņas uz abām pusēm. Uz zariem tēloti putni. Apakšējā daļā zem zariem dažreiz tēloti jautri lēkājoši brieži, zirgi, lauvas. Cilvēku attēli sastopami visai reti. Puķes un stādji uztverti stipri abstrakti. Neatkarīgi no galvenā motīva dažkārt pa visu laukumu izkaisīti vēl atsevišķi sīkāki motīvi, gan putni, gan ģeometriski ornāmenti un rozetes. Pedējās bieži sastopamas uzotētas uz vāka. Dažreiz atsevišķu ģimeņu dzīvē gadījās, ka meita mantoja

mātes lādi, kas līdz ar to tika pārkrāsota otrreiz. Šādas divreiz krāsotas lādes sastopamas diezgan bieži, dažādos novados un laikmetos.

Līdztekus otējumiem uz tautiskajām pūra lādēm sastopams otrs rotājuma veids: apkalumi, kas tikpat bieži pieminēti tautas dziesmās kā otējumi.

*Otētas skapja durvis.
Liepājas apr. Rucavas pag.*

Apkalumi pēc saviem veidiem būtu iedalāmi: 1) šķautņu apkalumos, kur taisniem, plakaniem šķirstu vākiem apkalti tikai stūri, bet malas nostiprinātas vienkāršu stīpdzelzi; 2) atslēgas caurumu apkalumos, kas bieži izveidoti dažādos interesantos stilizētos veidos; dažreiz atslēgas cauruma apkalums savienots ar trešo, vidējo, aptverošo stīpu, un 3) — roktuņu apkalumos, kas abi, dažreiz, savienoti ar to stīpu, kas aptver lādi. Apkalumos mēdza izeirst un izveidot arī gada skaitļus, kad šķirsts darināts un apkalts. Pašdarinātie apkalumi, kas attiecas uz 18. g. s. beigām un 19. g. s.

sākumu, pa daļai vēl rāda vienkāršotas baroka formas, bet tālāk, 19. g. simteni, arvien vairojas jauni atrisinājumi, kuņos lielā mērā izskan tautas īpatnējo formu izpratne. Nav iespējams minēt visus bezgala daudzus apkalumu veidus. Par pamatu tiek ņemta vienkārša dzelzs sloksne, kuņu tad ornamentāli kuplina, neaizmirstot rotāt arī sloksnes galus. Dažreiz apkalumu caurumi „ažūrās vietās“ pildīti ar krāsu, parasti sarkanu vai dzeltenu, dažreiz ažūrās vietās likta krāsaina vilnas drēbe. Arī atslēgu caurumu kalumos, tiek izkalti gadu skaitļi, kas liecina parasti par apkalšanas gadu, kamēr pati lāde varēja būt vecāka.

Dažreiz mēdz būt arī izkalti atsevišķi skaitļi, kas sastāda attiecīgo gadu, tie uzstīti šķirstam atsevišķi. Paretam dzelzī redzami iekalti iecirsti svītru motīvi, piem., skujiņas, trīsstūrīši, krustiņi u. t. t., kas liecina pat par senvēsturiskām tradīcijām. Kāds ap 70 g. vees kalējs Kuldīgas apr. senos pūra šķirstu apkalšanas darbus 1933. g. vasarā atstāstīja šādi: „Apkalumu darināja no dzelzs skārda, sagrieza to sloksnēs, cik platu gribēja. Skārdā iesvītroja rakstu ar asu priekšmetu, piemēram — dzelzs kaltniņa stūri, un tad ar otra asa dzelzs kaltniņa palīdzību izcirta veidojumus. Izgriezumu šablonu izdomāja kalējs pats no galvas. Tad apkalumu nokrāsoja melnu ar smalki sadauzītu ogļu atšķaidījumu ūdenī, putas biezumā. Ar mazu saru otīti to uzmērēja dzelzij, kad tā bija sakarsēta. Krāsojošā masa tika ļoti plāni uzvilktā un drīzi piežuva. Dažreiz šim nolūkam lietoja arī piķi, ko karstai dzelzij vienmērīgi uzrivēja. Tikai pēc nokrāsošanas apkalumu piestiprināja pie lādes. Apkalumu šabloni glabājās ilgus gadus.“

Latgalē sastopamā pūra lāde „skreine“ mēdz būt krāsota visvairāk zilā un zaļā, retāk brūnā pamatkrāsā. Otējumi darināti visbiežāk ar šablonu un sarindoti jeb koncentriski sakārtoti daudz maz pareizos ģeometriskos ornāmentos, piem., rombos, elipsēs, riņķos, kvadrātos u. t. t. Otējumiem ir lietota visvairāk melna, dzeltena, sarkana un balta krāsa. Šādi izrotāta ir skreines priekšpuse un vāks, kamēr galu sienas un aizmugure atstātas bez otējumiem. „Skreines“ reprezentē jaunāko, var teikt, pašu pēdējo pūra šķirstu tipu mūsu zemē.

Tālāk, runājot vispārējos vilcienos par otēto tautisko skapi, jāsaka, ka skapis parādās mūsu lauku sētās daudz vēlāk nekā tīne. Drēbju skapi, kas stājās pūra šķirsta vietā, drēbes netiek vairs locītas, bet piekārtas, un veļa tiek izdalīta un salikta pa atsevišķiem plauktiem. Vecajiem otētiem skapiem parasti mēdz būt tikai vienas durvis un ļoti plati durvju aļļu ierāmējumi. Skapji vainagoti ar lauztu vai izliektu dzegu. Durvju pildņi parasti aprkrāsoti ornāmentiem brīvā kompozīcijā. Pēdējā laikā Zemgalē atrastie skapji, no kuņiem daži pat no 18. g. s. otrās puses, kas datēti ar gadu skaitļu uzkrāsojumiem, ir visvairāk divviru, taču ornāmentētie otējumi arī šeit sastopami parasti tikai uz pildņiem. Otētiem skapiem durvju pildījums dod daudz plašāku laukumu otējumam nekā apkaltās lādes, tamdēļ arī sastopamas skaistas, daudz plašākas un komplikētākas kompozīci-

Skapis Rucavas pag.

jas, kuņās bieži attēloti krāšņi stādi, puķes, koki, lieli putni, piem., stārķi, dažādi dzīvnieki, zaķi, lauvas, brieži, zirgi. Brīvām, labi uztvertām kustībām un raksturīgām formām šeit tēloti dažreiz arī cilvēku stāvi, piem., teiksmainas nāras u. t. t. Arī uz skapju durvju aiju ierāmējumiem sastopami krāsaini otējumi. Virs durvīm tiem uzkrāsoti gada skaitļi, dažreiz arī vārdi. 1754. g. ir visvecākais, līdz šim zināmais otētais skapis, no Zemgales, Jelgavas apr. Sipeles pagasta. Tas darināts no ozola koka, vienām durvīm, un viņa formās saskatāms renesanses stils.

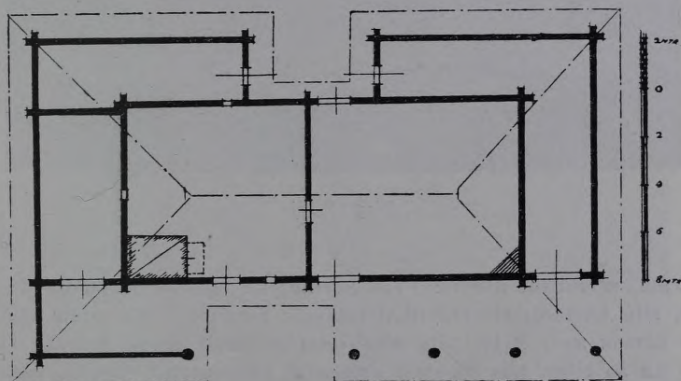

Skapis Rendas pag.

24. RIZGU RIJA.

Rija celta 1730-tos gados. Pārvesta no Madonas apriņķa Vestienas pag. „Rizgu“ mājām. Atkaluzstatīta 1928./29. gadā kā pirmā Brīvdabas muzeja celtnie. Kā savā pirmatnējā vietā, tā arī muzejā tā stāv uz kalna — vērsta pret vējiem, kas bija vajadzīgi un nepieciešami labības vētišanai.

Ēkas centrā rijs ar piedarbu. Abas šīs telpas ieturētās vienādā augstumā, segtas kopēju jumtu. Rijas nojumēs, pa kreisi no valējās rijas priekšas, piebūvēta griestiem pārsegta telpa, aizmugurē — „pūne“, pa labi — otra „pūne“. Visas rijas un lieveņa sienas celtas bez zāģa palīdzības —

„Rizgu“ rijas ēkas plāns.

līkai ar cirvi, apaļkoku guļbūvē, pārļautiem pakšu galiem. Konstrukcija rāda, ka pirmām kārtām uz akmeņu paviļām uzcirstas rijas sienas, kuņām pievienots piedarbs. Saduras vietā piedarba balņu galos izveidota grope, kuņā iesienas rijas pakšu gali. Lieveņa sienas piedurtas centrālās būves pakšu iecirtumos un nostiprinātas ar „kabām“ vai „vāršām“ — kokiem, kam galā saknes kāsis. Parastais „kabu“ veids ir, kur kāsis „aizķerts“ aiz pakša krusta. „Vāršas“ kāta gals savukārt izlaists cauri pretējās vai galvenās sienas pakšim. „Vāršas“ kāta izkalts caurums, kuņā koka ķilis. „Vāršas“ neļauj lieveņiem un piebūvēm „atkrīst“ no galvenās būves. Pamatnīcas pakšos iecirsti krusti un ielikti mazi sēra gabaliņi. Tas bija saistīts ar ticējumu par ugunsbriesmu novēršanu un pret ļauno garu darbību. Rijā blīvēts mālu klons un cieši grodu griesti. Ēkas šķērsvirzienā divas resnas ārdū sijas, uz kuņām divpadsmit pārbīdāmi ārdū koki. Trijās rijas sienās mazi ar dēlīti no iekšpuses „aizšaujami“ dūmu lodziņi. Rijai ierīkotas durvis arī tieši uz āru. Durvju stenderēs no iekšpuses redzamas gro-

„Rizgu“ rija.

pes otrām, zemākām durvīm. Tas liecina, ka rijā senos laikos dzīvojuši. Jo tad, riju kurinot, pievēra tikai iekšējās pusdurvis. Parastām rijām ārdurvju nemaz nav. Rijas galā piebūvētai telpai ir grodu griesti. Tie liek domāt, ka šo telpu būs lietojuši gulēšanai rudenos, pa kuļamo laiku, kad pašā rijas telpā nevarēja mitināties. Pa mazo lodziņu tad no rijas „guļamā“ vai „vēsajā“ kambarī ielaida siltumu. Vēlāk šī telpa izmantota kā ratnīca. Rijas kaktā pa kreisi no ieejas atrodas „par trim pēdām“ iegremdētā māla kleķa krāsns. Piedarbā, tāpat kā rijā un rijas durvju priekšā, māla klons. Piedarba pretējās sienās divas durvis uz āru — caurvējam labību vētiņot. Apaļās griestu kārtis vajēji saliktas virs sijām.

Kaktā iebūvēts mūra „ceplītis“ — sena piedarba apgaismošanas ierīce, kur agros rītos kuļot dedzināja sveķainu malku. No piebūvēm vienīgi „vāgūzim“ — ratnīcai ir griesti. Rijai salmu jumts četrām slīpēm, jumta kārtis pietapotas spārēm ar koka tapām. Lieveņa spāru savienojumiem dažās vietās lietotas klūgas.

Rija ir somu un baltu tautām tipiska celtnē, kas izveidojusies apgalos, kur klimatisko apstākļu dēļ labība, lai to varētu labāk izkult, bija mākslīgi jāžāvē. Līdz ar to graudi dūmos tika kodināti un guva lielāku izturību. Rijas šeit cēla jau sen pirms vāciešu iebrukuma. Šējenes rijās kultai labībai jau senatnē bija ļoti laba slava Vakareīropā, kur zemkopji rijas nemaz nepazīna.

Rijā uz ārdiem žāvē labību, piedarbā to nokuļ un vēti. Pēc „kuļšanas laika“ rijā saliek „izgrieztos“ linus un turpat arī tos kulsti. Rijas priekšā

„Rizgu“ rijas pakšis, sienas pievienojums un kaba.

saved no tīrumiem apžuvušo seru, dažreiz tur novieto braucamās lietas. „Pūnē“ glabā pelavas un salmus, uz rijas augšas — jēlkulu. Vidzemē, sevišķi tās ziemeļu daļā, kara un posta laikos, sākot ar 17. g. s. sākumu līdz 19. g. s. vidum, daudzās rijās arī dzīvojuši. Izveidojies pat īpašs „dzīvojamo riju“ būvveids.

Kulšanas laikā izžāvēto labību nogrūž no ārdiem, pastumjot ar koku dakšu ārdus kokus. Tad labību „saden“ piederībā un izklāj uz klonu „klā-

ijenā". Kulšanas veidi un paņēmieni visai dažādi. Rudzus — garķūļus kuļ „sprigūļiem“ un „bauzēm“. Priekš kūļu sviešanas piederbā tos „izdauza“ pret rijas sienu. Citu labību min zirgiem vai izberž smagiem, tapotiem vai rievotiem veltniem, kuņas velk zirgs.

Rizgu rijas piederbā sakopoti Vidzemes etnografisko apgabalu kuļamie riki. Šeit dažāda veida un vecuma sprigūļi, koka, dabīgu zaru dakšas, labības vētijamie sieti — „kretuļi“. Piederbā novietotās linu maļamās mašīnas, darbināmas ar roku, ir ap 100 g. vecas un pārvestas no Madonas apriņķa. Rijā saliktas dažādu veidu linu kullstavas un brauktuves. Blakus ar roku darbināmajām „linu maļamajām“ vai „griežamajām“ mašīnām uzstādīta arī kāda ap 80 g. veca ar zirgu darbināma mašīna no Cēsu apr. Vecpiebalgas pagasta. „Līnu mašīnas“ piederbos uzstātītas pēc kulšanas laika un palikušas tur līdz nākamā gada „kuļamajam laikam“. Pa „kuļamo laiku“ linu mašīnas izjauktas un novietotas rijas piebūvē.

„Rizgu“ rija pirms pārvešanas Brīvdabas mūzejā piederēja diviem „Rizgu“ māju saimniekiem — Tomam Mednim un Reinim Balodim — katram savs gals. Kulšanas laikā riju un piederbu lietoja katrs savu nedēļu. Mednis un Balodis saimniekoja „Rizgos“ uz kopējās zemes. Tīrumus kopa katrs savus, pļavas pļava pārmaiņus, viens vienu gadu, otrs otru, bet lopus ganīja kopā, pie kam ganus deva abi saimnieki. 1928. g. saimnieki korroborējās uz dalītas zemes.

Rijas lievenī novietotas divas senlaiku laivas. Viena no tām cirsta resnā baļķī, otra, arī vienkoce — liekta. Abi laivu veidi ļoti pirmatnēji un darināti pēc senu senām tradīcijām. Sevišķi izdabta vienkoce saglabājusī savās formās senvēsturiskas tradīcijas. 1940. gada vasarā senvēstures pētījumos Ventspils apr. Sārnates purvos arheologs doc. Ed. Šturms atradis divas vienkoka laivas, kuņas ir no akmens laikmeta, pāri par 3000 g. vecas. Pēc formām un samēriem šīs zem biežā kūdras slāņa atrastās — pilnā mērā atbilst lievenī novietotajai „vienkocei“.

Par senajiem labības kulšanas darbiem uzglabājies daudz nostāstu. Kult cēlušies ļoti agri, Vidzemē dažās vietās pat ap plkst. 1-iem naktī un vēl agrāk, ar tādu aprēķinu, lai līdz brokastlaikam rija būtu izkulta un no jauna ar labību piepildīta. Pie labības vētijšanas darbiem palikuši tikai daži, parasti divi cilvēki — citi pēc brokasta nekavējoties gājuši pie citiem rudens lauku darbiem. Vidzemē kulšanas darbos piedalījušies kā vīrieši, tā sievietes. Strādājuši spēcīgi, nepārtraukti ar lielu rūpību raugoties, lai graudi nepaliktu vārpās neizkulti. Zīmīgu nostāstu, paša piedzīvojumu agro celšanos kulšanas laikā dzirdēju 1935. g. vasarā Cēsu apr. Rankas pag. no tagad jau pāri 80 g. veca kalpa vīra. Jauns būdams viņš dzīvojis „par puisi“ pie kāda skopa ļaužu izdzinēja saimnieka turpat Rankas pag. Vakarā apgulstoties, kalps uzzipojis „kaļķīti“. Līdz pusei to izpipējis un nolīcis pie pagalvja. Tad iemīdzis. Pēc maza laiciņa saimnieks to purinājis pie pleca un cēlis kult. Kalps pamodies — tvēris pēc pīpes — tā

„Rizgu“ rijas krāsns.

bijusi vēl silta. „Ļauj taču gulēt vismaz tik ilgi, kamēr pipe atdziest!“ — izsaucies kalps un cēlies no gultas.

Par rijām paglabājušies tautas mutē daudz nostāstu un ticējumu. Rija pieskaitāma tām vietām, kas velnam patik: tur viņš slēpjas no pērkona un arī dzivo. Sevišķi to redz pusnaktīs, kāpēc naktī rijā bīstas iet. Tāpat rijā dzīvo spoki, bet ir arī labie gari, sevišķi veļu laikā mirušo dvēseles, ko rijā ēdina. Ēdienu un dzērienu uz riju nes arī saimnieks zemes dievam, kad pirmo reizi lopus ārā laiduši, lai pasarga lopus un zirgus no visādām nelaimēm.

„Labrenča dienā“ un apkūlībās ziedo melnu gaili. Rijā novieto pūķi, tur nāk arī Laima, tāpēc nedrīkst pie rijas durvīm gulēt. Jaunus rudzus pirmo reizi vedot rijā, to izpušķo ar meijām, jo papriekš nāk varenais ražas tēvs. Kad rudzi zied — jātur rijas durvis vaļā, lai svētība nāk iekšā. Rija noder arī nākotnes vērošanai. Ja stārks stāv uz rijas jumta vai rijās va-karos brikšķ sija, tad tais mājās kāds mirst.

Zirņus žāvējot, rijā jāmet uz ārdiem vecas bikses vai svārki, lai zirņi miksti vārās, bet nedrīkst tos vilkt caur zārdiem un ēst, jo tad ir naglaini zirņi.

Ja kuļot rijā nav vēja, to aicina ar svilpošanu. Precībās atjājis dēla tēvs ar radnieku, ja meita atteikusi, tēvs gājis 3 reizes ap rijas stabu, tad meitu neviens vairs nav precējis. Rijā nevarot nest izkapti, jo tad būšot agras salnas.

Aiz ko man likas kājas,
Aiz ko kupris mugurā?
To man dara kunga rijas,
Kunga lieli tūrumiņi.

T. dz.

25. ZVIRGZDENES KLĒTS.

Brīvdabas mūzejā no Ludzas apr. Zvirgzdenes bij. muižas centra pārvesta un atkaluzstatīta 1935. gadā.

Klēts celta 1757. gadā. Cik pēc atmiņām un nostāstiem zināms, klēts cēlēji bijuši latviešu namdari, dzimtslaudis, kas strādājuši Zvirgzdenes kungam. Uz laukakmeņu, kaļķu javā mūrēta parupja pamata celts guļkoku būvē klēts pirmais stāvs no aptēstiem, kaķētiem, sūnotiem baļķiem, bet virs tā no stāvkokiem celts otrs stāvs, ap kuŗu izveidota stabota apeja, kas balstās uz apakšstāva augšējo guļkoku izvīzītiem galiem. Jumts četrām slīpēm, segts jumstiņiem. Augšējam stāvam griestu nav, bet augšstāva dēļu grīda noder reizē arī par apakšstāva griestiem. Apakšstāvam likta pušu plēstu apaļkoku grīda. Klēts celta savā laikā muižas vajadzībām kā sagatavoto produktu noliktava. Šeit glabāti samaltie milti, putraini, žāvētā un sālitā gaļa. Augšstāvā galvenām kārtām žāvējuši ipatnējo Latgales sieru, dažreiz arī kungu veļu. Šāds ipatnējs Latgales siers siets no svaiga biezpiena, pieliekot tam sāli, ķīmenes, vistu olas; tad presēts līnu drēbē iesiets zem akmens slogiem un vēlāk žāvēts caurvējā.

Virš jumta dzelzs stieņa galā uzlikts lauku kalēja kalts dzelzs vēja rādītājs ar iegrieztu gada skaitli „1757“, kas nozīmē ēkas celšanas gadu. Uzbūves princīpos šai celnei daudz līdzības ar senām Skandināvijas klētīm, kas izveidojušās jau viduslaikos. Latvijas apstākļos šāds būves veids ir liels retums un neparasta parādība. Brīvdabas mūzejā atkaluzstatītajā klētī — apakšstāvā novietotas dažas miltu tīnes, kurvji, zirņu un kaņepju trauki — guloši, cilindriski vienkoči — koka vākiem, labības mērs, primitīva sviesta kuļamā mašīna. Labajā pusē no ieejas — sienmalā liela, no resna priedes koka izdobta sile — gaļas sālišanai. Tā izeirsta ar cirvi un kapli, arī resnais priedes koks nocirsts tikai ar cirvi, ir pāri 150 gadus veca un pārvesta no Valkas apriņķa Veclaicenes pagasta „Plukšu“ mājām.

Sīlei viņas pirmsākumos bijis arī vāks — darināts no tā paša koka noplēstās virsējas šķīlas.

No apakštāva uz augšu ved vienkārša dēļa kāpnes. Tādas pašas kāpnes plēsta koka sāngabaliem arī pie apakštāva durvīm.

Interesanti vērot apakštāva četrās sienās mazos lodziņus — baļķu saduru vietās ierīkotas aillas, kas vērstas uz visām četrām debess pusēm. Praktisks izskaidrojums šādām aillām — caurvēja radišana, kas palīdz uzturēt sausus klētī glabājamus produktus. Taču neparastais novietojums un lodziņu forma mudina meklēt izskaidrojumu tālos senvēsturisko celtnu paraugos. Liekas, ka Zvirgzdenes klētī — 18. g. s. vidus latviešu amatnieki pašiem neapzinoties ir ielikuši ļoti tālās, senās būvniecības tradīcijas, kur

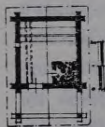
pilskalnos un nocietinājumos celtās gulbūvēs šādā kārtā bija ierīkoti šaujamie un novērojamie lodziņi.

Klētis uzstādīta izcilus jaukā vietā — Juglas ezera sausajā, augstajā krastā. Īpaši no augšstāva atklājas skaisti skati uz ezeru un pāri tam, uz Vidzemes šoseju — Ķīšezeru, lielajām Rīgas fabrikām. Pie klēts pieslēdzas jaundēstītu bērzu birzs. Tas Rīgas skolu jaunatnes darbs, kuņa vairākus gadus no vietas ākli dēstījusi un kopusi kokus pa visu Brīvdabas muzeju, vēlēdamās to padarīt patikamāku un dažādāku.

26. KOKOROVĪŠU PIRTS.

Pirts celta 19. g. s. pirmajā pusē, cik pēc atmiņām zināms, ap 1840-tiem gadiem. Pārvesta no Latgales, Rēzeknes apr. Dricēnu pag., „Kokorovišu” ciema un atkaluzstatīta muzejā 1931. gadā.

Pirts — gulbūvē, krusta pakšos celta vientelpa ar vaļēju lieveni, balstītu divos stabos ieejas durvju priekšā. Uz sakrauta laukakmeņu pamata „uzcirstas” samērā tievu apaļbaļķu sienas. Jumts divslīpju, apjums salmiem, atstājot zemiņus neaizsegtus. Griesti no apaļiem kokiem, kas cieši novietoti viens pie otra, lai „siltums turētos”, virs griestiem māla kārtā. Grīda vienkārša — uz kailas zemes nolikti neēvelēti dēļi. Pa labi no ieejas pirts kaktā — sakrautu apaļu laukakmeņu pirtskrāsns ar nedaudz padzi-

„Kokorovišu”
pirts plāns.

„Kokorovišu” pirts.

linātu kurtuvi „dobi“ un apaļīgu augšdaļu „ceriem“. „Dobē“ ieliek malku un kurina uguni, nokarsušajos „ceros“ met garu un „saden“ siltumu. Gar dibens sienu šaura dēļu lāviņa, kur uzkāpa pepoties. Lāviņas divu dēļu gali balstās pirts sienās — guļkoku saduru vietās.

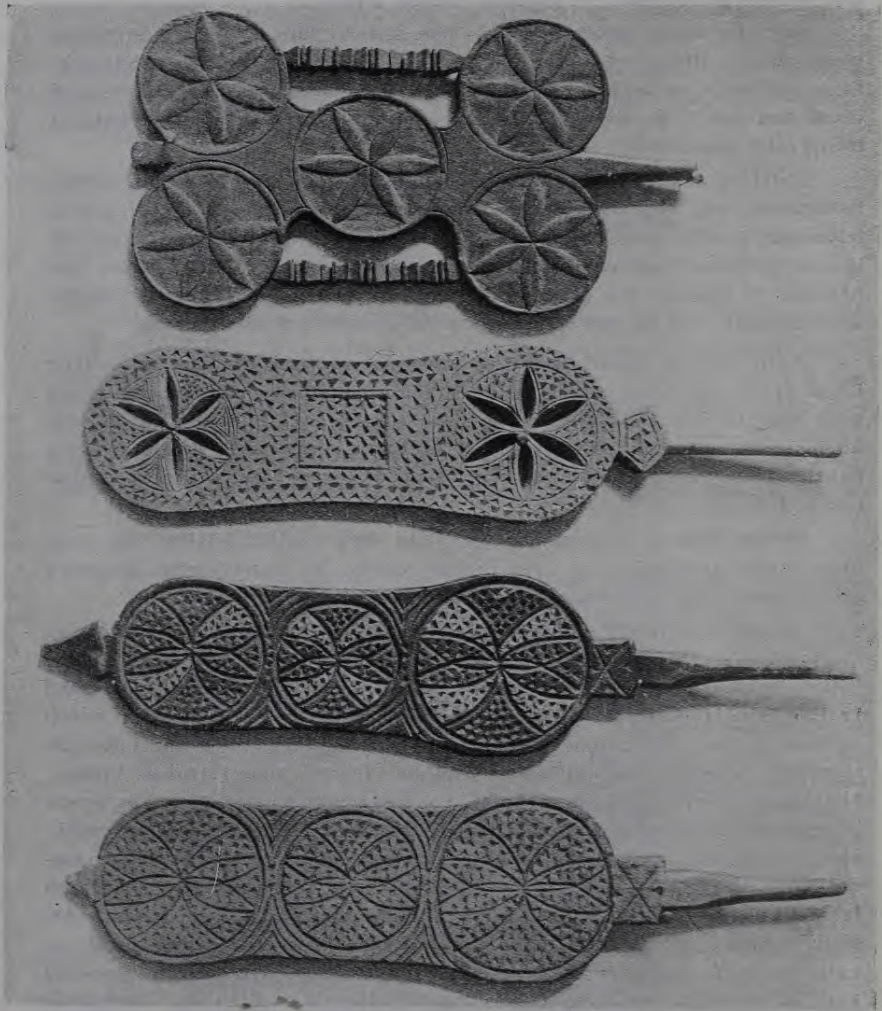
Gar otru sienu nolikts pazems dēļa soliņš. Virs sola, tuvu griestiem, piestiprinātas divas apaļkoku kārtiņas — „ārdi“ — drēbju uzkāšanai. Sienā pa kreisi no ieejas mazs lodziņš — aila, no iekšpuses aizšaujams ar atvelkamu dēlīti. Pa lodziņu izvēdināja dūmus, ja pirts bija izkurināta un taisījās iet mazgāties.

Latviešu tautas senajā un arī jaunlaiku sētā pirts iemīlota celtnē. Sastopamas gan vientelpas pirtis, gan ar vaļēju lieveni, gan slēgtu priekštelpu, gan kombinējumā ar vārāmo namiņu. Slēgto pirts priekštelpu parasti lieto kā ģērbtuvi. Pirts novietnes izvēlē allaž raudzījās, lai ūdens nebūtu tālu nesams. Šī iemesla dēļ, kā arī lielās uguns nedrošības dēļ, pirti latviešu sētās atrodam vairāk nomaļā vietā, ezera, strauta vai diķa krastā.

Pirtis dažreiz novietoja baļļas aukstam un karstam ūdenim, dažreiz ūdeni nesa katrs savai vajadzībai no istabas. Jaunākos pirts paraugos slēgtā pirts priekšā iemūrēts katls ūdens ērtai karsēšanai. Parasti Latgalē pirti kurināja ik sestdienu pievakarēs, arī darbdienās pēc kāda netirāka darba pabeigšanas, piem.: mēslu vešanas, līnu viltšanas un klāšanas, kulšanas u. t. t.

Blakus tiešiem uzdevumiem pirtij no senu seniem laikiem bija liela loma tautas ārstniecībā un „nedēļnieču“ gaitās. To daudzkārtīgi apliecina arī latviešu tautas dziesmas, teikas, pasakas.

Daudzos gadījumos vēl pat 20. g. simteņa sākumā pirtis arī dzīvoja. „Pirtnieki“ — pirts iemītnieki bija paši nabadzīgākie un beztiesīgākie lauku strādnieki. Dricēnu pag. „Kokorovišu“ ciema vecākie iedzīvotāji 1931. g. zināja pastāstīt, ka pirtnieki dzīvojuši parasti pie lielajiem saimniekiem un par „pirts rūmes vietu“ kalpojuši saimniekam zināmu laiku pie smagajiem darbiem: līnu kulstīšanas, mēslu vešanas, koku ciršanas. Pirtniekiem parasti nebija nekādas mantas, izņemot pašus nepieciešamākos apavu: apģērba gabalus. Tie gulējuši uz lāvas, lāva izpildījusi tiem arī galda vietu. Sestdienās, kad pirts kurināta mazgāšanai — pirtnieka ģimenei vajadzējis no turienes izvākties. Ja bijusi ziema — bērni aizvesti uz kūti un tur ielikti kādā tukšā kubulā — lai neietu mājlopiem zem kājām. Arī pirti ikdienas kurinot siltumam bērni, kamēr tā izkurējusies, nesti uz kūti. Kā to 72 gadus vecais Ignats Laizāns Rēzeknes apr. Dricēnu pag. vēl 1937. g. atcerējās, no šādas dzīves tumšās, dūmainās pirtis un dūmistabās visvairāk cietušas cilvēkiem acis. Dūmu izēstas, sarkanās, iekaisušas, tās it labi norādījušas, piem., baznīcās sanākušo ļaužu vidū, pirts iemītniekus. Bieži vien vēl vidējos gados esoši ļaudis, dzīvodami šādos necilvēcīgos apstākļos, zaudējuši pavisam acu gaišumu, tie akli un kropli — badam no-

Sprēslīcas — Rendas pag., Lutriņu pag., Kurzemes, Rēzeknes apr.

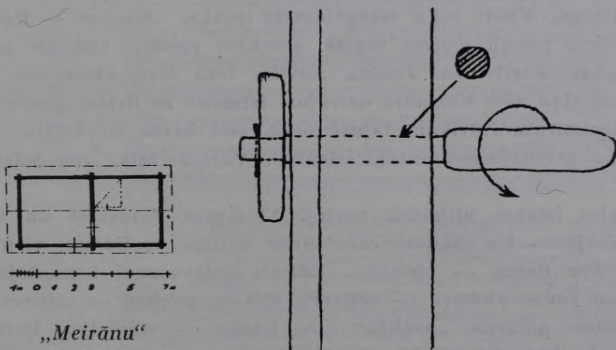
lemti ubagojuši pie baznīcas durvīm un gada tirgos. Arī Kokorovišu pirti esot dzīvojuši, taču tuvāku ziņu par to trūkst.

Dažos gadījumos bagātāku Latgales saimniecību pirtis ar slēgtiem zemiņiem virs griestiem atrodam izbūvētas „iesalnicas“ — guļkoku būvē sietus apcirkņus 2 līdz 3 vainagus augstus. Iesalnicā parasti žāvēja populārajam Latgales alum iesalu un labību.

Krautā apaļo akmeņu — „ceru“ krāsns, kāda uzglabājusies primitīvajās pirtīs, uzskatāma par pirmveidu arī istabas un rījas krāsnīm.

27. MEIRĀNU DŪMISTABA.

Dūmistaba celta 1750-tos gados. Pārvesta no Rēzeknes apr. Gaigalavas pag. Meirānu sādžas un atkaluzstādīta mūzejā 1934. gadā. Dūmistabas īpašnieks Jezups Noviks un viņa brālis Donāts 1907. gadā, izejot viensētās, tēva tēva celto dūmistabu bija pārcēlušī jaunā vietā pirmatnējā stāvoklī,

„Meirānu“
dūmistabas
plāns.

Dūmistabas ārdurvju aizveņamais.

tikai bez krāsns, un tur dzīvoja vasaras laikā. Dūmistabā divas telpas — pati istabiņa un priekšnams — „sincēs“. Celta no apaļkokiem guļbūvē ar cirvi, bez zāģa palīdzības. Sinču sienas „piecirstas“ istabiņas sienām. Divslīpju salmu jumts. Uz jumta čukura 17 pāri koka „kaziņu“. Kārtis pie spārēm saistītas klūdžiņām. Šāda jumta forma Latgalei ļoti raksturīga. Istabiņai apaļkoku griesti, „sincēs“ bez griestiem. No „sincēm“ istabiņas augšā, kur glabājuši dažādus mājsaimniecības un amatniecības priekšmetus, nokļūst pa primitīvām blūka trepēm. Durvis ļoti zemas, tāpat arī pati istabiņa — no klona līdz griestiem tikai 1,70 m. „Tupu līdu namā, rūpus istabā“ — saka sena tautas dziesma. Oļains mālu klons istabā, tāds pats arī „sincēs“. Laukakmeņu pamats virs zemes ļoti zems. Pamatnīca

guļ gandrīz uz zemes. Ārpusē pie istabiņas gala sienas un ieejas sienas zemes „zavaļņi“ — uzbedumi sola veidā, lai izsargātu dzīvojamo telpu no aukstuma. Apm. 25 cm no sienas uz zemes nolikti divi apaļkoki, vidējā daļa — starp sienu un kokiem aizpildīta smiltim un no virsas noklāta velēnām. Uz „zavaļņiem“ arī ērta sēdēšana.

Dūmistabai mazs gaismas lodziņš — divām stikla rūtītēm. Otrs lodziņš aizšaujams, tā saucamais „dūmu lodziņš“. Pa labi no ieejas liela krāsns — „ceplis“ uz koka guļbūves pamata. Krāsns bez skursteņa noder apsildīšanai un ēdiena gatavošanai. Krāsniņā kuņģoties dūmi nāk no krāsns, riņķo pa zemo istabiņu un lien ārā pa aizšaujamo lodziņu vai durvīm. No ilgā dūmu iespaida istabiņas iekšpuse spīdīgi melna. Interesantas ir ārējās durvis ar augsto sliekšni un koka aizveramo ierīci. Iekšējās ar pašdarinātiem dzelzs apkalumiem. Pie ieejas ārpusē iegremdēti divi nolietoti dzirnakmeņi. Te „noslaucījuši“ kājas. „Sinces“ pilda vējtveņa un pieliekamā kambaņa uzdevumus. Te griestu nav. Cauri laistas divas sijas, uz kuņģam nolikti trīs koka ārdiņi. Sākumā arī rokas dzirnavas stāvējušas „sincēs“. Istabiņā atrodas guļvieta — dēļa lāviņa pie krāsns, galdiņš, sols, krēsli, ķebļītis, titavas. Kaktā roku mazgājamais trauks. „Sincēs“ — tīnes, grozi, lādes, vāceles, pīteņi, maizes lāpsta, suseklis, piesta. Visi šie priekšmeti iegūti līdz ar dūmistabu. Jezupa Novika tēva tēvs Aloīzs — istabiņas cēlētājs, tāpat viņa dēls Kazimīrs dzīvojuši istabiņā ar lielām ģimenēm. Piemēram, Kazimīram Novikam bijusi sieva, seši bērni un brālis. Visi viņi ziemas laikā mitinājušies mazajā istabiņā. Vasaras laikā gan gulējuši klēti vai šķūnī.

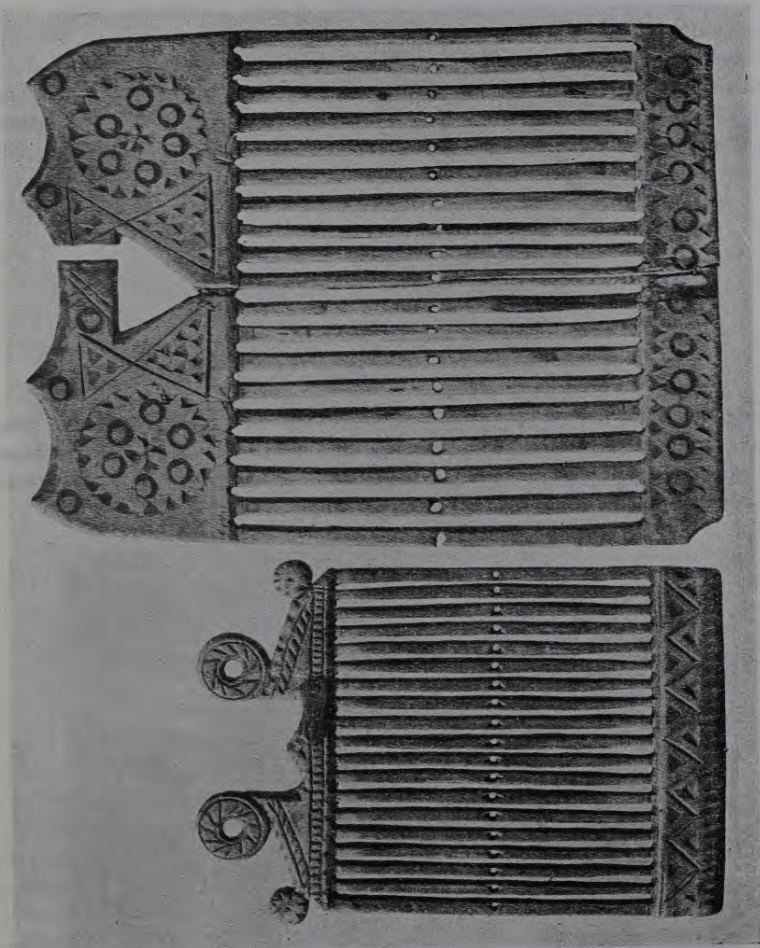
Latgales istabas attīstībā, pretēji Vidzemes, Zemgales un Kurzemes istabai, vērojams, ka sākumā cēla īpašu nelielu apsildāmu vientelpu — dūmenīcu bez nama — virtuves. Ēdienu gatavošanai izmantoja istabas krāsni. Tad radās piebūve — vējtveris durvju priekšā — „sinces“, bet ja telpu prasības pieauga, „uzcirta“ otro istabu — vientelpu, ierīkojot tai īpašu krāsni. Abas istabas — „jauno“ un „vecu“ savienoja kopējs priekšnams. Līdzīga istabu iekārta pastāv arī pie rietumu slaviem. Bet Latgalē sastopamie slietie nami un tā saucamās „kuldās“ — īpašas pavarda ierīces, kas nav saistītas ar istabu, liecina, ka istabas arī Latgalē nāv pirmatnējās dzīvojamās telpas.

Senāk „dūmistabas“ Latgalē nav bijušas retums, tagad, turpretim, tās pilnīgi izzudušas.

„Meirānu“ dūmistaba ļoti vērtīgs etnogrāfisks retums — ieguvums, kādu veltī meklēt tagadējā Latgalē.

„Meirānu“ dūmistaba spilgts piemērs tam, kādos apstākļos dzīvoja un bija spiesti mitināties Latgales darba zemnieks.

Nostādot kontrastā tā paša laika un tā paša novada mulžnieka vai bagātā zemnieka mītni, kļūst labi saprotams, ka kapitālisms attīstījās un izveidojās nevien pilsētās, bet arī uz laukiem.

Latgales „skietlīnī”.

Zemniecība, skaitliski vislielākā šķira priekšrevolūcijas Krievijā, sadalījās, noslāņojās. Uz laukiem no vistirīgākajiem zemniekiem izdalījās kulaku virsotne, lauku buržuazija, bet, no otras puses, daudz zemnieku nonāca neciešamos apstākļos vai pavisam izputēja, stipri vairojās trūcīgās zemniecības — lauku proletāriešu un pusproletāriešu skaits. Turpretim vidējo zemnieku skaits ar katru gadu samazinājās.

Arī „Meirānu“ dūmistabas iemītnieki — visi bez izņēmuma savu dzīvi pavadījuši grūtā darbā, ejot par kalpiem vai nu pie bagātajiem kulakiem, vai pie uzņēmējiem. Ar 1,5 ha lielo zemes platību, kuŗa līdz 7 ha palielināta tikai 1919. gadā, kā to Jezups Noviks zīmīgi pateica, „nevarēja ne dzīvot, ne nomirt“.

Kam, Dieviņ, tā dariji,
Cītam labi, cītam slikti?
Cītam devi zelta naudu,
Cītam spieķi rociņā.

T. dz.

28. KALNA ROMUĻU DZĪVOJAMĀ ĒKA.

Latgales dzīvojamā ēka pārvesta no Daugavpils apr. Krāslavas pag. „Kalna Romuļu“ sādžas un atkaluzstādīta mūzejā 1936. g. Daļa dzīvojamās ēkas bija izstādīta Tūrisma propagandas izstādē 1935. g., tādēļ viena ēkas siena pārzāģēta.

Latgales sēta.

Žogs un vārti Latgales sētā.

Dzīvojamā ēka celta 1860-tos gados. Laukakmeņu — kaļķu-grants javā mūrēts pamats, apaļkoku guļbūve ar krustu pakšiem. Divslipju salmu jumts. Kārtis pie spārēm naglotas.

Ēka savā plāna iedalījumā satur: dzīvojamo istabu, priekšnamu — „sīnces“, pretistabu — „tumšo istabu“ un mazu virtuvi, atdalītu ar šķērs-sienu no priekšnama. Istabā dēļu grīda, glīti ēvelētie griestu dēļi likti „trinitī“, tāpat ar ēveli apēvelētas apaļās sijas un sienu guļkoki. Pretistabā vai „tumšajā istabā“ arī dēļu griesti un bļietēts mālu klons. Virtuvē kaļķu-grants klons, bet priekšnamā bļietēts mālu klons. Pie ieejas durvīm — ārpusē — dēļu platforma „durvju priekša“, pietapota koka tapām apakšā

liktiem gulšņiem. Uz platformas ierikoti divi koka soli sēdēšanai. Dzīvojamai ēkai četri stikloti sešrūšu logi, kuŗu apmales izrotātas izgrieztu dēļu aplikumiem. Dzīvojamās ēkas būvkoki arī no ārpusē glīti apstrādāti un apēvelēti. Pakšu gali apšūti „dēļu kastēm“. Pretistabas sienu būvkoki nav tik rūpīgi apstrādāti. Abas istabas uzceltas četrām sienām pilnīgi patstāvīgi. Priekšnama divas sienas tad „pielaistas“ istabu pakšiem un „pieturētas“ šķeltiem balķiem no iekš- un ārpusē.

Maizes krāsns mute atrodas virtuvē. Istabā tikai pati plašā, zemā krāsns ar siltuma „rieņiem“ un mūrīti. Virtuvē bez tam vēl maza plīts, kuŗas dūmus novada lielais krāsns dūmvads.

Istabas iekārta tipiska Latgalei. Gar sienām kreisajā pusē kaktā, pret iecju, divi soli un goda galds. Uz galda salikti Latgales podnieku darinātie krāšņie māla trauki. Tie pārvesti no Rēzeknes apr. Silajāņu pagasta. Pie sienas svētbilde. Lielā istaba, ar aizstieptu, pašaustu priekškaru, ik kā pārdaļīta divās daļās. Aiz priekškaŗa gulta, sols, krēsli, ratņš, titavas, plaukts ar darba rīkiem. Priekšnamā uz koka vadžiem sakārti dažādi darba rīki: sirpji, sekumi, turpat arī no liepas lūka pītais vīzu pāris. Virtuvē dažādi koka un māla trauki, ķebliši sēdēšanai u. c.

„Pretistabā“, kuŗai tikai divi nelieli lodžīni — novietotas rokas dzirnavas, tīnes, grozi, pīteņi, piestas. „Pretistaba kalpoja kā klēts un pieliekamais kambaris, vasarā tur arī bija laba gulēšana. Dzīvojamā ēka novietota stateniski galvenajam ceļam ar uz ceļu vērstu tumšo istabu. Lielī koka vārti, zemē ieraktos koka stabos, tiek virināti tikai braucējiem. Kājnieki lieto mazākus durvjveidīgus vārtiņus lielo vārtu sānos. Aiz vārtiem gar ceļu turpinās stāvokoku žogs — „stulpeņu žugs“. Tas turpinās līdz dzīvojamai ēkai paralēli novietotajai saimniecības ēkai. Pagalms četrstūrains, no visām pusēm noslēgts. Istabas galā mazs puķu dārziņš, pie gala sienas sols sēdēšanai.

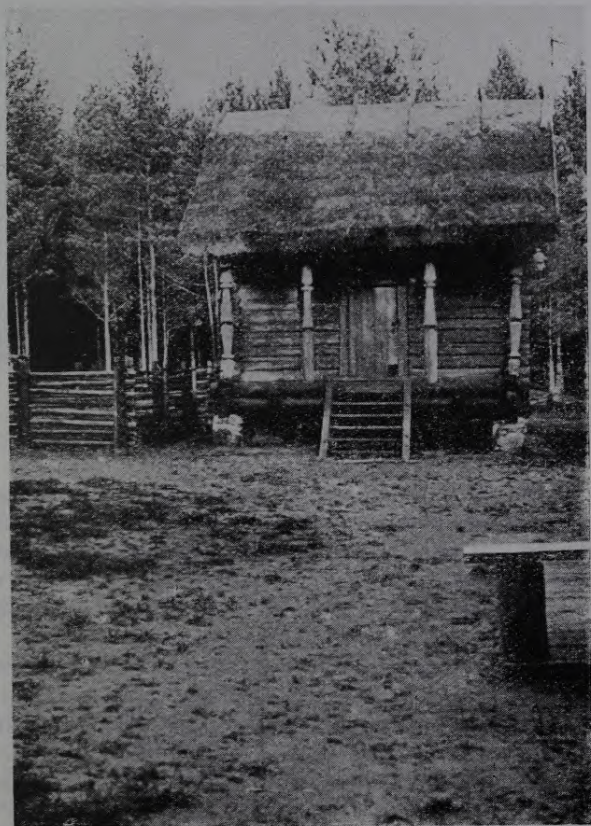
„Kalna Romuļu“ dzīvojamo ēku cēlis namdaris Jezups Brazaviēš — latvietis. Arī vārti un stāvokoku žogs viņa darināti.

Dzīvojamā ēka ilgus gadus piederējusi Izidoram Rimšānam, kuŗš šeit dzīvojis ar brāli Antonu un māsū Teklu. Krāsni un plīti mūrējis Krāslavas apkaimē iecienīts mūrnieks Donāts Rimšāns,

„Tumšā“ vai „pretistaba“ dažreiz Latgalē mēdz būt izbūvēta ar savu īpašu krāsni un stiklotiem logiem kā „gaišā istaba“. Tādos gadījumos tur dzīvo, piemēram, brālis ar savu ģimeni. Dažreiz arī pats īpašnieks to izbūvējis, paplašinot un ērtāki ierīkojot savu dzīvokli.

29. LĪKSNAS KLĒTS.

Brīvdabas mūzeja Latgales sētā 1936. gadā atkaluzstatīta krāšņa harmoniska senlaiku klētiņa, kas celta 1830-tos gados Daugavpils apr. Līksnas pag. „Ūglenīku“ ciemā. Klētiņa pārvesta uz Rīgu sakarā ar Tūrisma propagandas izstādi — Latgales stenda vajadzībām. Tāpēc arī ēkai divas sānu sienas pārzāģētas un skaistais, etnografiski vērtīgais objekts tādā kārtā stipri bojāts. Četri glītie, izgriezti lieveņa stabiņi nav no „Ogleniekiem“, bet izņemti no citas apm. tā paša laika klēts — Rēzeknes apr. Makašēnu pag. „Soložnieku“ ciemā, jo „Oglenieku“ stabiņi, gan līdzīgi pēc formas

Līksnas klēts.

Latgales sētas pagalm.

tagadējiem, esot bijuši galīgi sairuši. Uz laukakmeņu kaļķu-grants javā parupji mūrētiem pamatu stabiņiem likta ēkas pamatnīca ar nolūku to pacelt no zemes, lai vējš un gaiss brīvi varētu plūst pa klētīņas apakšu un to uzturēt sausu. Apaļkoku guļbūve ar trapezveidīgi dekoratīvi apcirstiem krusta pakšiem darināta tikai ar cirvi, bez zāģa palīdzības. Divslipju salmu jumts. Jumta kore „pret vējiem“ nostiprināta ar spaļu-grants uzbērumu un īpaši uzliktiem, savā starpā satapatiem koka „kaziņu“ pājiem.

Pāri jumtam, kārts galā piestiprināts paceļas interesants, ap 80 gadus vecs vēja rādītājs cilvēka — linu kulstītāja veidā, pārvests no Daugavpils apr. Liksnas pag. Klētīņai — vientelpai, apaļkoku griesti, pietestu apaļkoku grīda ar mālu pieziedumu saduru vietās. No dējiem darinātajām, šķērskokiem sastiprinātajām ieejas durvīm apakšējā stūrī „iegriezts“ četrstūrains caurums, tā saucamais „kaķa caurums“, caur kuņu klēti brīvi ielien kaķis — žurku un peļu mednieks.

Gar dibens sienu klētiņā ierikoti labības apcirņņi: rudziem, miežiem, auzām un mistram. Klētiņā tagad izstādītie pīte trauki — sētuves, pīteņi, grozi, darināti 20. g. s. sākumā un savākti Daugavpils apr. Livānu un Rudzētu pagastos. Kā izejmateriāls traukus darinot lietoti rudzu garķūļu salmi un sautētas priedes saknes. Šādi trauki ļoti raksturīgi Latgales etnografiskam apgabalam. Klēti ap 150 gadus veca ozola koka mucasveidīga pūra tine ar vāku — atrasta 1936. gadā Livānu pag. Daugavpils apr. un pārvesta tāni pašā gadā Brīvdabas muzejā.

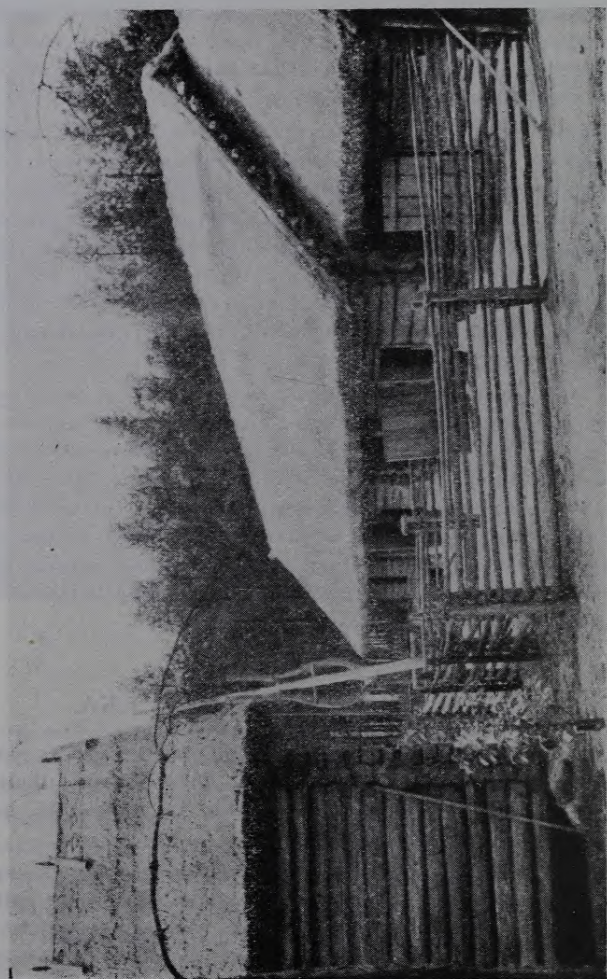
Latviešu tautas senās arhitektūras pieminekļos atrodami vispār tādi stabu veidi, kas ar savām īpatnām, tagadējam laikam neparastām formām saista netikvien speciālistu vērību, bet guvuši zināmu populāritāti jau plašākās interesentu aprindās. Pretēji tradicionālām klasiskās kolonnas principam šos stabus raksturo plastiskie izveidojumi, kas rotā stabu vidusdaļu, atstājot abus galus neskartus. Šiem stabu veidiem nav ne prototipu, ne analogijas oficiālajā stilu arhitektūrā. Stabu tradīcijas sākums, šķiet, sniedzas agrajos viduslaikos, kad pirms vāciešu bruņinieku iebrukuma latviešu kultūra bija sasniegusi lielu uzplaukumu.

Latvijas PSR sastaptos stabu piemērus var sakārtot šādās galvenās tipu grupās. Vienu no tām sastāda stabi, kuru neuzsvērtie un neizveidotie augš- un apakšgali it kā ieauguši līmeniskos celtnes elementos, kurpretim vidusdaļa plastiski izveidota, izcērtot dekoratīvās formas simetriski pret staba asi. Otrai pieskaitāmi stabi ar nosmailinātu augš- un apakšgalu, kas it kā iedzīti guļkoku konstrukcijā. Pārsvārā ir pirmās grupas piemēri. Atevišķi minami vēl daži atrisinājumi, kas visā staba garumā izveidoti vienmērīgā ritumā, kā arī nedaudz gadījumi, kur stabu rotājumi komponēti it kā plāknē, divos izmērijumos.

30. ČUDARĀNU SAIMNIECĪBAS ĒKA.

Paralēli „Kalna Romuļu“ dzīvojamai ēkai otrpus Latgales sētas raksturīgajam taisnstūrīgnajam pagalmam 1937. gada vasarā atkaluzstatīta gara, īpatnēja, 105 gadus veca saimniecības ēka, kas celta 1835. gadā Rēzeknes apr. Makašānu pag. „Čudarānu“ ciemā.

Zem kopēja salmu jumta apvienotī nabadzīgā, kungu apspiestā zemnieka klēts-lievenis-stallis-lievenis-kūts-cūku kūts. Ēka celta guļbūvē no jaukta skuju un lapu koka materiāliem. Klēts, stallis, kūts pilnīgi patstāvīgas celtnes — celtas zināmā attālumā viena no otras. Aizbūvējot guļkokiem, ar staba palīdzību, spraugu ar vienu pašu sienu, radušies starp klēti un stalli, stalli un kūti nelieli lieveņi. Cūku kūtiņa ir daudz zemāka kā kūts, tā ar trim sienām „piebūvēta“ kūtij. Kūts un cūkkūts priekšā no kārtīm izveidots neliels aploks, kur stāvējušas govīs vasarā un kur uzturējušās, sevišķi vasaras laikā, arī cūkas. Visai celtnei divslipju

„Cudarāmi“ seimniecības ēka.

salmu jumts. Pamati laukakmeņa — samūrēti kaļķu-grants javā. Klētij tikai zem stūriem pamati, tas ar nolūku, lai klēts stāvētu sausa.

Klētij griestu nav, stallim, kūtij un cūkkūtij vienkārši apaļkoku griesti. Klētij gar ārsienu ierikoti apcirkņi labības bēršanai. Turpat noliktas arī dažas koka miltu tines. Klēts priekšā neliels pielievenītis — „priekšīņa“ un koka trepes. Pielievena baļķi iesista maza dzelzs laktiņa — izkapšu kapināšanai. Lieveni — starp klēti un stalli, kokasu ratī. Tie dari-nāti apm. priekš 80 g., pilnīgi bez dzelzs daļām. Pie ilksim redzamā „strepģu dzelzs“ likta vēlākos laikos. Pielieveni pie sienām izkaptis, ratu koki, turpat arī suņa būdiņa. Pašā klēts zelmenī tuvu salmu jumtam novietotas dēļa un salmu baložu ligzdas.

Stallis — neliela vientelpa ar koka durvīm, kuģām priekšā aizliekams dzelzs stienis. Uz vadžiem sakārti nolietotie pakavi, bet aiz spāres aizbāzti žāvēti seski. Tos devuši saberztus kopā ar auzām zirgiem ienāšu slimības laikā.

Starp stalli un kūti atkal mazāks lievenis. Tur noliktas linu mistik-las. Kūts tāpat kā stallis — tumša vientelpa, kur ierikotas atsevišķas neiz-žogotas stāvvietas ar redelēm un silēm. Cūkkūti nekādu priekšmetu nav, izņemot koka sili ēdiena ieliešanai. Cūkas šeit dzīvojušas brīvi un laiku pa laikam izlaistas aplokā.

„Cudarānos“ iegūtā saimniecības ēka ir etnografisks retums. Šāda veida saimniecības ēkas senāk Latgalē bijusi parasta parādība, bet tagadējos laikos sastopamas sevišķi reti; „izejot viensētās“, lielākā daļa šo ēku iznikušas, jo viensētās nav vairs atjaunotas. Apskatot šo ēku ar tagadnes pieeju, tieši jābrīnās, ka aukstajās ziemās šeit varēja patvērties mājlopi, jo griestu tikpat kā nav. Bada gados bieži vien uz pavasara pusi noplēsts un izēdināts pat salmu jumts.

„Cudarānu“ saimniecības ēka un „Meirānu“ dūmistaba labi raksturo to apspiesto, panīkušo dzīvi, kādā atradās Latgales zemnieki 19. g. s. sākumā un arī pēc „dzimtbūšanas atcelšanas“. Zemnieki bija spiesti rentēt muižnieku zemi ar vissmagākajiem noteikumiem. Bez naudas rentes muižnieki nereti piespieda zemniekus ar viņu pašu zirgiem un darba rīkiem par velti apstrādāt noteiktu daudzumu muižnieku zemes. To nosauca par „apstrādāšanu“ par klaušām. Stāvoklis palika gandrīz tāds pats kā dzimtniecības laikā, tikai ar to starpību, ka tagad zemnieks personīgi nevarēja pirkt un pārdot kādu priekšmetu. Muižnieki ar dažādām laupīšanas metodēm izspieda pēdējo sulu no atpalikušās zemnieka saimniecības. Sekas visam tam bija ārkārtēja lauksaimniecības atpakaļpalīdzība, kas bieži noveda pie neražas un bada. Bads īpaši Latgales zemnieka sētās bija biežs viesis.

Dzimtnieciskās saimniecības atliekas, pārmēriģie nodokļi un izpirkšanas maksas muižniekiem bija cēlonis zemnieku masu dziļam trūkumam, daudzu zemnieku izputēšanai un piespieda zemniekus atstāt sādžas,

lai meklētu peļņu citur. Viņi to meklēja parasti fabrikās un rūpniecās. Uzņēmēji ieguva lētu darba spēku.

31. LATGALES AKA.

Latgales sētā 1936. gada vasarā etnografiski pareizā vietā tika ierikota aka, ceļot to „grodu“ izbūvē pēc veciem paraugiem, bet vinda pārvesta no Liksnas pag. Daugavpils apr. Grodu akas dibenā likta spundētu dēļu kaste, virspusē „virsbūve“ — krusta pakšos konstruēta guļkoku būve, ap 80 cm augsta. „Vindas stabs“ izraudzīts no dabīga divžuburu koka, „vindas koks“ un „kārts“ parastā veida. Kārts galā „akas spainis“, apkalts dzelzs kalumiem. Arī Latgales akā, tāpat kā Vidzemes akā, ūdens limenis atkarīgs no Juglas ezera ūdens līmeņa.

Dažās vietās Latgalē novērojamas akas bez vindām. Tādos gadījumos smeļ ar gludu kārti, kuņas galā dzelzs āķi pakabināts spainis. Jaunākos laikos (20. g. s.) Latgales viensētās ierikotas akas ar „ūdens izgriežamo ierīci“ — apaļkoku griežamu velteni, kuņam apkārt finas virve. Virves galā ūdensspainis. 20. g. s. trīsdesmitajos gados visos novados strauji zūd koka grodu aku veidi. Koka grodus aizstāj dzelzsbetona caurules, kas viena virs otras izveido akas. Šis veids pie mums ieviesies no Vakareiropas. Caurules īpašos veidņos „lej“ parasti uz vietas amatnieki — sava darba pratēji.

Latgales aka.

Pakša gala dekoratīvs rotājums. Latgalē, Rēzeknes apr. Makašānu pag.

32. ĶODERŪ PIRTS AR VĀRĀMO NAMIŅU.

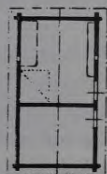
Celta 1840-tos gados Madonas apr. Tirzas pagastā „Ķoderu“ mājās. Uz mūzeju pārvesta un tur atkaluzstatīta 1933. gada vasarā. Šo celtni ar saviem spēkiem un līdzekļiem pārceļuši, atkaluzstatījuši un Brīvdabas mūzejam dāvinājuši Valsts universitātes arhitektūras fakultātes studentu biedrības locekļi.

Apalkoku guļbūve ar divslīpju lubu jumtu. Zem „pamatnīcas“ zems laukakmeņu pamats sakrauts pilnīgi bez javas. Četri apalkoku spāru pāri ar dabīgu sakņu kāšiem — „kabām“ tur jumta segumu un neļauj tam slidēt uz leju. Apalkārtis pie spārēm piesaistītas ievas koka klūdziņām. Virs kārtīm divām kārtām liktas plēstas priedes koka lubas, virs tām „slogi“ — horizontāli un vertikāli savā starpā saistīti koki, kas noslodzē un satur segumu. Lai „kabu“ gali no mitruma nebojātos, tie vairākkārtīgi aptīti bērza tāsīm.

Visā būvē, izņemot durvju viras un kloķus, nav lietota neviena dzelzs nagla. Ēkas priekšējā sienā divas blakus stāvošas, zemas durvis. Vienas namiņam, otras pirtij. Namiņam nav ne grīdas, ne griestu. Vidū akmeņiem izkrauts ligzdas veida pavards, virs kuŗa kāsi pakārts vārāmais katls. Šeit, īpaši vasaras laikā, kad istabā bija par karstu, vārīja ēdienu, bieži vien arī turpat ēda. Namiņa kaktā iekārtotas „apalās“ rokas dzirnavas, ko lietoja

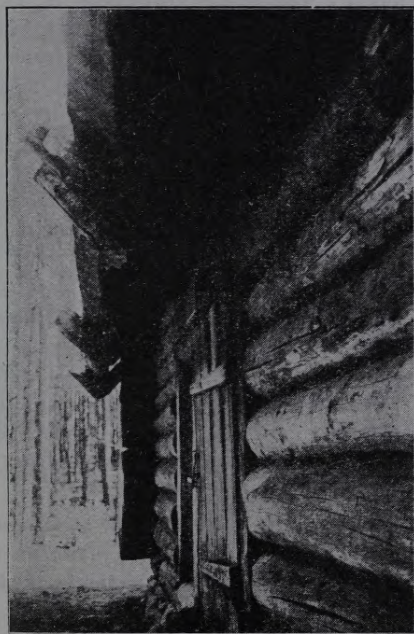

„Koderu“ pirts-namiņš.

„Koderu“
pirts-namiņa
plāns.

vēl 20. g. s. sākumā. Sienmalā četrkāju velētava ar velējamām vālēm, daži ūdensspēji, nēši, grūžamā piesta ar stampu, neliels galdiņš, ķebliši un bluķiši sēdēšanai. Namiņā strādāti parasti tādi mājas darbi, kas bija staistīti ar slapjumu un netīrumiem, piem., te mazgājuši un velējuši veļu, karsējuši ūdeni, ģērējuši ādas, darijuši alu, ar smirdošo trānu un degutu smērējuši zābakus un zirgu lietas. Zināmi gadījumi, ka namiņā kāvuši arī aitas,

„Kodeņu“ pirts-namiņa ārsiena.

teļus. Pirtij apaļkoku cieši salikti griesti un dēļu grīda. Pirts sienās — divās vietās — guļkoku baļķu saduru vietās ierīkoti mazi aizšaujамie lodziņi, „dūmu un gara izlaišanai“. Pa kreisi no ieejas pirts kaktā krauta laukakmeņu krāsns. Šī krāsns ar savu primitīvo uzbūvi stāv ļoti tuvu tiem senvēstures krāsns veidiem, kādi konstatēti pēdējā laikā senvēsturiskos pētījumos Raunas „Tanisa“ pilskalnā, Kauguru „Pekas“ pilskalnā, Daugmales pilskalnā u. c.

Pie pirts sienas blakus krāsnij ierīkota dēļu lāva, kur kāpa pērties. Pie pretējās sienas zems soliņš — kur sēdēt mazgājoties. Pirti nolikta baļķiņa karstajam un sile aukstajam ūdenim, turpat arī mazs ķipītis „gara uz-

mešanai". Bērza pirtslotas glabājās, pa pāriem kopā sasieta, vai nu uz pirts augšas, namā, klēti vai uz istabas augšas. Sestdienas vakaros uz pirti ejot tās paņēma līdz, pirms lietošanas mērcēja ūdenī un sautēja uz krāsns „ceriem“. Pirti kurināja sestdienas pievakarēs, kā ziemu, tā vasaru. Mazgāties gāja papriekš vīrieši, tad sievietes. Tiro veļu glītā sainīti satītu pa mazgāšanās laiku nolika vai nu pirts ārpusē, piem., vasaras laikā, vai arī uz soliņa „pirts tumšajā kaktā“. Mazgāšanās norisinājās tā, ka vispirms „samēta garu“ un uz lāvas pērs ar pirtslotām, laiku pa laikam noskalojoties ar ūdeni. Pēc pēršanās nedaudz atvēra aizšaujamo lodziņu, „ielaida gaisu“ un mazgājās ziepēm, sežot uz soliņa, katrs savā spainī, ķipī vai īpašā mazgājamā vanniņā. Piemazgāto ūdeni izlēja uz grīdas, kur tas caur platajām šķīrbām ātri aiztecēja. Vecais „Kodeņu māju“ iemitnieks Francis atcerējās, ka bieži vien pirti pa mazgāšanās laiku vīrieši dzinūši arī bārdas, vienkārši ar roku ieziepējot vaigus. Vasaras laikā mazgājoties gaismas dēļ bieži vien turētas vaļā pirts durvis — ziemā iedegta maza pie sienas piestiprināta petrolejas lampa.

Pirts tika kurināta arī gaļas žāvēšanai. Šim nolūkam pie pirts gries-tiem redzamas tur ierīkotas apaļkoku ārdiņas, pie kuŗām piekārtā sālīta gaļa. To žāvējot, pirts krāsni kurināta, piem., zaļa alkšņa malka — kas lēni degot devusi „labus dūmus“ un krāsojusi gaļu patīkami brūnā krāsā. Senos laikos pirts kurināta arī mājas ļaužu slimību gadījumos, kur tad pirts „mikstajā siltumā“ ārstētas „visādas vainas“, cirstas āderes, likti ragi, „vārdota roze“ u. c. Tāpat ievērojama loma pirtij bija „nedēļnieču“ gaitās.

Ziemeļvidzemē īpaši 19. g. s. sākumā visai bieži sastopams paņēmiens apvienot pirti un vārāmo namiņu zem kopēja jumta un kā uguns nedrošu celtņi novietot tālāk ārpus parasto ēku kompleksa, visbiežāk kāda diķa, avota vai pļavas malā.

Lubu jumts vispār raksturo mežiem bagātus apvidus ar vājāk izkoptu graudkopību, kas neļāva atlicināt salmus jumtu jumšanas vajadzībām. Lubu segumam ļoti piemēroti tieši divslīpju jumti. Techniskā ziņā lubu jumti diezgan nepilnīgi. Lai tie labāk aizturētu lietus ūdeni, zem lubām mēdza klāt egles mizas, „kameņa“ loksnes vai bērza tāsi. Daudzi nostāsti liecina, ka lubu jumti senāk likti vārāmajiem namiņiem arī tieši uguns drošības labad, jo no vaļēja pavarda dzirksteles skrējušas jumtā, un tur salmu jumts nebūtu varējis ilgi pastāvēt. Ja arī lubu jumts, to salīdzinot, piemēram, ar labi uzjuntu, biezu salmu jumtu, nav sevišķi izturīgs un ūdens caurlaišanas ziņā drošs, jo ūdens ātru un pilnīgu novadīšanu lubu jumtam stipri kavē masīvais slogu režģis, sevišķi sniegam uz jumta kūstot ziemās un pavasaros, tad tomēr jāsapaka, ka šie jumti sniedz ļoti dekoratīvu ārējo izskatu un piešķir visai guļkoku celtnei nopietni monumentālu raksturu. Lubas senāk izplēsa no apmēram 1—2,5 m gariem taisniem, bezza-

Iekštātīe apgabali — dominē 2-slīpju jumti. Neiekštātīe apgabali — dominē 4-slīpju jumti.

rainiem priedes stumbriem, no tā saucamajām „skala“ vai „lubu priedēm“. Plēšanu izdaroja pavasaros „gremzdu laikā“.

Pirts tautas ticējumos bieži pieminēta vieta.

Pirti daudz ko nedrīkst darīt, piemēram: kas pirti nolaiž ūdeni, tam rokas svīst; kas pirti blusas kauj, tas pats savu laimi nomaitā. Ja kāds uz „ceriem“ met sniegu — karstumam vai „garam“, tad augoņi aug, ja lej uz „ceriem“ karstu ūdeni — to apstāj utis, ja pirti svilpo — atsauc velnus.

Pirti nekad nevar kurināt ar vecām pirtsslotām, jo tad pēc pāršanās kašķis tiekot un āda niezot. Lāva jānoskalo pēc pāršanās, jo tad nepiemetīsies nekāds ļaunums tam, kas pirmais nāks perties nākamo reizi.

Auglības aktiem pieskaitāma senu senā paraža pavasara laikā stādīt gurķus un sīpolus, kā arī sēt burkānus un citus dārzājus tieši pa to laiku, kamēr virieši pirti peņas.

Tautas dziedniecībā pirts labi noderējusi arī vēl jaunākos laikos (20. g. s. sākumā). Tā, ja kāds „saraustījies“, izkurinājuši pirti, likuši slimo uz lāvas; „braucitāja“ viņu krietni izpērusi un izbraucījusi, sākot no kakla it visus locekļus, beidzot vēderu, pēc kam nosējusi vidu ar jostu. „Braukot“ vārdoja ar t. s. „vidus vārdiem“. Tas vienmēr labi liāzējies. Pirti notika arī „ragu likšana“, „ādeņu ciršana“, visvairāk veciem cilvēkiem. Bērniem pirti pēra „sarus“ un ārstēja „pīneklus“.

Ja bērns nedabūja dienu un nakti mātes pienu, viņš varēja saslimt ar „nelabām acīm“; tad 3 reizes rītā un vakarā 3 dienas pirms un pēc saules bija jālej ūdens caur pirts krāsni un šai ūdeni jāmazgā slimās acis. Pirti var dabūt dažādas slimības. Lai no tām izsargātos, pēc mazgāšanās vienmēr jāaplejas ar aukstu ūdeni, pēc tam jāapgāž mazgājamais trauks uz mutes un 3 reizes traukam ar roku jāpiesit. Tāpat pirti ejot, katram pašam uz krāsns jāuzmet nedaudz „gara“, sakot: „Vilks, kašķis, mežā, miļā veselība mājā.“

Pirtiņas — senos laikos piekopta pirti iešana nedēļu pēc dzemdībām, kad jaunā māte iet mazgāties kopā ar bērnu.

Kājas noaudama, māte atsperas „divu“ vai „triju“ balķu augstumā no zemes, lai pa 2 vai 3 gadi viņai būtu atkal bērns.

Pirti ieejot, uzsviež uz krāsns „ziedam“ kādu siknaudiņu un pakar kārtiņā pie griestiem prieviti vai cimdu pāri.

Līdzatnākušā sieva nomazgāja nedēļnieci un apvilka taj tīru kreklu. Viņa mazgāja un pēra arī bērnu. Ja bērns bija meitene, slotā ielika liepas zaru un piesēja pie slotas kāta dzīparus, ja puisēns, tad ozola zariņu. Citiem perties tādu slotu nedeva, to nesa paglabāt kambarī, bet pēc trešās reizes izārdīja un izkaisīja zarus — meitenei aitu kūti, puisēnam zirgu stalli.

Tāpat „pirtīzām“ pirti kurinot, uzbāza malkai allaž virsū ozola vai liepas zariņus, lai aug virs kā ozols, meita kā liepa.

Pirti nekurināja ar egles malku: tā daudz sprēgā un bērns tad izaugot kašķīgs, nesaticīgs — kurināja ar ozola vai liepas malku.

Pirti nedrīkstēja dzert ne bērns, ne māte, lai tas neizaugtu dzērājs. Lāvu atstāja firi nomazgātu. Slotu, ar kuņu pērās māte, izrisināja un izkaisīja „palāvē“, lai tā turpat sapūst.

33. VALMIERAS SKOLAS RIJA.

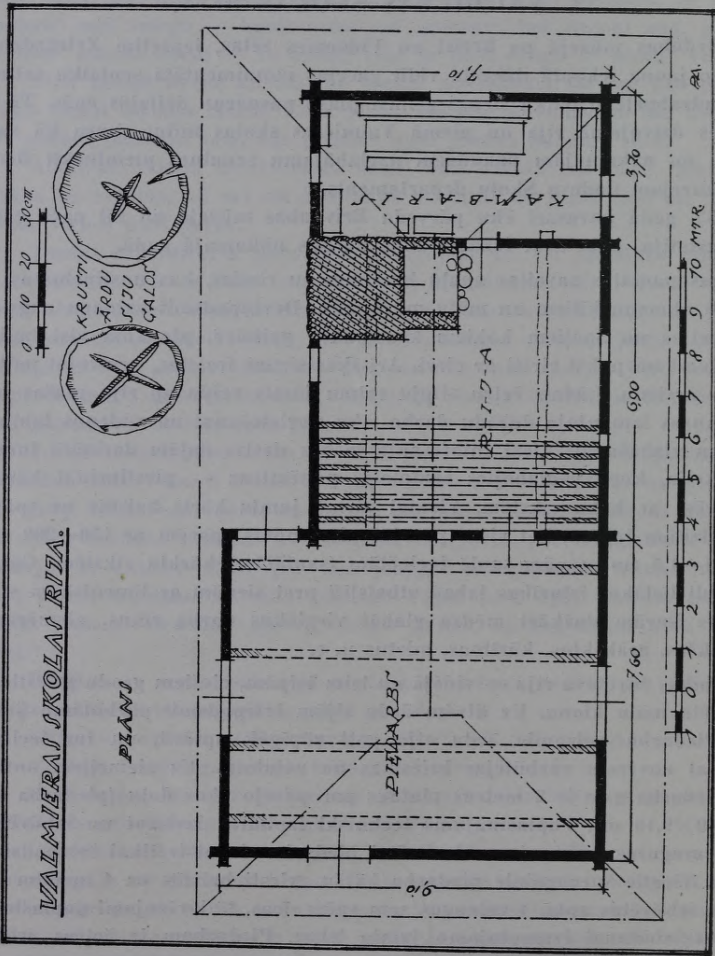
Brīvdabas mūzejā pa kreisi no Vidzemes sētas, iepretim Zvirgzdenes klētij, no jauna iekoptā dārziņa vidū paceļas monumentāla senlaiku celtnie, kuņas sudrabpelēko balķu sienas grimst plašo paspārņu dziļajās ēnās. Tā ir Vidzemes dzīvojamā rijs un pirmā Valmieras skolas mitne, kuņu kā sau-dzējumu un nākamajām paaudzēm uzglabājamu senatnes pieminekli Brīvdabas mūzejam nodeva Skolu departaments.

1933. gada pavasarī ēku pārveda Brīvdabas mūzejā un tai pašā gadā atkal uzstātijā, pabeidzot iekārtošanas darbus nākamajā gadā.

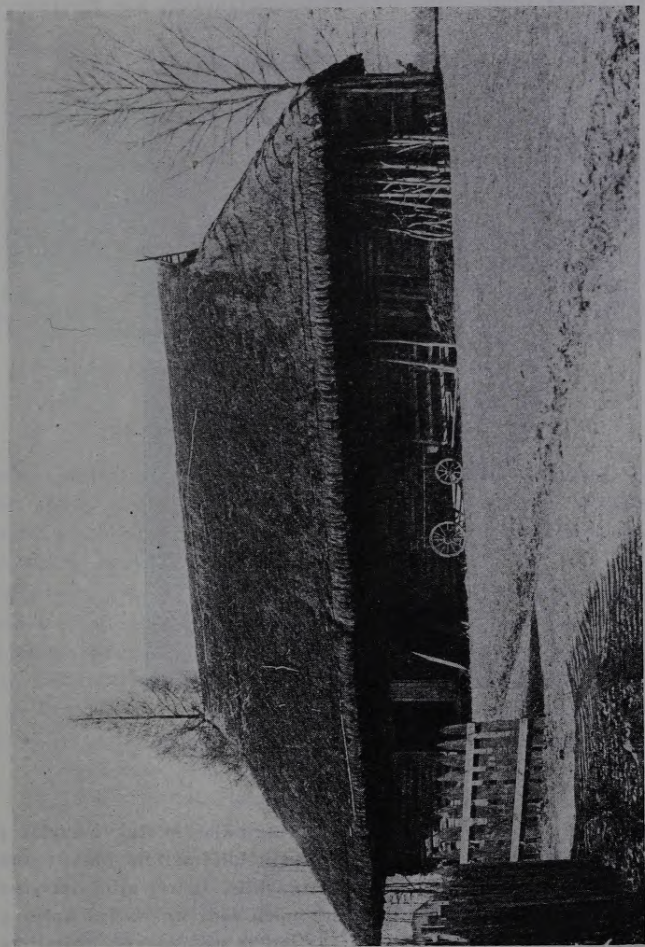
Ēkas pamatos saveltas apaļu laukakmeņu rindas, kas nostiprinātas ar mazāku akmeņu ķīļiem un mālu mūrējumu. Deviņpadsmit vainagu augstās sienas celtas no apaļiem kokiem krustpakša guļbūvē, pie kam visi balķu savienojumi un pakši cirsti ar cirvi. Arī šķērssienas iesietas, krustojot balķu galus ar ārsienu. Lielais četrus slīpu salmu jumts veido ap riju plašas nojumes, kuņas izmantoja dažādu darba rīku novietošanai un rudenos labības un salmu glabāšanai. Visai interesanta ir bez dzelzs daļām darinātā jumta konstrukcija, kuņā uzglabājies senlaicīgs paņēmieni — piestiprināt kārtis pie spārēm ar koka rikstēm. Vienīgi pirmā jumta kārts balstās uz spāru galos iedzītām tapām, bet visas pārējās pievienotas spārēm ar 150—200 cm gaļām, 1—1,5 cm resnām saulē tveicētām (sautētām) kārķu rikstēm. Gaļie spāru gali lielākas izturības labad atbalstīti pret sienām ar līmeniskām stutēm, virs kuņām dažkārt mēdza glabāt vieglākus darba rīkus, piemēram, koka dakšas, grābekļus, kārtiņas, mietus u. c.

Labības žāvētava rijs — vidējā no trim telpām, ciešiem grodu griestiem un blīvētu mālu klonu. Uz divām ārdū sijām četrpadsmit pārbīdāmu ārdū koku. Piedarbā redzami ārdū siju gali rūpīgāk aptēsti, un tur iecirsti krusti, lai novērstu varbūtējas briesmas un nelaimes. Uz ziemeļiem novietotais piedarba gals ir 2 metrus plataks par pārējo ēkas daļu (piedarba samēri 7,60×9,10 m). Paplašinājums tehniski izpildīts, izvirzot un izbūvējot zemāku muguras puses sienu. Izvirzītai piedarba sienai ir tikai četrpadsmit vainagu. Vieglie spraugainie piedarba kāršu griesti balstās uz 4 apaļām sijām, kas iebūvētas apm. 4 vainagus zem spārenīcas, tā ievērojami paplašinot salmu uzglabāšanai izmantojamo jumta telpu. Piedarbam ir četras ārējās durvis, pa vienām katrā sienā, kas bija nepieciešams, lai labības vētišanai būtu lietojami visu četrus debespušus vēji.

Piedarbā glabājas spriguļi, kuļamie rullī, koka dakšas, grābekļi, režģi, sieti u. c. Šepat atrodas līnu apstrādāšanas piederumi: pāsitavas, kulstītas, brauktuves u. t. t.

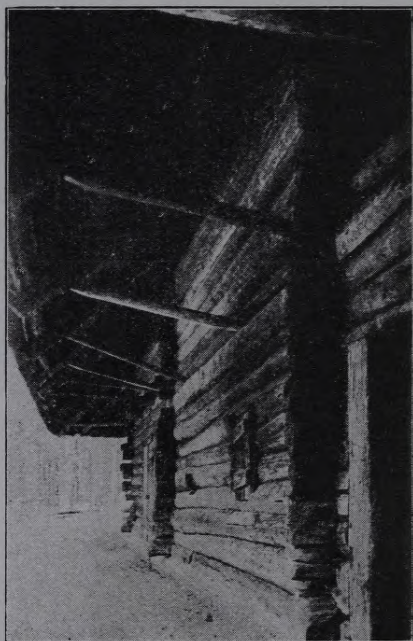

Valmieras skolas rižas plāns.

Valmieras skolas rija vecajā vietā.

Kambarī, pretēji pedarbam un rijai, redzam koka grīdu, kas pirm-
sākumā bijusi darināta no plēstiem dēļiem, pietapojoj tos pamatbalķim ar
koka tapām. Zemie kambaņa griesti (augstums 1,86 m) salikti no plēstiem
grodiem un tāpat kā sienas balsināti ar baltu kaļķu krāsu. Virs kambaņa
atrodas pieliekamā jumta telpa (skabūzis, skabanūzis), kas pieejams pa ne-

Valmieras skolas rijas siena.

lielām durvīnām virs kambaņa ieejas. Pirmatnējai skolas iekārtai pieder
garais noceļamais galds uz saliekamām krustu kājām; tam blakus abās pu-
sēs skolēnu soli, bet galda galā skolotāja sedeklis. Ja vēl minēsim vienkāršu
grāmatu plauktu, skapi, sienas pulksteni, pūra lādi un dzelzs kalto griestu
sveču lukturi ar koka „rūceni“, tad ar to jau ir minēta visa primitīvā sko-
las kambaņa iekārta. Ēkas apkurei kalpo lielā rijas krāsns. Tā mūrēta māla
javā no lieliem, apaļiem laukakmeņiem, lietojot sīkdaļu izveidošanai arī
ķieģeļus. Krāsns „iesienas“ ēkas sienās, un uz tās balstās attiecīgās augstāk
esošās koka konstrukcijas. Krāsns pieder t. s. „divu velvju“ tipam ar apaļu,
dabīgu laukakmeņu lādiņu sildāmspēju vairošanai. Kurtuve pārsegta ar

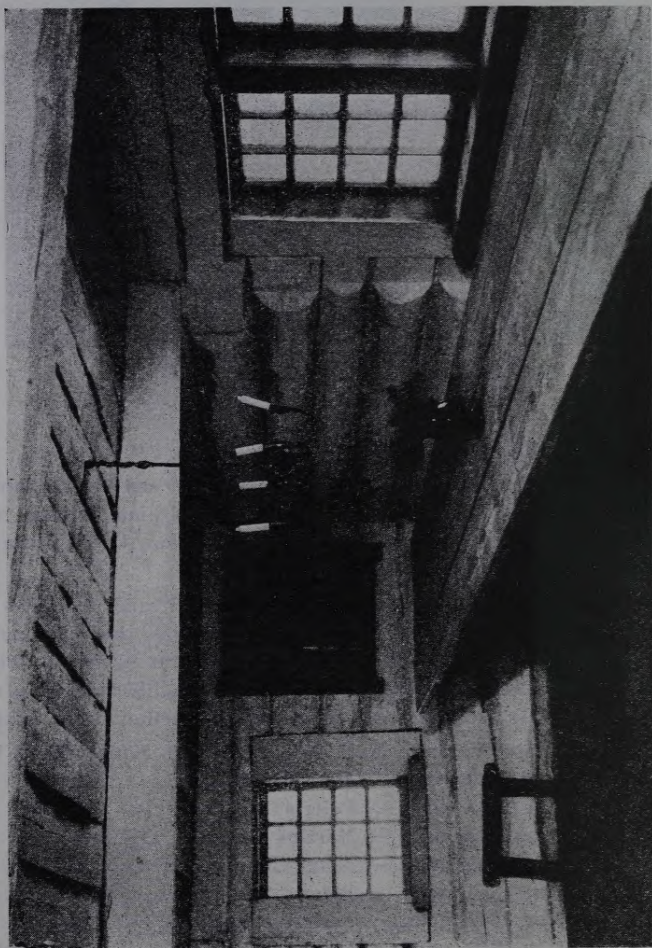
Valmieras skolas rija.

4 ķieģeļu spraišļiem, virs kuņģiem nolikts vairāk kā 30 cm biezs apaļu laukakmeņu klāsts. Krāsns priekšā uz kambaņa pusi redzamā ieslodze norāda, ka kambaņa apsildīšanai kādreiz bijusi vēl īpaša krāsns, kuņas kurtuves un speltes mutes atradušās rijas krāsns priekšā.

Rija celta 17. gadu simteņa otrā pusē un gaŗajā mūžā vairākas reizes remontēta. Nojaucot riju pārvietošanai, noskaidrojās, ka ēka apmēram priekš simts gadiem rūpīgi atjaunota, apmainot bojātos būvkokus. Piedarba ziemeļu sienā esošajās durvis iegriezts gada skaitlis „1823“, liekas, attiecināms uz lielo remontu, kas būtu noticis skolotāja Mārtiņa Breža laikā.

Pirmais skolotājs Vamieras skolā 1693. gadā bijis Jānis Vellers, bet,
sākot ar 1729. gadu — Jānis Brežis,
sākot ar 1765. gadu — Pēteris Brežis,
sākot ar 1800. gadu — Mārtiņš Brežis,
sākot ar 1833. gadu — Jānis Cimze,
sākot ar 1836. gadu — Pēteris Strunke,
sākot ar 1847. gadu — Juris Neiķens,
sākot ar 1850. gadu — Leopolds Brežis,
sākot ar 1866. gadu — Antons Millers,
sākot ar 1890. gadu — Valdemārs-Dāvids Balodis,
sākot ar 1913. gadu — Fricis Krastiņš.

Vēsturiskie dokumentu izraksti sniedz ziņas, ka 1739. gada 10. janvāra revīzijā konstatēts, ka skolu noturot draudzes celtā rijā, pie kuņas atrodas

Valmieras skolas iekšskats.

vēl klēts un sagruvusi pirts. Toreiz rijas jumts bijis stipri nolietojies, tāpēc „nevācu“ (t. i. latviešu) baznīcas kopējiem, piedraudot ar miesas sodu, pavēlēts pavasarī uzlikt jaunu jumtu, bet zemniekiem piegādāt salmus. Minētie darbi veikti skolotāja Jāņa Breža laikā. 1766. g. revīzijas akti minēts, ka skolu nenotur vairs agrākajā rijā, bet ipašā skolotāja Jāņa Breža 1747. gadā uzceltā ēkā.

Tā tad sirmā celtne ir ne tikai raksturīgs senlaiku lauksaimniecības ēku un dzīvojamo riju paraugs, bet tā iezīmē arī svarīgu posmu mūsu tautas

Valmieras skolas rija.

kultūras attīstībā vispār, un it īpaši tā saistās ar latviešu skolu vēstures sākumiem. Kā iepriekš minēts, pēc skolas nodibināšanas 1693. g., gandrīz piecdesmit gadus rijas pajumtē pulcējās un mācījās latviešu bērni zemajā, dūmainā, trūcīgi apgaismotā rijas kambarī.

Valmieras skolas kambarī izstādīts sens sienas pulstenis krāšņiem griezumiem rotātā pulksteņa skapī. Neliels koka galdiņš ar krēslu — skolotājam — skolas bērni sēdējuši apkārt garajam galdam uz koka soliēm. Pie sienas piestiprinātā vitrinē saliktas dažas senas latviešu grāmatas. Starp tām Manceļa sprediķu grāmatas I izdevums, Stendera latviešu-vācu vārdnīca, 17. g. s. iespiesta jaunā derība u. c. Pie sienas dažas senas zemes kartes.

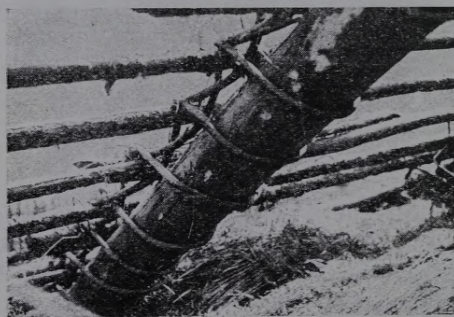
Ļoti vērtīga ir 1940. g. vasarā Valkas apr. Viļciema pagastā iegūtā līnu maļamā tā saucamā „tilta mašīna“, apm. 90 g. veca, izstādīta piedarbā. Mašīna darināta no koka un ilgus gadus kalpojusi līnu maļšanai.

„Dzīvojamās rijas“ ir Vidzemes īpatnība; bez Vidzemes tās sastopamas vēl nelielā skaitā Zemgalē — Bauskas apr., kur tām nav bijis vispārējās no-

zīmes. Dzīvojamās rijas stāsta par drūmu mūsu dzimtenes vēstures periodu, kad Vidzemes zemnieks bija spiests atteikties no atsevišķām dzīvojamām istabām un pāriet dzīvot rijā, kuŗa apkures ietaises — krāsns dēļ bija vairāk par citām saimniecības ēkām noderīga apdzīvošanai. Rija dzīvokļa vajadzī-

Valmieras skolas rijas krāsns.

Jumta konstrukcijas sīkdaļa Valmieras skolas rijā.

bām Vidzemē plaši izmantota 17. un 18. g. s., kad zemnieku stāvoklis bija kļuvis ārkārtīgi slikts. Kuŗa posts, neražas, apspiestība un slimības piespieda lauzt senlaiku savrupēku ceļšanas ieražu un uzticēt rijai dzīvokļa funkcijas. Atkārtoti nopostīto sētu jaunbūve smagi spieda nabadzīgo zemnieku. Bija dabīgi, ka graudkopis — zemnieks cēla vispirms tik ļoti nepieciešamo riju, kur pagaidām arī pats apmetās uz dzīvi. Bet nedrošo laiku dēļ šādu pagaidu dzīvokļu lietāšana ielga, tapdama par paražu, ko muižnieki kā sev

Riju izplatība Ziemeļeiropā.

Prisjetnost, nar tako obrnus vsak Ungor. Mischear se hlar mahpa, nar vatham behnam
 ke labi vsak forlar stundam, na vridpa taku lara, ja dnu zar
 vsija med hke, vopre shingse, vear vsi pda.

Te mahar, fo	Manarje	Alkhar, vna	Stelid, vna	Zetir, vna	Revd, vna	Skov, vna	Wkl, the, vna
Prisjetnost, nar tako obrnus vsak Ungor. Mischear se hlar mahpa, nar vatham behnam ke labi vsak forlar stundam, na vridpa taku lara, ja dnu zar vsija med hke, vopre shingse, vear vsi pda.	Prisjetnost, nar tako obrnus vsak Ungor. Mischear se hlar mahpa, nar vatham behnam ke labi vsak forlar stundam, na vridpa taku lara, ja dnu zar vsija med hke, vopre shingse, vear vsi pda.	Prisjetnost, nar tako obrnus vsak Ungor. Mischear se hlar mahpa, nar vatham behnam ke labi vsak forlar stundam, na vridpa taku lara, ja dnu zar vsija med hke, vopre shingse, vear vsi pda.	Prisjetnost, nar tako obrnus vsak Ungor. Mischear se hlar mahpa, nar vatham behnam ke labi vsak forlar stundam, na vridpa taku lara, ja dnu zar vsija med hke, vopre shingse, vear vsi pda.	Prisjetnost, nar tako obrnus vsak Ungor. Mischear se hlar mahpa, nar vatham behnam ke labi vsak forlar stundam, na vridpa taku lara, ja dnu zar vsija med hke, vopre shingse, vear vsi pda.	Prisjetnost, nar tako obrnus vsak Ungor. Mischear se hlar mahpa, nar vatham behnam ke labi vsak forlar stundam, na vridpa taku lara, ja dnu zar vsija med hke, vopre shingse, vear vsi pda.	Prisjetnost, nar tako obrnus vsak Ungor. Mischear se hlar mahpa, nar vatham behnam ke labi vsak forlar stundam, na vridpa taku lara, ja dnu zar vsija med hke, vopre shingse, vear vsi pda.	Prisjetnost, nar tako obrnus vsak Ungor. Mischear se hlar mahpa, nar vatham behnam ke labi vsak forlar stundam, na vridpa taku lara, ja dnu zar vsija med hke, vopre shingse, vear vsi pda.

19. g. s. sakuma skolu priekroksti (macbu stundu saroksti).

izdevīgu atbalstīja un centās nostiprināt. Muižnieki redzēja, ka zemnieku dzīvošana rijās ievērojami ietaupa dzīvojamo ēku celšanai vajadzīgos būvmateriālus, kā arī darba spēku, un ar saviem rīkojumiem centās sekmēt dzīvojamo riju un pie rijām pievienoto dzīvojamo kambaņu jaunbūves. Arī 1816. g. 17. jūnijā Vidzemes gubernas pārvaldes publicētā „Visaugstākā pavēle“, lai Vidzemes zemnieku dzīvojamām ēkām tiktu dota labāka iekārta, atdalot tās no rijām un piederīgiem — palika tikai uz papīra. Vēl 1863. g. „Mājas Viesī“ 11. nr. zīmīgi rakstīts, kaut arī no foreizējo kungu viedokļa, par dzīvojamām rijām: „Laudīm tagad būs dzīvojamās ēkas, kur veselīgāka dzīve. Kā tad ar maziem, sikiem bērniņiem lai izdodas, kad jādzīvo pa rijām, kur gaiss nemaz nav vienāds, bet dažureiz varen auksts un dažureiz atkal karsts un dūmains? Un kā tad sirdzēji tādās dūmainās rijās lai atveseļojas? Kā īpaši tādi sirdzēji lai atlabojas, kas ar acīm sirgst? Tauta nevar atzelt kamēr dzīvojamā būšana nīkst“.

34. „DUKURU“ ĀBOLU KLĒTS.

Pārvesta Brīvdabas muzejā no Valmieras apr. Jaunburtnieku pagasta „Dukuru“ mājām un atkal uzstādīta pirmatnējā veidā 1939. g. netālu no Valmieras skolas dzīvojamās rijas, jaunierikotā dārza vidū.

Klētiņa cella 1840.-tos gados no vienmērīgi resniem apaļkokiem krusta pakšos, Kvadrātiskā vientelpa segta biezu četrslīpju salmu jumtu. Kārtis pie spārēm tapotas. Klētiņai likti griesti un dēļu grīda. Zem pamatbalķa stūpiem pavelti prāvi laukakmeņi, kas pilda pamatu vietu. Kāpnes veidotas, sakraujot vienu virs otra vienkāršus, apcirstus koka blukus.

Klēti gar vienu sienu, pa labi no ieejas, no apaļkārtīm, to noasinātos galus iedzenot guļbalķu saduru vietās sienās, veidoti paplati plaukti, noklāti garķūju salmiem. Šie plaukti ierikoti ābolu glabāšanai, tos rudenos noņemot no tuvajām ābelēm. Klēti āboli arī šķiroti. Arī uz grīdas uz paklātiem salmiem bērti āboli, tāpat uz klēts augšas. Āboli šeit stāvējuši līdz „sala laikam“.

Klēts „Dukuru“ mājās bija celta veca augļu dārza vidū, un to arī uz laukiem sauca par „vecu ābolu klētiņu“. Karstā vasaras laikā šeit gulējuši. Vienā klēts sienā balķu saduras vietā neaugstu no grīdas ierikots mazs lodziņš, aila sienā; tas te tā ar nolūku — zaķu medībām ziemas mēnešos, naktīs, kad zaķi no tuvējiem mežiem nākuši uz augļu dārzu un apgrauzuši ābeles. Uz dēļa plauktiņa pie sienas salikti bišu medus rāmīši, bišu „dūlis“ un daži citi bitīnieku darba rīki. Klētiņā izstādīts arī kāds ap 100 g. v. vienkoka trauks medus glabāšanai. Mazā ābolu klēts savā uzbūvē ir skaists tautas celtniecības paraugs — proporcionāla, izjusta, latviska.

Starp Valmieras skolas riju un ābolu klētiņu pēc seniem paraugiem uzcelts „zedeņu žogs“. Ap klētiņu ierikots ābeļu dārzs.

35. BURTNIIEKU BIŠU KOKS.

Dravniecība Latvijā piekopta jau senos laikos. Sākumā dravnieki vasarās un rudenos uzmeklēja plašo mežu cauros kokos bišu ligzdas, kuŗām tūdaļ atņēma visu medu, atstājot bites savam liktenim. Vēlāk dravnieks atzimēja kokus ar savām īpašuma zīmēm un, ievērojot spietu ielidošanu cauros kokos, sevišķi ozolos, sāka izcirst kokos dores, kuŗās dravošana bija ērtāka. Tā arvien vairāk novērojot bišu dzīvi, dravnieki sāka pagatavot kluču stropus, ko uzvilka meža kokos, kas bija daudz vieglāk nekā cirst dores. Izcērtot mežus, dravniecība arvien vairāk no meža pārņēma uz bišu dārzu pie cilvēku mājokļiem un līdz ar dabisko bišu ganību samazināšanos tagad pārgājusi pareizā bišu kopšanā.

Bišu koks ir augošs, resns meža koks, kuŗā iekalta — iecirsta „bišu dore“. Tiesība „durt biškokus“ ļaužu kopuma mežā un novēlēt tos bērniem mantojumā bija senu sena libju tautības privilēģija. Vēlāk piešķirot brivzemniekiem zemi lēpos parasti diezgan ienesīgo biškopību sāka uzskatīt par lēņa novada neatņemamu piederumu. Sekas bija tās, ka maz pamazām sāka ierobežot pagasta ļaužu tiesības uz biškokiem servitūtu muižnieku novados. Ja vēl, piemēram, 1498. g. par neatļautu bišu koku dēšanu atbildētājam piesprieda tikai maksāt sodu, nododot medus ceturto tiesu par labu zemes īpašniekam, tad jau 1544. g. prasītājam piesprieda pusi no atbildētāja bišu kokiem, ko viņš bija ierīkojis svešā mežā.

13.—14. g. simtenī mežu dravniecība bija ļoti izplatīta, dažam biteniekam piederēja pat līdz 100 un vairāk bišu koku. Vēl 1698. g. Pededzes krastu mežos zemniekiem bijis pāri par 250 bišu koku. Pat vēl 19. g. s. sākumā Zleku muižas novadā atradušies 900 bišu koki. Sprotams, ka zemes kungī un vasali ņēma no biteniekiem medus un vaska tiesu. Rīgas pilsētai bija pat īpaši algoti „medus fogti“, kam klāt neesot nedrīkstēja neviens medu dravēt. Parastā medus tiesa bija $\frac{1}{10}$. Vidzemes zemes revīzija 1601. g. liecina, ka „zemnieki lauž medu priekš kunga no katra desmitā koka“, šo nodevu sauca par „medus vaku“. 1624. g. tā svārstījās starp $\frac{1}{10} \div \frac{1}{2}$; citur 3 mārciņas no koka. Bez tam 17. ÷ 18. g. s. muižniekiem bija pirmspirkuma tiesības un cenas noteikšanas tiesības arī uz pārējo zemnieku biškoku medu. No bišu koku servitūtes tiesībām senatnē tautas apziņā arī vēlākos laikos bieži izveidojās uzskats, ka biteniekiem pieder kopīpašumā arī tas mežs, kuŗā dzīvoja bites. Tamdēļ bieži lielajos mežos notika organizētu bitenieku pretošanās cīņas pret kunga sūtītajiem medus nodevu ņēmējiem, mežsargiem un medus fogtiem.

Nevien vienai dravai, bet pat atsevišķām bišu saimēm varēja būt vairāki īpašnieki, parasti vienas lielģimenes locekļi, kuŗus sauca par „dalīniekiem“. Rudenī, medus ņemamā laikā, dravas dalībnieki parasti sabrauca kopā, sadalīja medu un dzēra tā saucamo „bišu godu“. Bišu koku apzagsanu uzskatīja par tik smagu noziegumu, ka par to piesprieda nāves sodu.

„Burtnieku bišu koks“ pārvests Brīvdabas mūzejā no Valmieras apr. Jaunburtnieku pag. „Stendes“ mājām 1940. g. vasarā. Ap divi simti gadus vecā dravas priede augusi „Stendes“ māju zirgaplokā. Bites tur dzīvojušas vēl ap 1890-tiem gadiem. Kādā vētras naktī 1939. g. priede nolauzta. Gabals ar „dēto dori“ tika izzāgēts un pārvests Brīvdabas mūzejā. Apskatot pa daļai aizaugošo dori, vēl it labi saskatāms dobums, dravas lielums. Drava atradās apm. 6 metri augstumā no zemes. Koka otrā pusē saskatāmi iecirstī robi. Tie esot tur cirsti, lai atvieglotu kāpšanu, „kur virvi apmest“.

36. MEŽUĻU SAIEŠANAS NAMS.

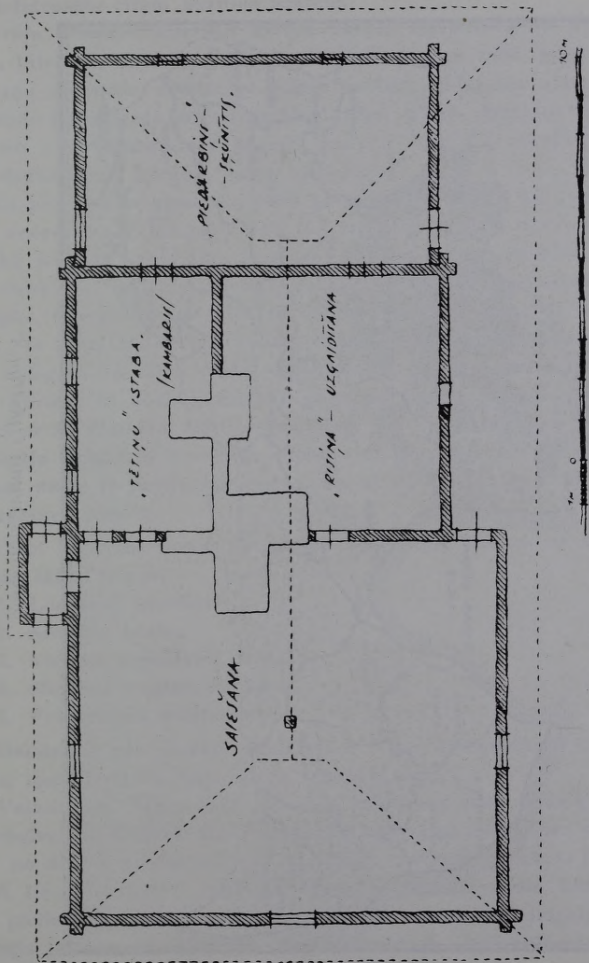
„Saiešanas nami“, latviešu lauku amatnieku un būvstrādnieku celtās ēkas, kas izdomātas un celtas no parastā materiāla kā pārējās lauku celtnes, kur bija izlietoti visi tie paši būvju mākslas principi un paņēmieni kā pārējās ēkās, tomēr sava latviskā izveidojuma un iekārtojuma ziņā tālu pārsniedza toreizējās dzīvei un darbam celtās un lietotās ēkas. Var noteikti konstatēt arī to, ka cēlji savām būvēm nav meklējuši paraugus toreizējos oficiālos architektūras tipos un formās.

Kopīgais darbs un dāvinājumi labi atspoguļojas „saiešanas namu“ celtnēs. Dažās vietās, piemēram, vienai un tai pašai celtni redzami dažādu veidu un samēru logi, dažādu paraugu durvis, dažādi apkalumi u. t. t., dažreiz pat krāsns mūrēta no dažāda lieluma un formāta dāvinātiem ķieģeļiem. Un tomēr darbs viscaur pat ļoti labs kā tehnikas, tā formas ziņā. Celtnu plānā, būvkonstruktīvajos un dekoratīvajos atrisinājumos nav nekā sveša, lieka vai nepiederīga. Visur skaidri redzamas latviskās formas un latviskās īpatnības.

Oficiālo, toreiz tautai pavisam svešo, pat naidīgo baznīcu intrigas un cara valdības pavēles saiešanu kustību uz laiku noliedza, bet pašu ideju nespēja iznīdēt. Namus gan slēdza, bet laudis pulcējās slepeni rījās, šķūņos, dažreiz pat zem kļajas debess. Oficiālās baznīcas ar sveštautiešu mācītājiem nespēja sniegt tautai apmierinājumu dzīves nopietnākajos brīžos, tāpēc tie pulcējās „saiešanās“.

Zināms iemesls seno saiešanas namu straujai nozušanai laukos 20. gadu simtņa sākumā bija arī pašas hernhūtiešu kustības krīze, jo kustība savus ziedu laikus bija jau pārdzīvojuši, un vecās paaudzes vietā jauna paaudze — vairs neradās.

Hernhūtisma vai brāļu draudzes idejas sākumi meklējami Bohēmijā un Moravijā. Šīs kustības pamats un mērķis apvienot visas ticības šķiras pie visiem ļaudīm, 1729. gadā Latvijā ieradās pirmais šīs kustības sludinātājs Kristjānis Dāvids un apmetās Valmierā. Klausītāju skaits visās saiešanās jau pašā sākumā bijis tik liels, ka vajadzējis pat šķirot draudzi pēc kārtām un tā saucamās „uztaisīšanas stundas“ noturēt atsevišķi laulātiem, atraitņiem,

„Mežuln” satešanas nama plāns.

Satešanas namu izplatība.

meitām, puīšiem un bērniem. Nākošos gados, 18. g. s. sākumā, celtas daudzas saiešanas, piemēram Straupē, Liepu muižā, Mārcienā, Auciemā.

No 1743. gada līdz 1763. gadam brāļu draudzes kustību cara valdība bija stingri noliegusi, bet ar ķeizarienes Katrinas II atļauju 1763. g., tā atkal tika pielīdzināta citām baznīcu sektēm.

Brāļu draudžu kustībai arvien vairāk izplatoties no apgabala uz apgabalu, luterāņu baznīca jutās it kā aizkarta, un 1832. gadā tā atklāti uzsāka ciņu ar brāļu draudzēm mūsu laukos, Vidzemes ziemeļu apgabalos. Arī sinode Pēterburgā atļāva garīdzniecībai „visus līdzekļus“, lai „atgrieztu“ tautu no „saiešanām“, un te nu draudžu mācītāji rikojās pilnīgi individuāli, dažās vietās bargāk, dažās laipnāk.

Kā ļoti zīmīgs apstāklis būtu pieminams vēl tas, ka „saiešanu celtnes“ nekad necentās „atklāt pasaulei“, bet vienmēr jūtama tieksme tās norobežot un it kā paslēpt no ārienes skatiem. Celtu ārējais apveids tamdēļ arī samērā vienkāršs, un visa izlietotā dekoratīvā māksla saskatāma parasti tikai iekšējās telpās, kur sastopami gliši un gaumīgi kokgriezumi, virpojumi, otējumi u. t. t. Šis apstāklis varbūt vedams tuvā sakarā ar hernhūtiešu kustības sākumā nelegālo un vēlāk visādi vajāto dzīvi. Ka tas ir zināmu vēsturisku apstākļu diktēts, to norāda vairāku draudžu lūgšanas namu situāciju salīdzinājums ar šo draudžu vēstures ziņām.

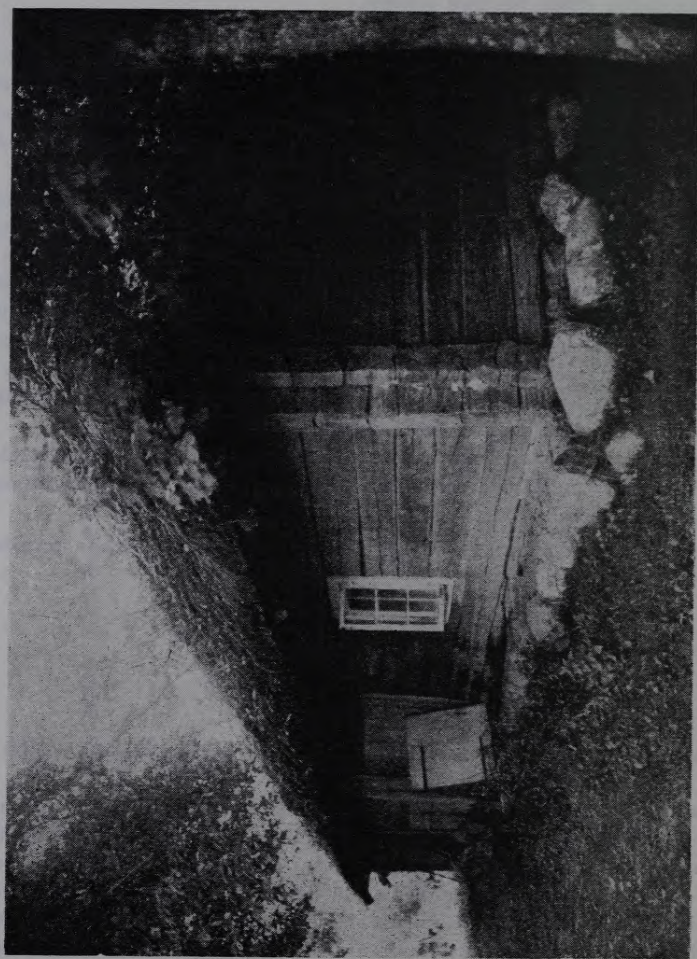
Brāļu draudzes saiešanas namu plānos vērojami divi pamatveidi: 1) lūgšanas nams ir patstāvīga celtnie, un 2) tas apvienots zem viena jumta ar cita rakstura telpām.

Ceļot lūgšanas namu patstāvīgā veidojumā sakarā ar kulta prasībām, veidotas šādas telpas:

1. Lūgšanas kambaris.
2. Sacītāja istaba.
3. Viriešu uzgaidāmā telpa.
4. Sieviešu uzgaidāmā telpa.
5. Priekšnams (vējtveris).

Daudzreiz pie piecām minētajām telpu kategorijām nāk vēl klāt arī neliela, īpaši ierīkota telpa zirgu iebraukšanai.

Valkas apr. Plāņu pag. „Mežuļu saiešanas ēka“ celta guļbūvē no egles un priedes būvkokiem. Koki apstrādāti tikai ar cirvi, bez zāģa palīdzības. Balķi no divām pusēm aptēsti un stūros savienoti pakšos. Balķi virs balķa guldot, tie „piekaķēti“, „kaķējuma“ vietā likta būvsūnas kārtas. Tā kā būvbalķi pietiekami resni (līdz 35 un pat 40 cm), tad vajadzīgais ēkas augstums sasniegts jau ar 9 vainagiem. „Pamatnīcas“ un „spārennīcas“ vainags izmeklēts sevišķi spēcīgs un vienādi resns. Ēkas kopējais garums 21,20 metru; platums: „piedarbiņa“ galā 9,00 m, saiešanas kampa galā 10,80 m. Jumts „pārilaists“ katrā pusē par apm. 75 cm. Siena vienā pusē iet vienlaidu — vienā taisnē, bet otrā pusē — „uzgaidāmās“ un „piedarbiņa“ telpu garumā (6,60 m — 5,20 m = 11,80 m) veidots 1,80 m plats lievenis, „paspārne“, kur

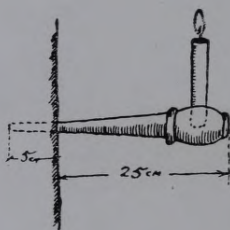

„Mežuļu“ satēšanas nams.

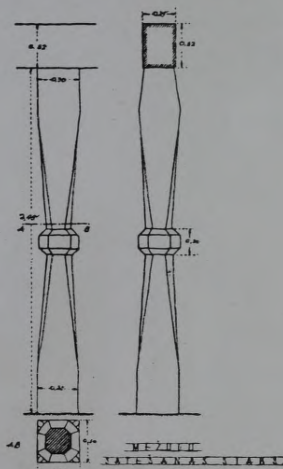

„Mežulu“ saiešanas nams.

lietus laikā paslēpties. Galvenā ieeja saiešanas kambarī caur (1,20 m × 2,50 m) lielu vējtveri, „priekšīņu“. „Priekšīņas“ aptēstās guļkoku sienas nav saīstas krusta pakšos kā pašai saiešanai, bet konstruētas „stūra stabos“, pietēstos balķu galus novietojot stabu gropēs. Jumts priekšīņai izveidots, paplašinot šīni vietā pamatēkas jumtu, un šī lielā jumta parastajā slīpumā ar nelielu pārslaidumu pārsegta arī priekšīņa. Otrā galvenā ieeja saiešanas kambarim atrodas otrā ēkas pusē — no tā saucamās paspārnes tieši pašā sa-

Svečturis.

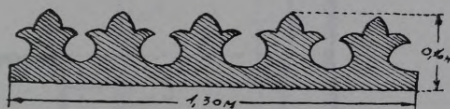
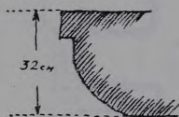
„Mežuļu“ saiešanas stabs.

iešanas kambarī bez vējtvera. Jau agrāk pieminētajam „šķūnītim“ vai „piedarbiņam“ ierīkotas labākas pieejas dēļ divas vienādas vienviru durvis — pretējās sienās.

Etnografiski interesanti ir senās ēkas pamati. Saiešanas kambarim tie veidoti, pamatnīcai paveļot izmeklētus, vienādi lielus laukakmeņus, starpas piepildot sikākiem laukakmeņiem un visu to kopā nostiprinot ar labu mālu javu. Gar sienmalu, apmēram 7,10 m garumā ierīkots īpašs pamatu sēdeklis, apm. 60 cm plats, paplašinot jau pieminētos zem sienām esošos pamatus uz āru. Gar sienu līdztekus pamatiem tam nolūkam savēlta vēl rinda vienādi lielu, nedaudz zemē ieraktu — „iegremdētu“ laukakmeņu, to gludās virsmas nostādot uz augšu. Starp akmeņiem pieblīvēts māls — radot gludu plakni. Ēkas otrā pusē pamati veidoti pavisam primitīvi, pilnīgi bez javas, piemērotus, izmeklētus akmeņus paveļot zem pamatnīcas un starpas starp tiem aizpildot ar sikākiem. Vienā otrā gadījumā šeit tišu prātu kāda lielāka laukakmeņa gludā „piere“ izlaista uz āru, tādā kārtā veidojot dabisku pazemu sēdekli ar atzveltni — ēkas guļkoku sienu.

Šķērsām ēkai esošo ēkas guļkoku sienu trīs augšējie vainagi paturpināti līdz saiešanas ēkas „kambaža gala“ platumam. Uz šiem pagarinātiem balķu galiem novietota parastā kārtībā „spārenīca“, kuņā savukārt „ielaistas“ spāres, kas nes tālāk visu jumta konstrukciju un segumu. Pagarināto balķu gali ar asu cirvi apaļīgi-gludi apcirsti, ar nelielu glītu profilu. Īpatnējais būvkonstruktīvais paspārnēs veidojums, kam šādā veidā ļoti reti atrodamas parallēles kaimiņu tautu lauku celtniecībā, šķiet, nes sevī tālas, senas latviešu būvniecības tradīcijas.

Saiešanas nama logi pēc formas un samēriem dažādi. Saiešanas kambaža telpai pavisam trīs logi. Viens lielāks, deviņām stikla rūtīm, gala sienā:

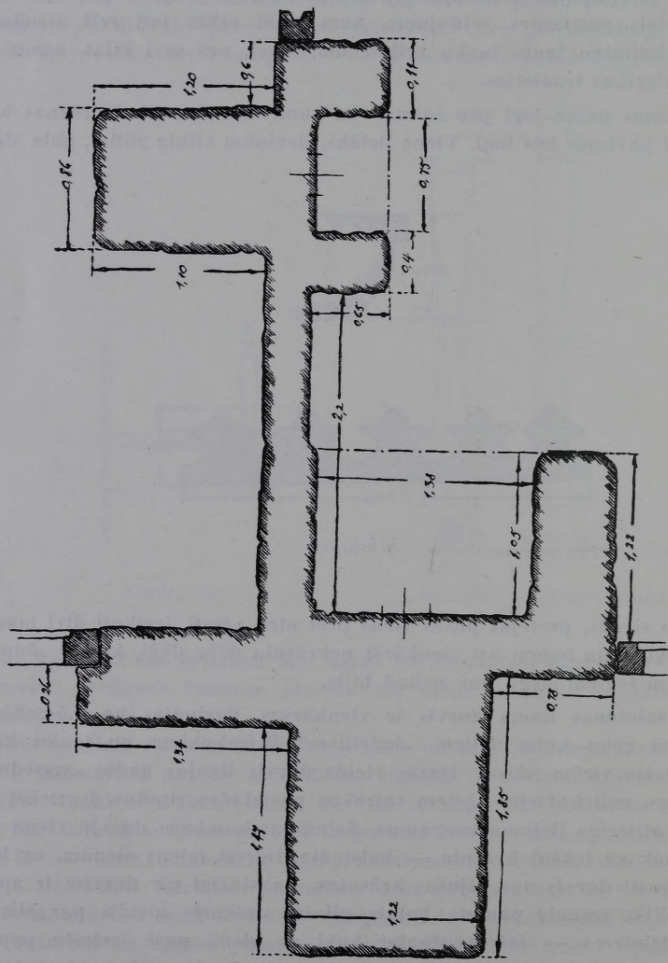

Sīkdaļas.

divās sānu sienās, pretējās pusēs viens pret otru vērsti, ierīkoti divi mazāki, sešrūšu logi. Gala logam arī vienkārši nekrāsota dēļa slēģi, kamēr sānu sienās esošiem logiem slēģu nav nekad bijis.

Arī saiešanas nama durvis ir vienkāršas, darinātas no 1,5-collīgiem priedes vai egles koka dēļiem, „iedzītiem“ šķērskokiem un lauku kalēju kaltām dzelzs virām kāšos. Dažās vietās durvis ilgajos gados „nosēdušas“ tās paceltas, uzliekot virs kāšiem vairākus pastalādas ripulus, izgriežot tiem pret vidu attiecīga lieluma caurumus. Saiešanas kambaža durvju viena puse (tā, kas nāk uz iekšu) krāsota — balsināta, līdzīgi telpas sienām, ar kaļķa pienu, parasti durvis nav bijušas krāsotas. Raksturīgi pie durvīm ir augstie sliekšņi. Viss resnais pamata balķis pilnīgi neskarts atstāts par sliekšni. Durvju stenderes — četršķautnaini koki ar vienā pusē iecirstu paprāvu gropi, kuņā ielaisti attiecīgi pietēstie balķu gali. Dzelzs apkalumi sastopami pie jau pieminētajiem saiešanas logiem, logu slēģiem un durvīm, citur ēkas konstrukcijās dzelzs daļu nekur nav.

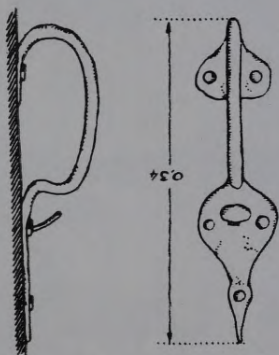
Saiešanas nama konstruktīvajam saturam, kā tas viscauri parasts, šķērsvirzienā liktas vienpadsmit masīvas egles un priedes sijas. Siju gali,

„Mežūi” satešanas apkures sistēma.

kas redzami no ārpuses, ar eirvi apcirsti, izveidojot vieglu profilu, bet sijas pašas to garenvirzienā apcirstas un gludji apstrādātas — četršķautnainas. Uz šīm masīvajām sijām balstās saiešanas kambaņa „trijnīti“ liktie griesti. Griestu dēļi izmeklēti vienādi plati un no apakšas vairākkārtīgi balsināti. Virs griestiem ap 5 cm biezs smilšu uzbērums. Arī uzgaidāmai telpai (rijinaī) un „tētiņu istabai“ griesti, pirmajai apaļkoku, otrajai trijnīti liktu 1,5-collīgu dēļu. Piedarbam vai šķūnim (9,00 m × 5,20 m lielajai telpai), kur stāvējuši zirgi, griestu nav.

Saiešanas nama jumts ar tā krēslu sastādās no ēkas garenvirzienā liktiem astoņiem spāru pāriem, kam augšējā daļā piestiprināti tā saucamie

„Mežuļu“ durvju apkalumi.

„vēja saišķi“. Ēkas galos esošās spāres pievienotas pamatspārēm, kā tas pie senajiem četrslipju jumtiem parasts, pieklūgojot ar mīkstām paegla klūgām.

Virš spārēm balstās jumta kārtis. Tās pirmsākumos bijušas darinātas no egles apaļkoka, mizotas un koka vadžiem pietapotas spārēm. Jumta segums saiešanas pirmsākumos bijis rudzu salmu; kore bijusi nostiprināta ar spaļu uzbērumu. Brodiņi un kārtis savā starpā bijušas savienotas ievs koka klūdziņām.

Piegriezoties tālāk celtnes iekšējās iekārtas aprakstam, jāsāk ar pašu lūgšanas kambari. Caur pazemajām durvīm vispirms nonākam (10,30 × 9,00 m) plašā telpā, ar glūdu un kaļķu pienu balsinātām sienām un griestiem. Guļkoku sienu saduru vietas „pieziestas“ ar mālu, caur ko panākts zināms gludums un glītums. Tieši gala sienas vidū, pret deviņrūšu logu, nolikts neliels galdiņš, arī lauku amatnieku darināts, kam sevišķi kāju veidojumā suskatāmas baroka stila pazīmes. Aiz galdiņa vienkāršs, brūni krāsots krēsls. Dažus metrus liela atstarpe no „sacītāja galdiņa“ līdz bezatveltņu solu rindām, kas novietoti abās pusēs ar apm. 1,5 m platu eju starpā (vidū).

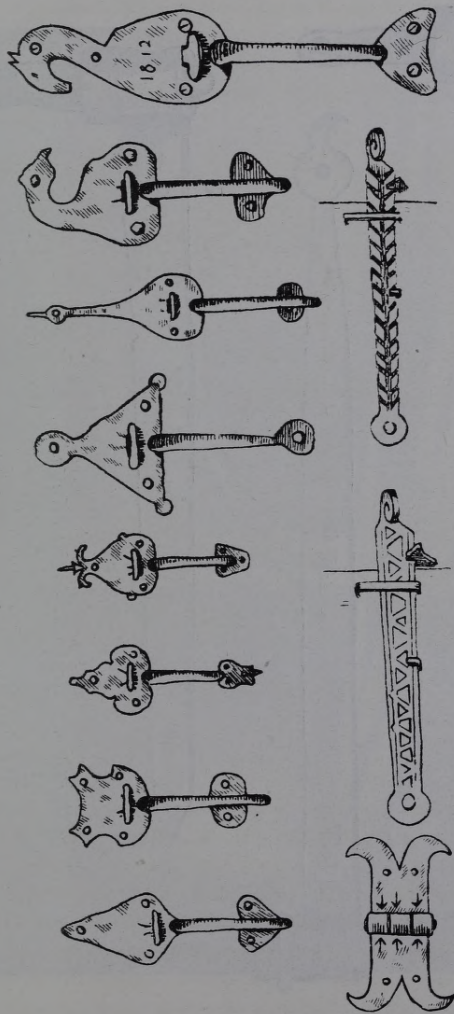
Kreisajā pusē, skatoties no ieejas, sēdējušas sievietes, labajā pusē — vīrieši. Soli darināti no biežām, platām plankām, četros izkaltos caurumos ievietojot apaļkoka mazliet uz āru ejošas kājas. Lai gan soli visi daudz maz viena rakstura un izskata, tie darināti dažādās vietās. To liecina solu apakšpusēs iegriezti un iedezināti īpašnieku burti un gada skaitļi. Solus dāvinājuši draudzes locekļi un saveduši jau gatavus saiešanas nama vajadzībām. Vietu vietām gar sienām piestiprināti, pietapojot, gari drēbju pakāramie, koka

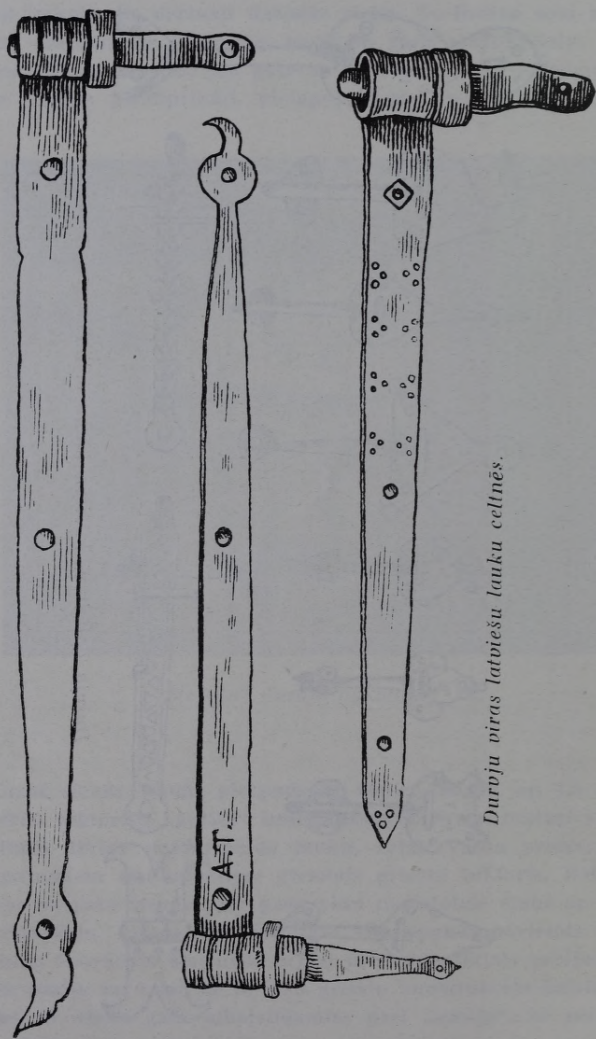
„Mežuļu“ durvju apkalumi.

pulkām. Tāpat sienās, kādās piecpadsmit vietās saurbti ap 1,5 collu plati caurumi sveču lukturišu „pīpīšu“ iestiprināšanai. Sveču lukturi virpoti. Sākumā lukturos liktas pašdarinātas tauku, retāk vaska sveces. Bijis arī krāšņs virpojumiem un kalumiem greznots griestu lukturis. Raksturīgs ir apm. 4,70 m no gala sienas pret pašu vidu novietotais stabs ar dekoratīvi izveidotu vidusdaļu. Būvei šķērsām likto siju apakšā novietots un ar nelielu iecirtumu iestrādāts stateniski sijām pret vidu liktais pasijas koks vai „pasija“. Šo pasiju un reizē ar to visu griestu konstrukciju balsta tieši minētais stabs, ar vienu galu atbalstīdamies pret „pasiju“, ar otru — pret cieto māla klonu.

Etnografiski interesanta ir „Mežuļu“ saiešanas nama apkure. Krāsnis mūrētas no liela formāta dedzinātiem ķieģeļiem, vietu vietām izlietojot arī laukakmeņus mālu javā. Dūmvada nav, bet dūmi no kurtuves caur spelli,

Durvju apkalumi latviešu lauku celtnēm.

Duroju viras latviešu lauku celtinēs.

„Mežūti“ saičšanas nama iekšskats.

līdzīgi kā tas senajās dūmistabās, lien no krāsns, riņķo pa telpu un kāpj uz augšu, lai tur atrastu kādu ailu, caur kuņu varētu izspraukties brīvā gaisā. Ir pavisam divas atsevišķas, rijas krāsniņš līdzīgas krāsniņš, kuņas ar mūri savienotas savā starpā. Pirmās mute ir „rijiņā“, izveidota ar nelielu „priekšņu“. Otrās krāsniņš mute arī atrodas „rijiņā“, apm. 1,38 m platā „izmūri“, bet šis krāsniņš ķermenis stiepjas saiešanas kambari un ir 1,47 m × 1,22 m plats. Krāsniņš savieno 2,20 m garš mūris, kas reizē ar to ir arī siena, kas atdala „rijiņu“ no „tētiņu istabas“. Krāsniņš sienās ierīkoti

„Mežuļu“ saiešanas nama logs ar slēģi.

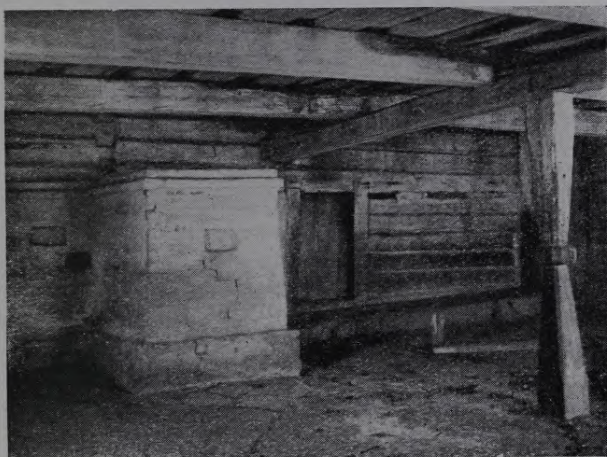
vairāki „siltuma rieriši“ — nelielas ailas. Tā saiešanas kambara krāsniņš sienās tādi veseli trīs. Krāsniņš augstums sasniedz gandrīz 2 metrus un vainagojas augšējā daļā ar nelielu izvirzījumu.

Ar „Mežuļu“ saiešanas namu, kas celts 18. g. s. vidū, saistās atmiņas par Kauguru nemieriem, zemnieku un strādnieku nopietnāku mēģinājumu uzstāties pret senu senajiem apspiedējiem muižniekiem. Viens no Kauguru nemieru vadoņiem, Vīteļu Pēteris, bijis brāļu draudzes loceklis. Vairākas reizes viņš bijis no Kauguriem „Mežulos“. Cik tas vēl līdz pat pēdējam laikam tautas atmiņās uzglabājies, Vīteļu Pēteri klausīties nākuši no tuvienes un tālienes. Viņa runas bijušas spēka un spara pilnas. Tās vērsušās allaž pret netaisnību, apspiešanu, verdzīnāšanu un mocīšanu. Viņš gribējis, lai nabadzīgiem ļaudīm arī būtu cilvēcīga dzīve un tiesības.

Šini sakarībā īsumā gribu atzīmēt arī vēsturiskas ziņas par „Kauguru nemieriem“.

1802. g. 12. maijā Vidzemes guberņas valde izsludināja Aleksandra I pavēli, ka t. s. „kroņa nodevas“ maksājamas naudā un sadalāmas uz vīriešu galvām. Zemnieki domāja, ka viņi kļuvuši caur to „kroņa ļaudis“, kāpēc atleicās iet muižas kļaušās. Protams, dziļāks pamats nemieru kustībai meklējams pašā dzimtniecības un kļaušu iekārtā. Nemieru centrs bija Valmieras draudze.

1802. g. 5. oktobrī sakarā ar nemieriem gubernātors pavēl „zemes tiesai“ izbraukt uz Kaugurmuižu bargi tiesāt un pārmācīt nepaklausīgos, līdz ņe-

„Mežulu“ saiešanas krāsns.

mot arī 120 Taurijas pulka grenadierus. Tūlīņ pēc ierašanās bez jebkādas izmeklēšanas kareivji saķēra un nežēlīgi nopēra daudzus muižas kalpus un kļaušu ļaudis, apcietināja un spīdzināja arī vairākus zemniekus. Nākošās dienas rītā Kaugurmuižā salasījās liels apbruņots zemnieku pulks, kas pieprasīja tūlīņ atsvabināt aizturētos.

Zemes tiesa un muižnieki, redzēdami šādu lielu organizētu tautas spēku, izsauca no Cēsīm jātnieku artilērijas 4 lielgabalus, no Valmieras artilēristus, no Raunas un Smiltēnes dragūnus. Nemiernieku bija salasījis ap 3000 vīru. Viņi organizēti aplenca Kaugurmuižu, palika tur uz vietas arī 9. okt. naktī, un 10. oktobrī agri no rīta sāka tuvoties Kaugurmuižai. Tad uz muižnieku pavēli grenadiēri ar šautenēm sāka šaut uz nemierniekiem. Krita 2, vairākus smagi ievainoja. Ar kaujas saucieniem sadusmotie nemiernieki sāka virzīties uz priekšu. Zemes tiesnesis Ungerns-Šternbergs nu pavēl šaut ar lielgabaliem tieši nemiernieku pulkos, pēc kam nemiernieki atkāpās atpakaļ un sa-

dalījušies grupās izklīda pa mežu. 4 bija nonāvēti, no 17 smagi ievainotiem 6 drīz mira. Visus upurē apglabāja turpat kaujas vietā.

11. oktobrī Kaugurmuižā publiski nežēlīgi nopēra 25 sagūstītos zemniekus. Pienāca arī muižnieku sauktie papildspēki — kazaki. Kazakiem izdodas sagūstīt galvenos nemieru vadoņus: Kokmuižas saimnieku Vīteļu Pēteri un kalpu Vīteļu Jāni, Mujānu muižas sulaini Gothardu Johansonu un kučieri Kārli Bušu. Mokot un spīdzinot tos noved uz Rīgu, kur tiem piespriež nāves sodu, vēlāk gan to atceļot un nospriežot katram 30 pārus koku, 3 reiz ik pēc 8 dienām pie kāķa pilsētas tirgus laukumā, un pēc tam nolemj tos nosūtīt katorgā.

Ar to Kauguru nemieri bija apspiesti. Izmeklēšanā noskaidrots, ka idejiskais nemieru vadītājs, kas jau ilgāku laiku nemierus organizējis, bijis Gothards Johansons. Viņš cītīgi lasījis avīzes un ļabi zinājis, kas notiek Francijā. Nemieru vadonis Kārlis Bušs bijis Johansona māšas vīrs, viņš veicis propagandas un aģitācijas darbu zemnieku un strādnieku aprindās. Pēteris un Jānis Vīteļi — arī bijuši pārliecināti revolūcionāri, kuŗi jau sen savās krūtīs nesuši brīvības un atbrīvošanās ideju un to populārizējuši plašās ļaužu masās. Visi iekalti važās un nosūtīti pa etapu uz Sibīriju. Par viņiem ziņu trūkst, izņemot Vīteļu Pēteri, kuŗš ap 1807. g. atgriezies atpakaļ dzimtenē galīgi satriekts un izmocīts fiziski, taču nepārspēts ar savām gaišajām brīvības domām.

Sirmais „Mežuļu saiešanas nams“ ir redzējis šo brīvības cīnītāju, šī nama sienās ir skanējusi viņa dedzīgā balss. „Mežuļu saiešana“ pārvesta un atkaluzstatīta mūzejā 1940. gadā.

37. ALSUNGAS KRUCIFIKSS.

Pārvests Brīvdabas mūzejā 1939. gadā rudenī no Aizputes apr. Alsunģas centra, kur tas atradās netālu no katoļu baznīcas un bija nonācis ļoti bēdīgā stāvoklī. Mūzejā krucifikss restaurēts un uzstādīts 1940. g.

Ceļmalu krustu — krucifiksu kapellu — pirmsākums laikam gan ir vienkāršs, vai nu apaļš, vai šķautnains koka stumbrs, segts ar konisku jumtiņu, kas vēlāk dod patversmi zem tā novietotām skulptūrām. Pamazām kapellas pirmatnējais dīgļis sāk komplicēties, plāns kļūst kvadrātveidīģs vai poligonāls, pieņem zvaigznes vai grieķu krusta formu. Dažreiz viena kapella izaug vīrs otras, tai pašā laikā kapellai apkārt izveidoģas krāšņģs staru raksts — laikam senvēsturiskā „saules kulta“ pusaizmirstās atliekas. Katoļu ģarīdzniecība kā šeit, tā citās zemēs neatļaidīģi cīnījās kā pret pašām krusta tradīcijām, tā arī pret statujām, kas rotā kapellas, — gan to ikonografiskās patvaļas, gan vēl vairāk to fantastiskās ekspresīvitātes dēļ, kuŗā zināmas lielo vēsturisko stīlu atskaņas sakūģt kopā ar archaiskiem pašas tautas ra-

diem mākslas paņēmieniem. Šīs statujas, kas brīnīgā kārtā vienā un tai pašā laikā ir kulta simboli un naivas rotaļietas, pārsteidz vai nu ar viskrasāko reālismu, vai atkal ar ģeometriskas stilizācijas izjustu dekoratīvo vērienu.

Uz tiem pašiem vēsturiskiem un reliģiskiem priekšnoteikumiem kā citās katoliskās zemēs bez šaubām balstās arī Rietumkurzemē senos katoļu

apgabalos sastopamie krusti — kapellas. Vai tiešām ir pamats meklēt Kurzemes krustiem pirmos ierosinājumus Lietuvā vai arī kādās citās attālākās piejūras zemēs — jūra, kā zinām, ir visdrošākā starpniece paražu un stilistisko formu patapinājumiem — šis jautājums pagaidām vēl paliek atklāts. Neapstrīdams katrā ziņā ir tas, ka mums te ir darišana ar šejienes tautas mākslas ārkārtīgi savdabīgiem veidojumiem. Par to liecina, pirmkārt, kapellu dekoratīvie elementi. Alsungas kapellu, piemēram, ierāmē tievas kolonnas, kuņu formām ir tuva radniecība ar senajiem Kurzemes klēts lieveņu balstiem.

Vēl savdabīgāka savā lokālajā kolorītā ir kapellu skulptūru tematiski stilistiskā koncepcija. Tematiskā ziņā notiek kristīgās ikonografijas un tautisko veidolu visdīvainākais sajaukums un apvienojums.

Alsungas kapellā visām svēto figūrām ir latvju zvejnieku vai jūrnieku galvas, tāpat tās ģērbtas šejienes zemnieku krāsainos tautas tērpos.

Stilistiskā ziņā Alsungas skulptūrās jūtamas Kurzemes baznīcu baroka atskaņas, kas tomēr pilnīgi izkusušas tautiska prīmīva proporcijās, polichromijā, dekoratīvos un tehniskos paņēmienos.

Kurzemes ceļu krusti ir daiļrunīgs arguments pret izplatīto uzskatu, it kā latvju tautas mākslas pagātne nepazīstot monumentālu tēlotāju tradīciju.

Diemžēl jāsaprot, ka šādiem no tautas mākslas pētniecības viedokļa ļoti svarīgiem veidojumiem katoļu garīdzniecība nebija turējusi par vajadzīgu piegriezt ne vismazāko vērību. Kapella Alsungā, piemēram, bija vairākus gadus stāvējusi pilnīgi sairušā stāvoklī, izsīstiem stikliem. Lielākais vairums interesanto skulptūru tamdēļ pazudušas.

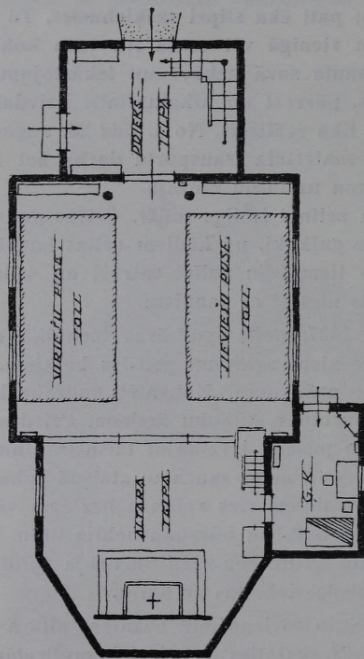
38. BORNES BAZNĪCA.

Ilūkstes apr. Kaplavas pag. Vecbornē esošā, tā sauktā Bornes vai vecā Bornes baznīca 1936. g. bija nonākusi stipri bēdīgā stāvoklī. Jumts caurs, masīvo saturētāju siju gali satrunējuši un, atbalstīti stāvkokiem vai saskrūvēti dzelžiem, tikko turējās; paši ēka stipri sašķiebusies. Tā kā Bornes baznīca ir 400 gadus veca un vienīgā vēl esošā tik veca koka baznīca Latvijas PSR, tā kā tā interesanta savā uzbūvē un iekārtojumā, tika nolemts šo celtni glābt no iznīcības, pārvest un atkaluzstatīt Brīvdabas muzejā. Šis lēmums arī 1936. g. rudenī tika realizēts. No 4. līdz 25. augustam turpinājās senceltnes nojaukšanas un materiāla transporta darbi, bet 1937. g. 10. novembrī baznīca bija no jauna uzstāta muzejā.

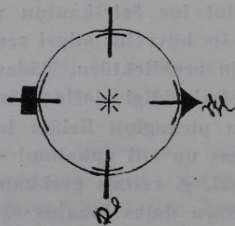
Četri gadsimteņi koka celtni ir ilgs mūžs. Četros gadsimteņos arī sevišķi izturīgie un izmeklētie guļkoki, no kādiem celtas baznīcas sienas, bija sākuši bojāties, vairāki no tiem bija galīgi sairuši un sadrupuši un, baznīcu atkaluzstatot, tos nācās aizstāt ar jauniem.

Bornes baznīca celta 1537. gadā guļbūves tehnikā no izmeklētiem, labi noauguši, vienādi resniem egles un priedes baļķiem. No ārpuses tā apšūta vertikāli liktu dēļu apšuvumu. Noņemot sudrabpelēkos apšuvuma dēļus, nāca redzama pati baznīcas guļkoku ārsiena. Priedes un egles koka baļķi bija aptēsti no četrām pusēm, izveidojot taisnstūrveidīgus šķautņus. Šie šķautņi tad ēkas stīpos savienoti ar tā saucamo „taisnā zoba iecirtuma“ paņēmienu. Baļķis virs baļķa, vainags virs vainaga bez tam vēl pietapots resnām ozola koka tapām. Starp baļķiem būvsūna nebija likta. Visas konstrukcijas veiktas tikai ar cirvi un kaltu, bez zāģa un urbja palīdzības. Pat ozola tapu iedzišanai vajadzīgās lizdas iekaltas ar kaltu.

Interesanti izveidoti pakšu savienojumi baznīcas altāra galā. Šeit sienu guļbaļķi savienoti plattenķī. Neskatoties uz stipri komplicētām būvkonstrukcijām, savienojumu vietas nostrādātas izcilus rūpīgi un priekšzīmīgi, vainags virs vainaga kā saaudzis. Baznīcas durvju un logu aplodas izveidotas no sevišķi resniem būvkokiem, apcērtot tos četršķautņu veidā un izveidojot resnajā kokā pusaploka arkas. Arī šis būvveids stipri sens un atgādina seno Kurzemes un Zemgales klēts durvju architektūru. Tādas pašas ir arī divas baznīcas ārdurvis. Horizontāli un skujveidīgi ejošie apšuvuma dēļi virs vertikāli liktajiem durvju saturdēļiem pienagloti lielām lauku kalēju kaltām naglām. Durvju dzelzs viras, atslēgas un citi apkalumi — senu senie lauku kalēju darbi. Baznīcas pirmais, 1537. g. celtais ģērbkambaris atradies turpat kur tagadējais — baznīcas altāra daļas labajos sānos, tikai toreiz tā sienas bijušas piebūvētas baznīcas sienām tieši, būvbaļķu galus iesienot kapitālsienā. Par to liecina vēl uzglabājušās kalķu javu piesviestās ailas baznīcas sienā aiz „kungu sola“. Vietu vietām sienās redzami vēlākos laikos liktie, atjaunotie baļķi. Tie iebūvēti baznīcu remontējot. Cik pēc pašas būves un nostāstiem varēja spriest, šādi lielāki remontu notikuši pavisam trīs

Borne baznīcas plāns.

Bornes baznīca mūzejā.

reizes. Pirmais remonts, šķiet, noticis apm. 120 gadus pēc baznīcas celšanas, varbūt 1650-tos gados. Tad atjaunotas dažas spāru krēsla daļas, spārenīcas balķi; likts baznīcai arī jauns jumts. Vai pirmais jumts bijis niedru resp. salmu, kā to vēl tagad runā tauta Bornes apkārtnē, grūti spriest. Vietu vietām uz vecajām spārēm patiesi redzami iedilumi no kārklu vai paegļu klūdziņām liecina, ka kārtis pie spārēm kādreiz klūgotas. 1650-tos gados, varbūt, likti arī jauni logi, paplašinot un pārveidojot logu ietveres un iestiklojuma rūšu lielumus un pašu stiklu; pirmatnējās rūtis, bez šaubām, būs bijušas mazākas. Pilnīgi nepārveidotas un neskartas līdz pat pēdējam laikam palikušas logu apmales ar iecirstajām arkām — krāsotas sarkanā krāsā. Tikai 1650-tos gados likts baznīcai pirmais apšuvums — vertikāli ejošie dēji ar saduru vietā uzmaglotu listi. Vairāk kā gadsimtu baznīca stāvējusi neapšūta. Guļbalķu siena no ārpuses jau krietni aprunējusi. Otrs lielāks remonts resp. pārbūve būs notikusi, šķiet, 1790-tos gados, baznīcai pārejot Lutera draudzes pārziņā un īpašumā. Soreiz izņemti baznīcas iekārtas katoliskie elementi, pārbūvēts un pārveidots altāris, kancele, soli. No senā altāra palikusi tikai koka statuļa. Atjaunots atkal arī jumta segums, noņemot veco un uzliekot jaunu. Tāpat mainīts arī ārējais apšuvums, kas

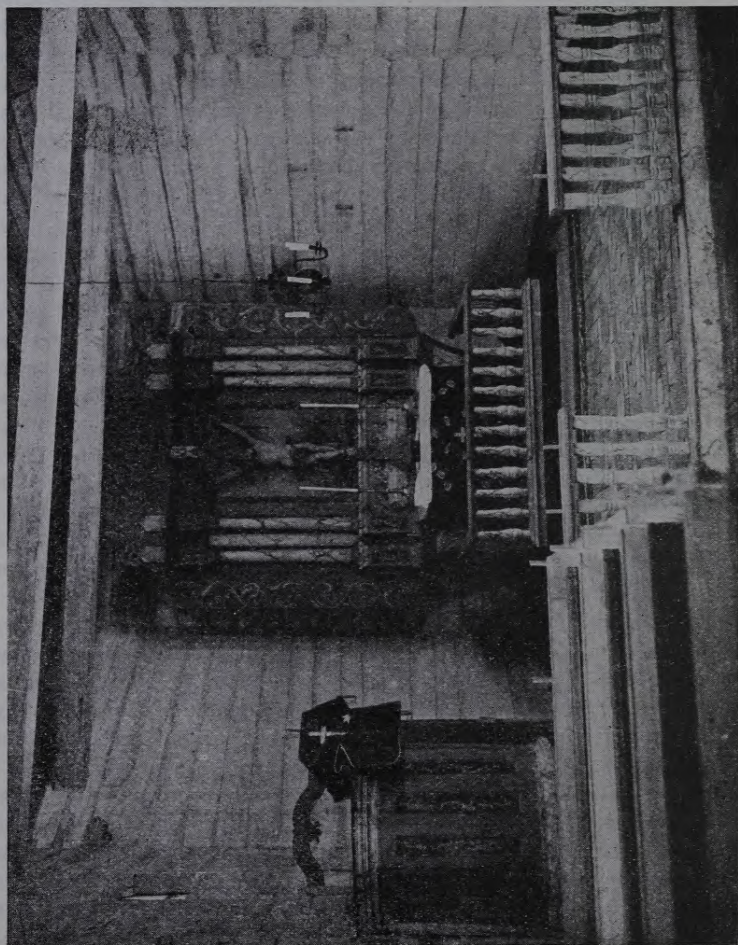

Bornes baznīca vecajā vietā.

laikam bijis nolietojies. Nojaukta vecā ģērbistaba, un tieši tani pašā vietā piebūvēta jauna, šoreiz piesaistot un pievienojot to galvenās celtnes sienām ar staba konstrukcijas palīdzību. Baznīcas sarkani dedzinātā māla flīžu grīda un soli palikuši vecie. Trešo reizi baznīcas kapitāli remontēta 1840—50-tos gados. Atkal atjaunots apšuvums, likts tagadējais, pienaglojot to sienām lielām kalēju kaltām dzelzs naglām. Arī pirmie apšuvumi nagloti šāda paša veida kalēju kaltām naglām, ko pierādīja dažas balķu ārpuse (zem apšuvuma) atrastās, sienās iedzītās, noliektās vai nolūzušās senlaiku naglas. 1842. gadā iebūvētas tagadējās ērģeles. Atjaunoti sairušie būvbalķi sienās, sevišķi zem logiem. Pēc tam vēl vairākas reizes baznīcu skārušas sikākas pārbūves, labojumi un pārveidojumi. 20. g. s. sākumā likts tagadējais resp. pēdējais jumts. Kārtis no spārēm noņemtas un to vietā liktas lafas. Interesanti novērot, ka jo vecāka kāda būves dzelzs daļa, jo tā daiļāka un lietpratīgāk veidota. Piemēram, pirmatnējie lauku kalēja kaltie krusti baznīcas jumta galā. Tie izcilus glieti, interesanti, apbrīnojami izjustām, vieglām un dzīvu fantaziju bagātām formām. Pirmatnējie durvju apkalumi nostrādāti ļoti rūpīgi un pieskaņoti pašas celtnes stilam un izskatam.

Plānā baznīca ieturēta senu senajā trijdaļījumā: priekštelpa, baznīca un ģērbkambaris. Interesants paņēmieni ir diezgan prāvais grīdas limeņa kāpums altāra daļā (apm. 35 cm) no ieejas uz sienas pusi. Caur to altāris it kā izaug un paceļas skatītājam kā kādā kalnā, kamēr pats skatītājs, atrazdamies baznīcas solu daļā, jūtas stipri zemāk — it kā ielejā. Altāris vienkāršs, likts vēlākos laikos, varbūt 18. g. s. Tāda pati arī kancele. Arī baznīcēnu soli pārtaisīti vēlākos laikos. Netālu no „kungu sola“ zema kancele bez baldachīna. Glītas ir vienādo, virpoto stabiņu rindas barjēru margās, kas atdala altāra nodalījumu no baznīcas telpas, iet ap pašu altāri un noslēdz arī augšā luktu malu. Stabiņi krāsoti gaiši zilā krāsā un izraibināti par marmora imitāciju. Tādos pašos gaiši zilos eļļas krāsas toņos krāsota arī kancele, soli un altāris. Solu gali, kanceles pildīņi un altāra spārnu dēļi rotāti diezgan veikli uzkrāsotiem baroka stila ornāmentiem. 4 reģistru ērģelītes ar vienu manuāli, kokgriezumiem un ornāmentāli liktām stabulēm rotātu fasādi, kas pagriezta pret baznīcu — ir nelielas, tomēr to skaņa kupla, melodiska un tikama. Ērģelītes darinājis turpat Bornē kāds lauku skolotājs, pēc dzimuma — latvietis. Baznīcas zvans ierikots priekšējā sienā, loga ailā, tieši virs galvenajām ieejas durvīm. Tas zvanāms ar auklīņu, raujot zvana mēli no luktām. Pirmais zvans bijis vees, brīnīšķīgu, tiru skaņu, no 17. g. s., bet tas kaŗa laikos aizvests. Tagadējais — pirktis un likts vēlāk. Tas 1875. g. liets savā laikā ievērojamā zvanu lējēja Švanna lietuvē.

Baznīcas sānos neliels ģērbkambaris, kuŗa stūri iebūvēti trijstūrains, noslēdzams skapis ar dēļa plauktiem, baznīcas trauku un citu piederumu uzglabāšanai. Pie sienas — dziesmu numuru skapītis ar numuru nodalījumu plauktīņiem. Vees samta upurmaks garā koka kātā, koka galdīņš ar atvilktni, dažī koka soli. Ģērbkambarī arī paprāva ķieģeļu mūŗa krāsns — apsildīša-

Bornes baznīcas iekšskats.

Kungu sola baznīcā.

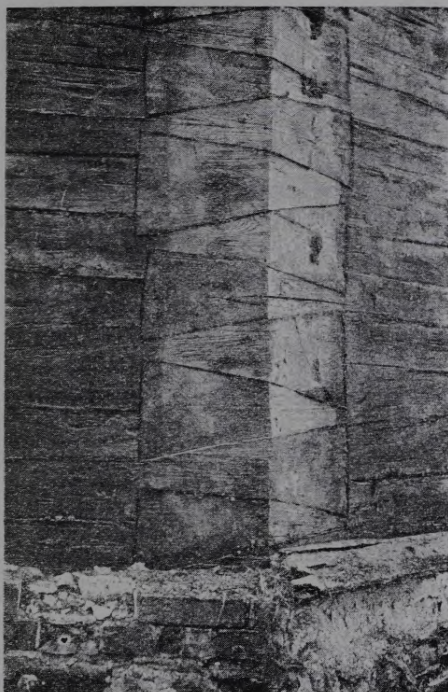
naī. No baznīcas traukiem un piederumiem ievērojamākie: kristījamā bļoda un 4 lieli alvas altāra luktupi. Luktupiem priekšpusē iegravēts gada skaitlis „Anno 1766“. Griestu lukturis savā laikā esot bijis no koka, bet tas kara laikos pazudis. Viņa vietu aizstāja vairāk kā 150 dzelzs „pīpītes“ — sienās iedzīti, nelieli dzelzs lauku kalēja kalti sveču luktupi, un solu galos, kā arī altāra barjērās iekaltās ligzdas — sveču novietošanai. Abās pusēs altārim uz gludajām, balsinātajām sienām ik pa trīs sveču lukturīši, tādi paši arī pie kanceles un altāra spārniem. Pati baznīca nav apsildāma. Virs „kungu sola“ un altāra telpas, ārsienā, apm. 2,50 m augstumā no grīdas neliels, savā stilā lielajiem līdzīgs, lodziņš, kas iziet virs ģērbkambara jumta un kalpo altāra telpas labākai apgaismei. Baznīcas dēļu griesti, kas vienkārši pienagloti no apakšas spārēm un sijām, altāra daļā bijuši kādreiz gleznojumiem rotāti. Vēlāk, šķiet, 20. g. s. krāsojumi pārklāti ar biezu kaļķu krāsu. Baznīcu atkaluzstatot, mūzejā izdevās pirmatnējos interesantos gleznojumus atīrīt un saglabāt. Tēlotas debesis ar baltiem mākoņiem un eņģeļu pulkiem. Baznīcas un luktu dēļu griesti ieturēti zilganbaltā krāsā. Pie ieejas durvīm, baznīcas ārpusē, zem apšuvuma atradās seni rotājumi — divas ar nazi iegrieztas rozetes, apm. 1,60 m no zemes. Šīs rozetes laikam būs iegrieztas katrā durvju pusē pašā baznīcas pastāvēšanas sākumā, bet vēlāk, liekot un mainot ārpusvumu, nosegta un padarīta neredzamas. Nedz gada skaitļi,

Ieejas durvis.

nedz ieraksti vai iegriezumi un zīmes senās būves daļās netika atrasti. Tikai vienā sairušās pamatnīcas pakši baznīcu nojaucot bija redzams mazs, iecirsts krustiņš. Par Bornes baznīcu vispār maz vēsturisku ziņu. Tās pašas esošās stipri pretrunīgas un trūcīgas. Arī baznīcas „kronikas“ un grāmatas juku un kara gados pazudušas. Noteikti zināms vienīgi ceļšanas gads — 1537. Toreiz baznīca kalpojusi katoļu draudzei. Apm. 1790-tos gados tā pārgājusi luterāņu draudzes īpašumā, lielāku, politiska rakstura pārmaiņu dēļ turienes muižnieku aprindās. 1710. g. lielā mēra laikā baznīcā esot noturēti dievkalpojumi katru dienu vairākus mēnešus no vietas, jo mēris plosījies nežēlīgi un tam par upuri kritusi vairāk kā puse no nabadzīgākajiem draudzes locekļiem.

Ap sirno baznīcu garajā mūžā savijušās daudzas teikas un nostāsti. Kāds vecāks strādnieks no Krāslavas puses — dzimts kaplavietis, stāstīja, ka pirms kara viņš dzīvojis Bornē. Bieži vien naktis no vecās baznīcas dzirdējuši savādas skaņas, kas plūdušas pat līdz tagadējai „ķestermājai“. Likusies it kā ērģeļu mūzika, it kā klusa dziedāšana vai apspiesti vaidi. Tuvāk baznīcai pieejot, skaņas izgaisušas, attālinoties tās atkal pieņemušās. Kad kara laikos aizvests projām vecais zvans, tukšajā zvana loga ailā mēness

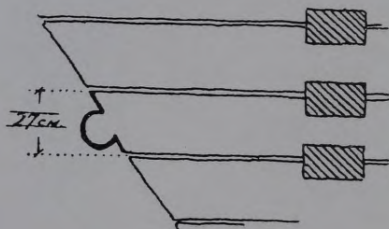
Bornes baznīcas sienas stūpa savienojums.

naktis ap pašu pusnakti bijusi redzama kāda sirmgalvja galva. Sirmgalvis bijis tālu izliecies pa logu un it kā meklēdams raudzījies apkārt. Varēts pat redzēt, ka vējš purinājis kuplo, sirmo bārdu un garos baltos matus. Tas esot bijis vecais Bornes baznīcas zvaniķis, kas sen jau miris, bet meklējis un raudzījies pēc sava vecā zvana, kuŗa skaņas viņu iepriecinājušas pat kapā gulošu. Kad uzstatījuši jauno zvanu, parādība vairs netikusi novērota.

Baznīcai zem pamatnīcas bija zemi laukakmeņu, kaļķu javā mūrēti pamati. Noņemot dēļu grīdu un māla flīžu klona fragmentus altāra telpā, konstatējam velvētu pagrabu — senlaiku kapeni. Pagrabs bija izmūrēts liela formata, sarkani dedzinātiem ķieģeļiem un segts no virsas ar biezu ķieģeļu mucas velvi. Pagrabs bija pa pusei aizbērts smiltīm, taču šur tur vēl bija redzami cilvēku kauli, vecu zārku un drēbju fragmenti. Šī senā kapene, kuŗā varējuši nokļūt caur dēļu lūku un šaurām, izmūrētām kāpnēm tieši

ne baznīcas, aizmūrēta un aizbērtā 19. g. s. vidū, jo kapene sevišķi karstās un tveicīgās vasaras dienās radījusi baznīcā nepanesamu, smagu gaisu.

Bornes baznīcā, kā jau minēts, plānā konsekventi ievērots trijdalījums — priekšnams, galvenais joms ar dēļu griestiem (ieapaļas velves veidā), saistītiem pie jumta konstrukcijas, un altāra telpa ar poligonālu noslēgumu. Ja šajā vienkāršajā, brīnišķīgi harmoniskajā baznīciņā mēs izdalīsim Rietumeiropas stilu ietekmē radušos elementus, tad pārliecināsimies, ka visiem šiem patapinājumiem stipri novēlojis, gandrīz anachronisma raksturs. No tiem dveš ne baroks un pat ne renesanse, bet agrā gotika un pat romāņu

Bornes baznīcas profilētie balķu gali iekštelpā.

stila tradīcijas. Tas sakāms vispirms par logu iekšējo siluetu ar dvīņu loku noslēgumu, tad par pusaploces velvēm un poligonālo apsīdu. Pie tam visi šie monumentālā stila elementi vispirms attiecas vienīgi uz ēkas periferiju, uz tās dekoratīvajiem atribūtiem, otrkārt, starp tiem nav nekādas vēsturiski-stilistiskas koordinācijas. Tās attaisno, tās apvieno, tām piešķir iekšējo stilistisko kopību tautas koka celtniecības tradīcijas. Vispirms tehnika, kas apliecina aprīnojamo rūpību un prasmi konstrukcijas sīkdaļu traktējumā, stūru salaidumos, balķu pietesumā, ozoltapās u. t. t. Vēl svarīgāka telpas un tektonisko masu vispārējā koncepcija, tā pati, kas, kā mēs redzējam, izpaužas arī dzīvojamā rījā. Šai ziņā raksturīgas gludās, kompaktās sienas ar nedaudzām ailām, tāpat trīsstūrīga arka, kas atdala vestibulu no joma. Bet galvenais Vec-Bornes baznīcas mākslinieciskais iespaids pamatojas uz nacionāli-latviskas tendences — virknēt atsevišķas telpiskas šūniņas — kas līdz ar to saistās ar tieksmi piešķirt tām līdzsvaru kopējā tektoniskā masā un apvienot no augšas ar kompaktu, viēnlīdzīgu segumu.

1790-tos gados mācītāja Radzibāra laikā pie Bornes baznīcas bijis ierīkots kauna stabs. Soda vieta pie baznīcas durvīm, tieši pretim altārim. Dievkalpojuma laikā notiesāto pieslēdza pie īpaša staba publiskai kaunināšanai, piem., ja kāds zemnieks 3 svētdienas no vietas nebija ieradies baznīcā.

Par kauna stabu sauca arī kāķi, kas sākumā atradās pie pašas baznīcas vai kapsētas, bet sākot ar 18. g. s. vidu ārpus tās — starp baznīcu un krogu. Pie kāķa pēc dievkalpojuma visas draudzes priekšā sodīja ar rikstēm par bēgšanu no sava dzimtkunga, par kaušanos, zagšanu, neatļautu kroģēšanu, netiklību un tml.

Saskaņā ar senāta 1784. gada 18. VI ukazu vainīgajam nevarēja piespriest vairāk par 10 pāriem rikšu vienā svētdienā un ne vairāk par 3 svētdienām resp. 30 pāriem. Šādi sodī pie baznīcas minēti jau ordeņa mestra līgumā ar sāmiem 1241. g., bet sevišķi tie pieauga 17. un 18. g. s., kad kauna stabi pie baznīcas kļūst par zemnieku galveno soda vietu.

Apskatot seno baznīcu, nevar nepieminēt bijušo laiku mācītājus, kas līdz ar muižniecību apspieda tautu. Mācītāja tiesa, „goba“ — nodevas, ko mācītāji saņēma no draudzes locekļiem kā kārtēju ienākumu. Mācītāju tiesu noteica, nodibinot pašas pirmās baznīcas draudzes un ieceļot tur pastāvīgus mācītājus. Jau 1252. g. pēc no tā laika palikušajām ziņām 11 senajā Kursā dzīvojošiem priesteriem ir jādod obligātoriski pa siekam rudzu, miežu un auzu no katra arkla. Naudas maksājums arī diezgan prāvs — 3 Rīgas peniņi no katra vismaz 14 g. veca draudzes locekļa; to priesteri nosauca par „upuri“ — offerpfenning“. Reformācijai iesakņojoties „mācītāju tiesa“ pārgāja uz luterāņu mācītājiem. Kurzemes un Zemgales hercogvalstī 1567. g. noteiktas šādas latviešu zemnieku nodevas mācītājiem: no viena arkla jādod $\frac{1}{2}$ -pūrs rudzu, kviešu, miežu un auzu, „puseniekam“ — viens „statnieks“, t. i. pusotra sieka to pašu labību, „kājniekam“ ar pašu zemi — viens sieks katras labības, „pirtniekam“ ar zemi — viens vērdirš naudā, pirtniekam bez zemes, iebūvietim, vaļniekam — viens grasis, jūrmalniekam — „divreiz tik kā līdz šim“. Tā tad mācītājs nevienu „neaizmīrsa“. Pārejot Krievijas caru virskundzībā izdotie noteikumi palika spēkā. Vidzemē poļu laikos zemnieki bez parastajiem labības siecepiem mācītājiem vēl deva, piem., Straupē (1585. g.) 1 vistu, 1 jēru, 2 vezumus malkas — no katras mājas. Limbažos (1601. g.) vistu, pussivēna un gursti linu. Kalpiem bija jālasa mežos mācītājam ogas, jānāk darbos mācītāja muižā. 1640. g. vietējie ģenerālgubernātori izdod stingrus noteikumus, ka no katra pilna arkla jānodod mācītājam 3 siecepi katras labības: $\frac{1}{2}$ arkla — 2 siecepi katras labības, bez tam vēl pāris cāļu, lini, vilna, drusku naudas. Zvejnieki cāļu vietā deva zivis, mednieki — medijumu, dravnieki — medu. Sievietēm mācītāji nodeva vērpt linus un vilnu bez jebkādas atlīdzības. 18. g. s. nodevas kļūst vēl lielākas; lai neviens no tām nemēģinātu izvairīties, tās ieraksta „vaku grāmatās“. Mācītājiem ērtāk bija saņemt nodevas tirā naudā, tamdēļ tās arī noteie naudā. Tikai izņēmuma gadījumos, ja kāds nespēj naudas maksāt, pieņem no viņa produktus par tādām cenām, kā mācītājam vai viņa sulainim labpatik tos novērtēt. 1842.—45. g. ģenerālgubernātors atkal palielina „mācītāju tiesu“ visām Vidzemes draudzēm, bez naudas nodevas pielikdams arī ievērojamu daudzumu naturālijās. Natu-

rālijās blakus labībai un tās produktiem nu sastopami: zirņi, līņi, kaņepes, apiņi, sviests, olas, mājlopi un to gaļa, sāls, vaski, vistas un cāji, pīles, meža ogas, medījumi, zivis, vēži, siens, virves, maisi, slotas, vilna, savērtas dzijas, līnu audekls, cimdi, zeķes un pat degvīns. Tikai 1886. g. milzīgas nodevas vārda pēc noliedz, lai gan patiesībā tās paliek tikpat lielas joprojām. Mācītāji dzīvo savās lepņajās muižās, tiem daudz kalpu, lopu, mantas, taču neraugoties uz to vēl vienmēr pat par vismazākajiem „pakalpojumiem“ nabadzīgajiem zemniekiem jānes viņiem „gastīncas“ — dāvanas. Dāvanas parasti nodeva mācītāja saimniecei virtuvē, arī zemnieka ceļš pie mācītāja bija tikai caur virtuves durvīm. „Mācītāju tiesu“ atcēla juridiski tikai pēc 1918. g., taču arī tad daudzās draudzēs pastāvēja „labprātīgi ziedojumi“ graudā.

Mācītāja muiža vai „pastorāts“ — zemes gabals ar visām vajadzīgām ēkām, kas piešķirts mācītājam īpašumtiesīgā lietošanā. Par muižām tos sauca nevien to apmēru, bet arī mācītāja privilēģētā stāvokļa dēļ.

Mācītājam bija personīga muižnieka tiesības, un savā saimniecībā viņš varēja lietot visas tās priekšrocības kā īsts muižnieks, viņam bija dzimtļaudis, klaušas, viņam bija tiesība sodīt ar miesas sodiem. Mācītāja ēkas cēla un remontēja draudze. Pat namdarņu algas un viņu pārtika tika uzkrauta draudzes zemniekiem.

Pēc platības vislielākās mācītāju muižas bija Vidzemē, piem., Ļaudona ar 1019, Valmiera ar 1036, Gulbene ar 1285 desetīnām. Lielas mācītāju muižas arī Kurzemē. Dzimtbūšanas un klaušu laikos šo lielo zemi apstrādāja „mācītāja pagasts“ — zemnieki. Parasti visur saimniekoja pats mācītājs, jo tas bija ļoti ienesīgs. „Mācītāju pagastus“ nodibināja reizē ar mācītāju muižām. Pagastu lielumi bija dažādi, piem., Limbažos bija 6 saimnieki, Turaidā 4, Mālpilī 5, Cēsis 9, Trikātā 10, Valmierā 10. Dzimtbūšanas laikā mācītāju pagastā ļaudis bija mācītāju dzimtļaudis. Viņiem bija jāstrādā muižas saimniecībā un jādod mācītājam „kunga tiesa“ un sieciņi. Klaušu laikiem izbeidzoties, arī mācītāju pagasti pārgāja uz naudas nomu, maksājot noteiktos termiņos mācītājam naudas renti.

Es domāju lielas domas,
Kur tie kungi naudu ņem?
Ne tie ara, ne ecēja,
Ne stādīja apinīšus.

T. dz.

39. ŽOGI, VĀRTI, BIŠU KOKI ZEMGALES SĒTĀ.

„Zedeņu žogu“ iežogotajā Zemgales sētas augļu dārzā starp ābelēm, ogulājiem un krāšņuma krūmiem novietoti arī senlaiku bišu stropi — „ķozuļi“. Viens no tiem guļ ieslīpi, divi novietoti vertikāli virs zemē iedzītiem mietiņiem. „Ķozuļi“ vai „bluķu stropi“ darināti no resna koka, izdobjot tiem vidu un ierīkojot tur telpu bišu dzīvei. Stroņa priekšpusē izveidota ieejas lūka — taisnstūrains aila, kuņa „aizbāzta“ vai „aizlikta“ piemērota lieluma koka „aizliekamiem“. „Aizliekamo“ saskaņu vietās tiek atstāti nelieli robiņi — „bišu skrejas“.

Bišu koks Zemgales sētā.

*Īpašuma
zīme uz
bišu koka
Zemgales
sētā.*

Lai ķozuļi neciestu no mitruma, virs tiem saliktas bērza tāsis, kas noslodzītas akmeņiem. Dažreiz liktas arī dēļa „cepures“ vai slīpi gulditajiem — „nomaļu vāks“. Zemgales sētā izstādītie bišu stropi ir ap 100 g. veci. Vienam no tiem priekšpusē virs skrejas iegriezta īpašuma zīmīte.

„Zedeņu“ vai „riķu“ žogā, kas darināts un uzstādīts etnogrāfiskā pareizībā, ierīkoti treji vārti. Vieni — uz pirti, otri — uz laidaru, trešie — uz piebraucamo ceļu. Vārti pēc seniem paraugiem darināti mūzejā, tie ir tikai no koka, bez jebkādam dzelzs daļām. Īpatnēji ierīkotas vārtu viras. Tās veidotas, pagarinot vienu vārtu sānkoku, tā galus mazliet noasinot un attiecīgi apstrādātus novietojot augšējā vārtu staba cepurē iekaltajā līzdā, otru — zemē ierakta staba virsmā iekaltā līzdā.

Zemgales dzīvojamās ēkas priekšpusē, gar pašu sienu ierīkots tradicionālais puķu dārziņš, iežogots vienkāršu — jaunlaiku koka žodziņu diviem šķērskociem, pienaglojot vertikālus, tievus žoga stabiņus.

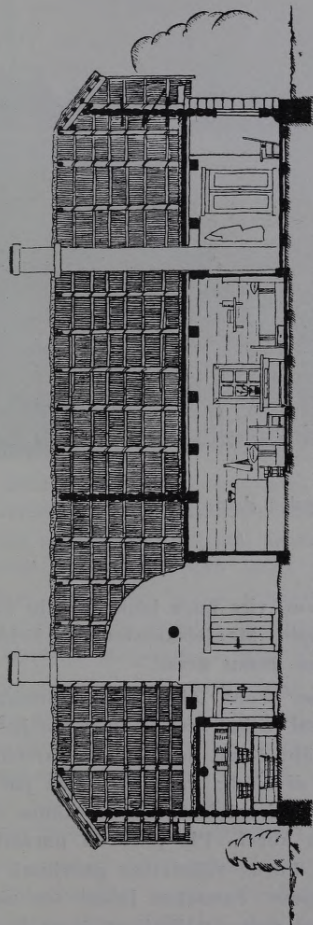
Pie galvenajiem vārtiem dārza pusē pa daļai zemē ierakts vidēji liels pelēki zaļgans laukakmens ar it kā zirga pēdas nospiedumu virspusē. Šis akmens atvests līdz ar „Vecķempju“ dzīvojamo ēku no Jelgavas apr. Sipeles pagasta, atrasts kādreiz laukos apot. Ap akmeni saistīti ticējumi par „velna pēdu“, par senu upurēšanu, taču noteiktu ziņu trūkst.

Zemgales sēta Brīvdabas mūzejā.

40. VECKEMPJU DZĪVOJAMĀ ĒKA.

Pārvesta un atkaluzstatīta mūzejā 1937. gada vasarā. Raksturīgā Zemgales dzīvojamā ēka celta 1770-tos gados Jelgavas apr. Sipeles pag. „Vecķempju“ mājās no labi noaugušiem priedes un egles būvkociem guļbūves tehnikā, krusta pakšos. Pamatbalķis likts ozola. Ēkas pamati laukakmeņu, samūrēti kaļķu-grants javā. No lieliem, gludvirsmu laukakmeņiem veidotas arī pazemās kāpnes pie ieejas durvīm. Jumts salmu, kārtis pie spārēm pietapotas. No pagalma puses pa galvenajām vienviru ieejas durvīm nonākam vispirms priekšnamā, no kuŗa gandrīz pusī ieņem „mantel-skurstenis“, „dižais skurstenis“ — virtuve. Priekšnamam liets grants-kaļķa-ēļu klons. Gar sienmaļiem uz zemiem dēļu soliņiem salikti ūdens spaiņi, ķipiši, trauki. Otrā sienmalī novietots „zlaukts“ — liela koka sile alus darīšanai un veļas mazgāšanai. Turpat arī vecs trauku skapis „rakstītām“ durvīm. Pie sienām uz koka vadžiem karājas ūdens nēši, zāģis, zirga loks, saku koki. Saku koki — interesants mākslas darbs — kokgriezums — pārvests 1937. g. mūzejā no Tukuma apriņķa Engures pagasta. Pa melni nokvēpušajām durvīm ieejot „mantel-skurstenī“ redzam pavarda vietu —

ŽEBANAS APD. SĖDĖLES MČ. VELENKIDŲ DĖROJAMĀS ĒKAS ĢĪRĒNGRĪZUMA SKEMA.

1 m. 10 cm. 20 cm.

Žemgalės dzīvojamās ēkas ģeņģerīzums.

Zemgales dzīvojamā ēka.

izkrautu nelieliem laukakmeņiem, virs kuŗa lauku kalēju kaltā dzelzs poda ķēdē „kāši“ karājas melns grāpis. Mantelskurstenī arī lielās maizes krāsns mute. Ārdos karājas šķiņķi un dūmu desas.

Zemgales dzīvojamās ēkas senos laikos tik populārais „manteļskurstenis“, „dižais skurstenis“ vai „skurstenis“ ir attīstījies no nedegamā rovja, pievienojot rovim vertikālu dūmu novadu — skursteni. Techniski šis apvienojums var tikt izpildīts divējādi: vai nu to līdz pat korei paaugstinot un sašaurinot rovja sienas, vai arī izbūvējot no kādas rovja malas šaurāku dūmvadu līdz pat jumta korei. Pie pavarda parasti nolikti stāvēja daži brīvi stāvoši laukakmeņi, kuŗus vajadzības gadījumā izmantoja katlu resp. pannu uzlikšanai virs uguns. Jaunākos laikos šos akmeņus pa daļai aizstāja ar lauku kalēju kaltiem dzelzs trijkājiem, kuŗu ir Zemgalē vairāki tipi. Daudzveidīgie pavarda kāši ir interesanta etnografiska parādība. Izšķīrami: iebūvētie, pārnesamie, bidāmie un grozāmie kāši. Grozāmos kāšus var pieskaitīt iebūvēto grupai, tos Zemgalē nosauc arī par „saimnieka kāšiem“, bet viegli izjaucamos — pārnesamos — par „kalpu kāšiem“. Kā jau pats vārds „kāsis“ liecina, pavarda kāsis savā pirmatnējā veidā ir laikam

Zemgales dzīvojamās ēkas iekšskats.

bijis vienkāršs, dabiski izaudzis koka kāsis, kas ar virvi vai klūgu piekabināts sijai vai ārdiem. Vēlāk darinātie kāši ir komplicētāki. Tie pagarināmi, saisināmi un pakabināmi ļoti ātri un ērti dažādiem paņēmieniem. Ari materiāls ir dzelzs. Līdz ar vēlāko laiku paradumu iemūrēt „skursteni“ vienu vai vairākus katlus un plītis nekustīgi Zemgales dzīvojamās ēkas apkures sistēmā ieviešas tā sauktie „siltuma mūriši“, kas domāti istabas apsildīšanai un izveidoti no pavarda telpā iemūrētā katla dūmu vadiem.

Pa kreisi no „Vecķempju“ priekšnama ar šķērssienu atdalīti divi pieliekamie kambaři, kur uz dēļa plauktiem glabā piena un krējuma traukus, izeptu maizi, dažādus mazākus koka traukus, ikdienas nevajadzīgos darbarikus, maizes cepšanas piederumus u. t. t. Dažreiz „Vecķempju“ pieliekamajos kambařos koka mucās sālīta gaļa, ko žāvē pakārtu „skursteņa“ dūmos. Virs pieliekamo kambařu griestiem salikti dažādi darba riki.

Pa labi no „nama“ vai „priekšnama“ atrodas dzīvojamā istaba — „lielā istaba“, „dižā istaba“, „saimes istaba“. Tā ir plaša telpa ar trijiem lieliem 6-rūšu logiem, dēļu grīdu un virs masivajām sijām „trīnīti“ liktiem griestiem. Šinī istabā senāk gar sienām un kaktos stāvējušas daudzas plašās „izvelkamās“ gultas, dažreiz bijušas arī lielās Zemgales divstāvu gultas, kas izskatās kā divas viena virs otras gultas, pārvilkta no ārpuses pašausstiem aizkariem. Dažreiz šiem pašausstiem līnu aizkariem bijušas „uzdriķētas“ puķes un ornāmenti.

„Driķšana“ bijusi sevišķi izplatīta 19. gadu simteņa otrā pusē, kad pa Zemgales mājām ceļojuši apkārtstaigājošie pilsētu amatnieki, dažādiem šabloniem un musturiem un uz baltā audekla uzkrāsojuši parasti zilus rakstus. Lai raksti nenoietu, pēc krāsošanas audeklu vārijuši sārmainā šķidrumā, zāvējuši un gludinājuši.

Iepretim ieejas durvīm „lielās istabas“ kaktā novietots lielais ozola koka saimes galds, pārvests no Bērsmuizas pag. „Gobām“. Galda virsus Zemgales mājās vienmēr tīrs un balti nobērzt. Galdu berž un slauka katru dienu pēc ēšanas ar ūdeni un lupatu, bet vismaz divreiz nedēļā, parasti trešdienās un sestdienās, to berž pamatīgi ar baltām smiltīm un sevišķu, no asām zālēm, ašķiem, vārpuzāju saknēm darinātu beržamo vīkšķi. Ap ēdamo galdu nolikti stipri pašdarināti koka krēsli, soli, ķebliši, bet pie sienas piestiprināts nekustošais, pastāvīgais „lielais sols“ ar interesanti veidotu izgrieztu galu. Pie sienas piestiprināts balti noberztais „kaņošu koks“, aiz kuņa glītās rindās saspraustas tīras, nobērztas ēdamās kaņotes. Katram ēdējam sava kaņote. Lai tās nesajauktu, kaņošu kātos katrs iedzīvotājs mēdza iegriezt dažādas zīmes, gan robiņus, krustiņus, zvaigznītes, dažreiz arī burtus un skaitļus.

Lielās istabas iekārtojums tāds, ka katram kalpam vai kalpa ģimenei paredzēta sava vieta, tāpat kalponēm un ganiem, kur noliktas viņu mantas: gulta, mazāks sienas skapītis, krēsls, zem gultas mazāka lādīte. Skapji un lielākās mantas glabājās parasti sevišķā celtņē — „kalpu klētī“.

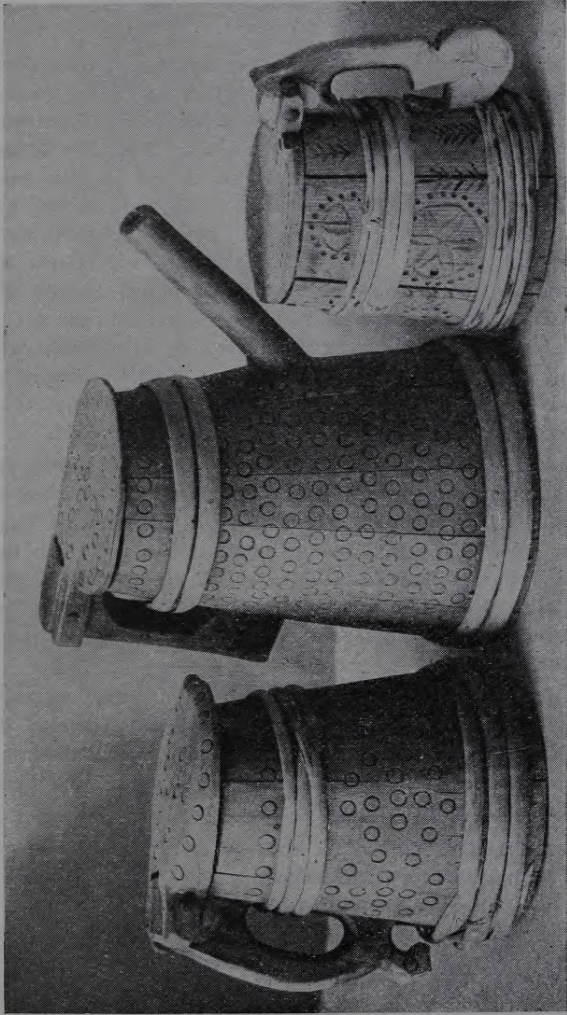
Dažreiz, sevišķi ziemas laikā, lielajā istabā ienests ēvelbenķis, tāpat šeit uz laiku tiekot ienestas un uzstādītas stelles aušanai, kuņas pēc noaušanas izjaucot un uznesot uz istabas augšas. Arī sīkākie saimniecības darbi, auklu višana, pastalu taisīšana, darba rīku izlabošana u. t. t. norisinoties tikai lielajā istabā.

Labi redzamā vietā nostādīts sienas pulkstenis lielā koka kastē, tam blakus tradicionālā bezmēna vieta.

Netālu no lielās krāsns pie masivajām, šķērsām būvei ejošajām sijām ierīkoti dēļu plaukti, uz kuriem glabājas uzlikti vai uzkārti sīkāki darba rīki un citi saimniecībā vajadzīgi priekšmeti. Uz koka pakaramiem pie krāsns mēdza izžaut slapjus apavus un drēbes.

Tālāk aiz „lielās istabas“ seko tā saucamais „saimnieku gals“ — divas istabas, pārdalītas nevis ar šķērssienu, bet krāsni un siltuma mūrīšiem. Sava krāsns ar savu skursteni kalpo tikai šim istabas galam. Siltuma mūrīšiem izbeidzoties, lai „kambapus“ vēl labāk un tālāk pārdalītu, tiek lietoti vairāki skapji, kuņas saliek ar mugurpusēm kopā.

„Veķempju“ dzīvojamā istabā izstādīti vairāki krāšņi, seni Zemgales skapji. Tāds ir, piem., „saimnieku galā“ izstādītais Sīpeles pag. „Branču“ māju skapis, darināts 18. g. s., Tukuma apr. Irlavas pag. „Mazbērziņu“ skapis „1822“, tāds arī „priekšistabā“ esošais Jelgavas apr. Bērsmuizas „krieviņu“ skapis.

Sentatiku koka alus kausi.

Gultas šeit vairākas. Saimnieku istabā: gulta ar „driķēto“ apvelkamo apkārt, nosegtu no virsas ar dēja virsbūvi. Priekšistabā pie sienas pa kreisi „izvelkamā“, „debess gulta“ no Bērsmuižas pag. „Grundmaņu“ mājām un interesanta „divstāvu gulta“, kas iegūta Jelgavas apg. Sīpeles pag. „Meiju“ mājās un mūzejā pārvesta 1937. g.

Platās Zemgales gultas ir augstas un mikstas, pārklātas rūtainām, zvaigžņotām vai rožainām pašaustām segām un greznotas daudzām baltiem, kupliem galvas spilveniem. Izrakstīti divieļi, skaisti ornāmentēti adījumi un izšuvumi, skaistie galdauti, kādi redzami Zemgales istabā, liecina par apbrīnojamo čaklumu, darba prasmi un darba prieku, kas piemītis Zemgales sievietēm no senu seniem laikiem. Mājamatniecību, kā to man stāstīja kāds vecs zemgālietis Džūkstes pag., sevišķi veicinājušas šīs lielās Zemgales dzīvojamās istabas un sevišķi tikko apskatītā „lielā istaba“, jo šeit ziemas garajos vakaros sapulcējušies kopā mājas ļaudis, dažreiz pat no kaimiņu mājām, un kopīgos darbos, darot gan katram savu noteiktu darbu, ritejušas sarunas un pārrunas, plūduši padomi un mācības no vecajiem uz jaunajiem, skanējušas tautas dziesmas. Labie stāstītāji un teicēji stāstījuši stāstus un piedzīvojumus. Šī bija senā „vakarēšana“, kuŗai pirm-sākumi laikam gan meklējami tieši Zemgales „lielajā istabā“.

Katrai senajai Zemgales dzīvojamai ēkai tipiska parādība ir priekšā, tūlīņ pie ārsienas zem logiem ierīkotais puķu dārziņš. Šeit mēdz būt iedēstīti daži ogulāju krūmi, dažreiz arī meža rožu krūmi, kuŗi augdami un kupli lapodami bieži vien stiepj savus zarus priekšā zemajiem logiem, kā pēc vienā otrā Zemgales dzīvojamā ēkā, sevišķi vasaras laikā, diezgan patumšs un krēslains. Pie ēkām parasti daudz kuplu lapu koku, kas arī pašas ēkas no ārpuses ietin kuplā zaļo lapu lakatā, tā ka vasaras laikā tās pat grūti saskatāmas.

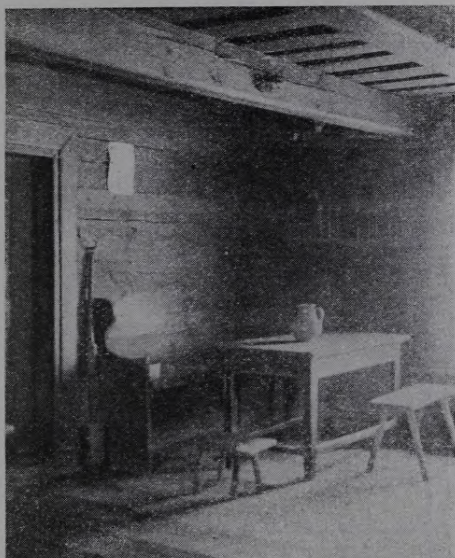
„Veckempju“ dzīvojamo ēku cēluši Dobeles namdaŗi un mūrnieki — latviešu tautības amatnieki — pēc senu senajiem Zemgales dzīvojamo istabu paraugiem. Veckempju dzīvojamā ēka bija uzglabājusies nepārbūvēta un nepārveidota no pat celšanas laika un tādā kārtā labi atspoguļo sevi seno zemgāliešu bagātību un plašo dzīvi.

Bagāts ēda, bagāts dzēra,
Gaŗas lūpas staipidams,
Lai drusciņas nenokrita,
Lai netika nabagam.

T. dz.

Ai tu kalpa sēnalīti,
Kā gar mani glaudījies?
Saimenieka meita biju,
Es kalpiņa negribēju.

T. dz.

*Zemgales saimes istabas ēdamgaldā no-
vietne. Jelgavas apr. Džūkstes pag. „Kri-
mūnu“ mājās.*

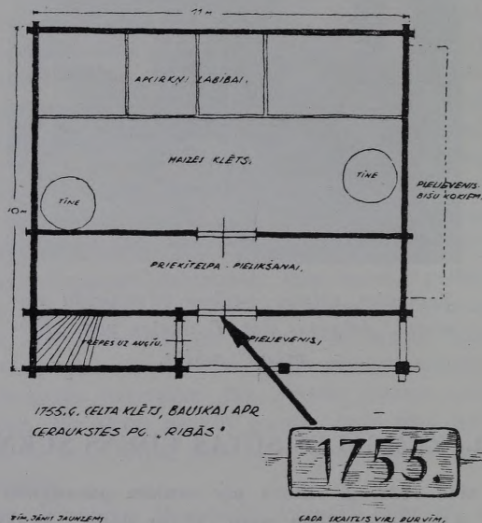
41. ZEMGALES SĒTAS ŪDENS SŪKNIS.

Zemgales sētā 1938. g. vasarā pēc seniem paraugiem ierīkota aka ar sūcēja pumpi. Aka ar grodiem apm. 12 m dziļa. Apakšējā daļā ielikta „spundētu dēļu“ kaste. Pretēji Vidzemes un Latgales akām, kur ūdeni velk no akas ar spaini, Zemgalē viscaur jau no seniem laikiem sastopami pumpji. Virs izraktās akas izbūvēta dēļu platforma, virs tās nostiprināts koka pumpja stabs ar rokturi un ūdens notekni. Akā ielastās caurules ar attiecīgiem vārstuļiem sūc ūdeni un ceļ to uz augšu. Pie sūkņa ierīkots neliels soliņš, kur uzlikt ūdensspaini — pumpējot. Šādus sūkņus koka caurulēm īpaši 19. g. s. II pusē darinājuši amatnieki, izurbjot īpašiem, gaļiem dzelzs svārpstiem veselu baļķi. Ūdens iztekas vietu, tā saucamo „knābi“ izdaiļoja glietiem virpojumiem. Dažās Zemgales mājās vēl priekš dažiem gadiem bija sastopama īpaša ūdens piegādes ierīce, kur no pumpja pa silēm vai koka caurulēm ūdeni tieši plūdināja dažkārt pāri plašajam pagalam uz „dižo laidaru“, kur tas ieteceja kādā lielākā traukā. Vēl 1930. g. vecākās Tukuma apr. dažu pagastu mājās novēroju, ka šādā veidā pa koka caurulēm uz kūti plūdināja arī „karsto govju dziru“ tieši no vir-

tuves. Pie „ūdens pumpja“ Zemgales sētās vasaras laikā mēdz stāvēt dažī koka trauki: mucas, baļļas, vannas, piepildītas ar ūdeni — tās te „briedina“. Ūdeni pumpē kā vīrieši, tā sievietes, visvairāk, protams, šo samērā smago darbu veica kalpi un kalpones.

42. RIBU KLĒTS.

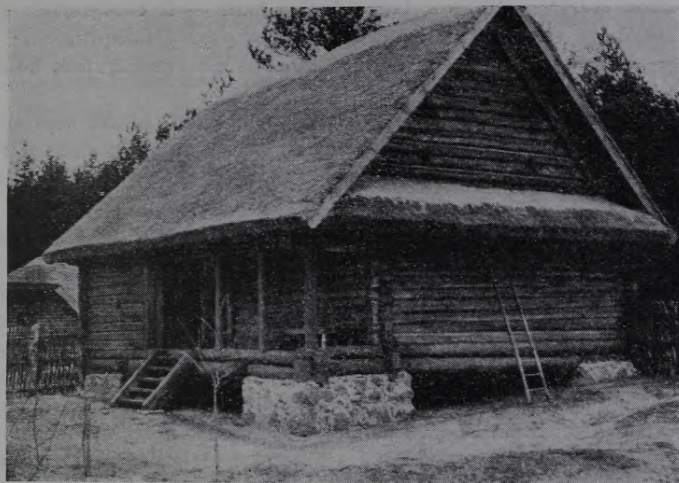
Pārvesta mūzejā no Bauskas apriņķa Ceraukstes pagasta „Ribu“ mājām un atkaluzstatīta „Zemgales sētā“ 1937. g. vasarā. Kā to virs dur-

„Ribu“ klēts plāns.

vīm ar nazi iegrieztais gada skaitlis „1755“ liecina, ēka celta 18. g. s. vidū un kalpojusi lielajā saimniecībā kā „otra“, „mazā“ vai „dārza“ klēts, tamdēļ tā arī mūzejā novietota atbilstošā vietā — dārza stūrī netālu no lielās Zemgales dzīvojamās ēkas.

Klēts celta no resniem egles un priedes balķiem guļbūves tehnikā, sūnojot. Apm. 10 × 10 m plānā, telpa ar iebūvētu guļkoku šķērssienu sadalīta divās daļās. Lielākajā — bezloga telpā bijusi „maizes klēts“, kur senāk stāvējuši ierīkoti daudzi apcirņi labības glabāšanai. Vēlākos laikos tie izņemti. Mazākajā telpā, tā saucamajā „priekšklētī“, senāk glabājuši drēbju skapjus, pie sijām kāruši žāvētu gaļu, šeit arī tradicionālā katrā lielā mājā

„Ribū“ klēts.

esošo „dīžo svaru“ vieta. Ēkas priekšējā daļa balstās uz diviem koka stabiem, caur ko izveidojas plašāks vaļējs lievenis — „klēts priekša“, gan tikai pusē no kopējā ēkas platuma. Otra puse aizbūvēta guļbaļķiem, veidojot savukārt nelielu telpu, kuŗā var nokļūt, atverot dēļa durvis. Šeit atrodas trepes, kas ved uz klēts augšu; trepes ierīkotas ļoti īpatnēji, liekot „pakāpju“ vai „kāpienu“ dēļus starp guļkoku vainagiem resp. tos nostiprinot baļķu saduru vietās. Klēts bēniņu vai jumta telpā ierīkoti pazemi apcirķņi, kur bēruši labību sevišķi bagātajos labības gados, kad klēti nebijis vairs vietas. Klēts jumta rudzu salmiem. Kārtis pie spārēm bijušas tapotas. Klēts galos izveidoti nelieli salmiem jūmti lieveņi, kas lietoti parasti ikdienas nevajadzīgu darba rīku piesliešanai. Ziemas laikā tur dažreiz „aizvējā“ sanesuši arī no dārza bišu stropus.

Zem klēts pamatnīcas četriem stūriem pamūrēti laukakmens stabīņi, caur ko klēts pacelta krietni virs zemes. Apakšā veidojas „paklēts“, bet klēts telpa stāv vienmēr sausa.

Tagad mūzejā pārceltajā klēti izstādīti daudzi Zemgales etnografiskajā apgabalā savāktie šķirsti — krāsotās, apkalumiem un otējumiem rotātās senās pūra tvertnes. Kā krāšņākās un mākslinieciski vērtīgākās 1937. g. vasarā iegūtās, būtu atzīmējamas: Jelgavas apr. Šķības pag. „Peizēs“ iegūtā, tāpat Jelgavas apr. Bērsmuižas „Mimju“ zaļais „kupars“ un vēl daudzas citas.

„Dīžie svāri“ — 18. g. s. lauku kalēja kalti — ir etnografisks retums, iegūti 1937. g. vasarā Tukuma apr. Irlavas pag. „Mazapškalēju“ mājās. Svāriem piederīgas — akmens atsvaru bumbas un četrstūrainas koka platformas, piekarāmas svāru pleciem.

„Rību klēti“ izstādīti arī dažī sīkāki priekšmeti, piem., beņamie mēri, krāšņi rotātie zirgu loki, senlaiku atslēgas u. c. seni priekšmeti, it visi savākti Zemgalē.

„Rību klēts“ savā vecajā vietā Ceraukstes „Rību“ mājās atradās ēnainā dārza stūrī netālu no istabas. Vecajā klēti bijusi paraža nolikt arī mirušos līdz apbedīšanas dienai. Šim nolūkam vasaras laikā sanesuši klēti velēnu krāvumu, kur tad virs pārklātās segas guldīts mirušais. Ziemā mirušais turēts zārkā. Vasarā mirušo klēti arī nomazgājuši. Klēts, ņemta no lielsaimnieku mājās, it labi raksturo arī lauku apstākļos viena cilvēka rokās saplūdušo bagātību, kas bijusi iespējama kapitālistiskajā iekārtā. Pilnās klētīs, plašie laidari, bezdarbīga saimnieka dzīve spilgti kontrastē ar nabadzīgo gājēju grūtajām ikdienas gaitām, viņu šauru iztiku, aprobežoto dzīvi, nabadzīgo mantību, kas nolikta mazajās kalpu klētīs, turpat blakus atkaluzstatītajā Zemgales lielsaimnieka kalpu klēti.

Bagāts mani nabadziņu
Ar kājiņu sveicināja.
Vai tev rokas nogurušas,
Ka ar kāju sveicināji?

T. dz.

Apskatot senās klētīs ar tur novietotiem senlaiku mērijamiem traukiem — jāapskata arī, kaut isumā, jautājums par seniem latviešu mēriem, cik tas līdz šim izpētīts.

Par mazāko dabiskās mēru sistēmas gaŗumu vienību senos laikos bieži noderēja dzīvnieka spalvas vai cilvēka mata caurmērs. Latviešu senas parunas „mats uz mata“, „uz mata līdzīgs“, „ne par matu gaŗāks“ u. c. zīmīgi norāda uz to. Gaŗuma mēra vienība ir arī labības grauda caurmērs un gaŗums. Latviešu skrodepi, piemēram, senāk dūrienu gaŗumu salīdzināja ar auzas vai linsēklas gaŗumu. Ikšķa platums, pirksts jeb colla (2—2,5 cm) senākajā dzīvē plaši pielietots. Latviešu galdnieki vēl tagad dažkārt „noliek pēdu“ ar ikšķu palīdzību. „Kauliņš“ (4—5 cm) ikšķa pirmā vai vidējā pirksta vidējā kauliņa gaŗums. Šo mēru visbiežāk lieto, adot zeķes (apm. krievu veršoks). Roka — „dūre“, arī plauksta (8—10 cm) viens no latviešu visbiežāk lietotiem dabiskiem gaŗuma mēriem, sevišķi, iemērijot darba rikus. Tā, piem., cirvja kāta parastais gaŗums ir 5—9 dūres, linu kulstāmās statīņas augstums 10 dūpu u. t. t. Pirksta gaŗumu (9—11 cm) bieži lieto zeķu un pastalu mērišanai. Tā sieviešu zeķu štulmam bija jābūt 6 × rādītāja pirksta gaŗumā, bet viriešu zeķes pēdai 3 × vidējā pirksta gaŗumā. Vidējā pirksta gaŗumā jābūt arī siena grābekļu zobiem. Šo gaŗumu bieži dēvē par „kortelīti“, jo tas ir 1/4 olekts gaŗuma,

bet pirmo divu kauliņu gaļumu dēvē par „puskortelīti”. Sprīdi (18—23 cm) latvieši lieto ratu, ragavu un darba riku iemērišanai, drānu un cimdu pie-laikošanai, laika noteikšanai (cik sprīžu saule virs apvāršņa, tik divstundu pēc tās lēkta vai līdz rietam).

Pēda (28—32 cm) lieto galvenām kārtām meža darbos un nosakot laiku pēc ēnas. Gani dzen lopus mājās tad, kad viņu ēnas gaļums 4—5 pēdas.

Klēpis (32—35 cm) — attālums starp plaukstu ārējām malām, kad rokas saliktas kopā ar izstieptiem iekškiem. Klēpi lietoja, piem., izmērijot attālumu starp izkaptis rociņām.

Olekts (50—65 cm) — parastais vidējā auguma cilvēka rokas stilba gaļums.

Solis (65—80 cm) noder par mēru dažādos zemes un meža darbos. Grāvrači grāvja gaļumu mēri 9 soļi = 3 asim = 1 „prantei”.

Jūdze sākumā, šķiet, būs bijusi ceļa gabals, ko nobrauca ar zirgu vienā jūdzenā, vēlāk tā saplūst ar cittaute ceļa mēriem (krievu jūdze 7467 m).

Senie laukuma mēri:

Arkls — lielāka iekoptas zemes platības vienība. Sākumā par arklu sauca tādu saimniecības platību, ko varēja apstrādāt ar vienu zirgu. „Mucas vieta” — sens mērs — tāds laukums, uz kuŗa izsēta 1 muca labības. „Mucas vietu” lietoja „zviedru laikos”.

Pūrvietā — 0,371 ha — saistīta ar zināma labības vairuma izsēšanu. Pūrvietā parasti izsēj 1 pūru rudzu, 2 $\frac{1}{2}$ pūra auzu.

Tilpuma mēri:

Pirmie tilpuma mēri bijuši dabiski tilpumi: olas čaumala, sauja, riekšava, galvas kauss. Vēl biežāk pirmie tilpuma mēri saistīti ar ikdienā lietojamo trauku tilpumu, piem., senie mednieki pulveri mērija ragiem (1 rags = 20 šāvieni). Saimnieces uz laukiem putraimūs mērija kausiem.

Pūrs lietots jau pirms vāciešu iebrukuma. Agrāk vienkoka pūrs bijis veltenisks, 3 sprīžus augsts. Vēlāk ieviesās Rīgas jeb rāts pūrs = 69,55 l. Kurzemes pūrs = $\frac{4}{5}$ Rīgas pūra. Sieks Vidzemē $\frac{1}{3}$, Kurzemē $\frac{1}{4}$ pūra. Pēc Hūpeļa datiem pūrs = 3 siekiem ar kalnu vai 4 ar nolīdzinātu virsu. Sieks senāk darināts 3 sprīžu caurmērā un 1 sprīdi augstumā. Sieciņš — $\frac{1}{6}$ pūra = 9 krievu stopiem = 40 riekšavām. Mācītājam dodamie sieciņi bijuši lielāki (10—11 krievu stopu vai 50—60 riekšavu).

Dvālekts — $\frac{1}{12}$ pūra.

Ļoti izplatīts sens latviešu mērs ir cības, ko darināja no liekiem liepas koka dēļiņiem.

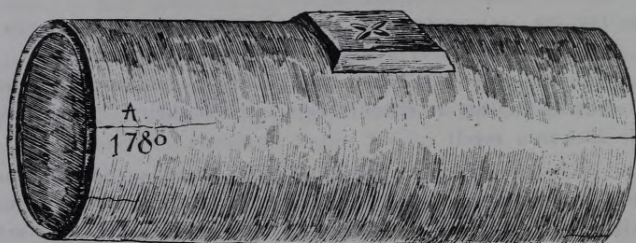
Divnedēju cība (ar gaitnieka aizdaru divām nedēļām), caurmērs 9, augstums 6 pirkstu platumā. Nedējas un trīsdienu cību tilpums attiecīgi mazāks. Dienas cības (vienas dienas aizdars gaitniekam) caurmērs 4, bet augstums 2 pirkstu platumā.

Kausa tilpums apm. līdzinājās nedēļas cības tilpumam. Kausiņš bija tuvs dienas cībai.

Kausiņa un dienas cības tilpumi atvasināti no riekšavas tilpuma. Vienā riekšavā divas sauļas. Sauļu kā oficiālu tilpuma mēru lieto vēl 1621. g. Maksājot kara nodokli, no katras mājas jādod, starp citu, sauļa sāls.

Latviešu karotes tilpums apm. 30—35 kub. cm. Dažās vietās putra kalpiem dota ar mēru. 1 stops = 30 līdz 40 karotēm. Vēl ļoti labs tilpuma mērs bija tīne, apm. 3 pūri = 9 sieki. Vienkoka tīnes caurmērs 3, bet gaņums 12 sprīžu.

Grezeles tilpums līdzīgs $\frac{1}{4}$ pūra. Vāceles tilpums = 10—16 stopiem, vācelītes 3—5 stopiem.

Zemgales vienkoka trauks „dobums“, apm. $\frac{1}{2}$ pūra tilpuma.

Rīgas stopa pirmais noteiktais paraugs pagatavots 1761. g. un = 1,04 krievu stopiem = 1,22 litriem. Vēlāk Rīgas stopa tilpums vairākkārt grozīts, un 1858. g. t. s. jaunais Rīgas stops = 1,275 ltr. Latviešu no koka un tāss darinātie stopi bija lielāki, apm. 1,35 ltr.

Svara mēriem lielākais ir vezums. Pēc Hūpela ziņām siena vezums = 30 grīztēm (podiem) = 600 mārciņām.

Parasti gan vezumos svars mazāks, proti, tas = 18—22 akmeņu svaram (300—400 mārciņu).

Akmens vai pods viena no senāk visvairāk lietotām svara vienībām. Izšķīra mazo (16—24 mārciņu) un lielo (30—40 mārciņu) akmeni. Latvieši siena nodevas nodeva grīztēs = 20 mārciņām. Oficiālie agrākie svara mēri: birkava = 20 podiem = 400 mārciņām, 18. g. s. Rīgas mārciņa = 417,5 gr.

Senā graudsaimniecības sistēma, viena no galvenām saimniecības sistēmām, raksturīga ar to, ka visu tīruma zemi vai vismaz tās lielāko daļu izlieto stiebrlabību audzēšanai un labību pārdod nepārstrādātā veidā. Šī sistēma attīstījusies pakāpeniski no pirmatnējās ganību un tīrumzāļu sistēmas.

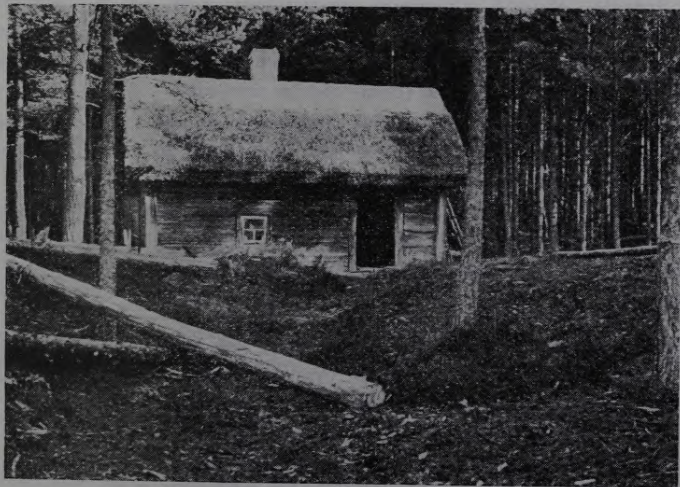
Pieaugot iedzīvotāju skaitam, pieauga arī pieprasījums pēc uzturvielām, galvenokārt pēc maizes.

Labības audzēšana kļuva caur to izdevīga. Tāpēc pirmatnējās zālāju atmatas arvien vairāk uzplēsa, tīruma zemes platība pieauga. Radās pastāvīgi tīrumi, ko apstrādāja gadu no gada. Kad tīruma zeme bija galīgi izmantota, to atstāja dažus gadus atmatā, lai dabiskā ceļā atjaunotos zemes auglība. Uzplēsa un apsēja jaunu atmatu. Izveidojās divlauku zemkopības sistēma. Vēlāk tīruma zeme vēl paplašinājās, atmatas platība samazinājās un tā pārvērtās viengada atmatā jeb papuvē, kuņas auglību atjaunoja jau ar kūtsmēsliem. No visas tīrumu zemes tādā gadījumā 2 lauki bija aizņemti ar labības augiem, trešais atradās papuvē. Tā izveidojās pazīstamā triju lauku sistēma, kas ir tipiska graudsaimniecības sistēmas pazīme.

Saimnieciskai dzīvei attīstoties, vēl tālāk tīruma zemes ražai kritoties, lauksaimniecības ražojumu cenām pieaugot, pārveidojās arī pirmatnējā 3 lauku sistēma. Blakus labībai tīrumā sāka audzēt pākšaugus, stiebrzāles, sakņu un bumbuļu augus. Papuves platība sašaurinājās. Tīrumus iedalīja 4, 5, 6, 7 un vairāk laukos, zemkopībā ieviesās tā saucamā „vairāklauku“ sistēma.

43. KALNA KUNDZIŅU PIRTS.

Pārvesta un atkaluzstādīta mūzejā 1937. gadā no Jelgavas apr. Džūkstes pag. „Kalna Kundziņu“ mājām. Pirts celta 1850-tos gados no tēstiem haļķiem — guļbūvē. Pamati laukakmeņu, parupji samūrēti kaļķu-grants javā. Jumts salmu. Kārtis pie spārēm naglotas. Plāna iedalījumā pirti trīs atsevišķas telpas: pirts vai mazgāšanās telpa, ģērbšanās telpa un priekšnams. Priekšnams bez griestiem ar kaļķu klonu. No šejienes pieliekot re-

dēļu trepes var nokļūt uz pirts augšas, kur uz apalkārtiņas sakārtas glabājās vasarā sietās pirtsslotas. Ģērbšanās telpās sienā mazs vienas rūts stikla lodziņš, daži dēļa soli un koka drēbju pakaramie. Ģērbšanās telpa vajadzīgo siltumu saņem no pirts krāsns. Pašā pirts vai mazgājamā telpā arī mazs stikla lodziņš, lāva un koka soliņi sēdēšanai. Pirts krāsns ierikota tādējādi, ka no apakšā esošās kurtuves silst virs kurtuves spriešļu velves sakrautie apaļie laukakmeņi, uz kuņiem pa īpašu lūku „uzmetot“ ūdens šalti sasniedz lielu spiediņu siltumu, „uzmet garu“. Pirts krāsniņ mūrēts kriegēļu skurstenis.

„Kalna Kundziņu“ pirti 1890-tos gados kādreiz rudenī „kaltējuši“ drēbju linus. No pārkurinātās krāsns aizdegušies uz lāvas saliktie sausie lini, krietni vien izdegusi pirts un nodedzis arī pirts salmu jumts. Vēl tagad labi redzamas deguma pēdas — apogļotie balķi priekšnamā un apdegušās spāres.

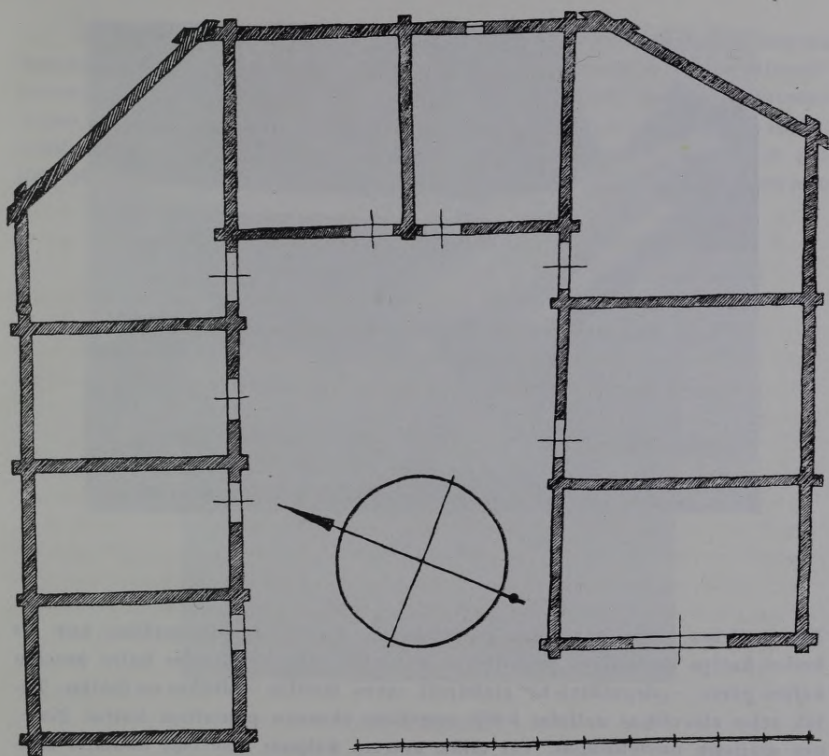
Zemgales pirts, tāpat kā pārējo Latvijas novadu pirts ēkas, tiek celtas parasti ūdens, upes vai diķa tuvumā, attālāki no pārējām ēkām. Ja ūdens nav tuvumā, pie pirts mēdz rakt atsevišķu aku, uzstādot parasti ērtākai ūdens smelšanai arī akas vindu. „Kalna Kundziņu“ pirti lielās mājās ļaudis mazgājušies katrā sestdienas vakarā. Papriekšu no pirts izlaists „sūrumš“, tad gājuši saimnieki — vīriešu un sieviešu kārtas ļaudis, pēc kalpi — atkal vispirms vīrieši, tad sievietes, visbeidzot pirts atļauta nespējnikiem — pagasta nabagiem, vaļiniekiem, ja tādi mājā atradušies.

Zemgales etnografiskajā apgabalā viscaur lauku dzīvē saskatāma jau no seniem laikiem stipra kārtu un šķiru starpība un asas šķiru attiecības. Bagātais, labi nostādītais „Kalna Kundziņu“ mājas īpašnieks, cik to no atmiņām izdevies atzīmēt, piemēram, uzskatīdams sevi par ko augstāku un labāku, nav vēlējies iet kopā ar saimes ļaudīm, ar tiem pašiem ļaudīm, kas apstrādāja viņa zemi, sagādāja tam ērtu dzīvi, pat pirti pērties. Protams, ka šāda saimnieka uzpūtība kalpu ļaudīs radīja sašutumu.

Pirti mazgājuši arī veļu, sevišķi rudens un ziemas laikā. Vidzemes parāža pirti žāvēt sālīto gaļu Zemgalē nav pazīstama, jo te šādai vajadzībai kalpo dzīvojamās ēkās esošie lielie „mantelškursteņi“.

„Kundziņu“ pirts ēkā saskatāma lauku pirts ēkas attīstības augstākā pakāpe. Šeit izveidota atsevišķa ģērbistaba, priekšnamš — vējtveris un mazgājamā telpa. Brīvdabas mūzejā atkaluzstādītajā Vidzemes pirti un Latgales pirti šī ēkas tipa attīstība un telpu diferencēšanās daudz vienkāršāka — primitīvāka.

Vai „Kalna Kundziņu“ pirti arī kādreiz dzīvojuši — ziņu trūkst. Jelgavas apr. Džūkstes pagastā 1937. g. tomēr ir savāktas senas atmiņas, ka pirts ēkas vispār izmantotas arī dzīvošanai. Pirti uz īsāku vai ilgāku laiku, piemēram, ziemas laikā, dažreiz patvērušies apkārtbraucošie čigāni. Arī viens otrs vecāks, nabadzīgāks vaļinieks, nespēdams saimniekam atkalpot dārgo īres maksu saimes istabas kaktā, bijis spiests mitināties pirti.

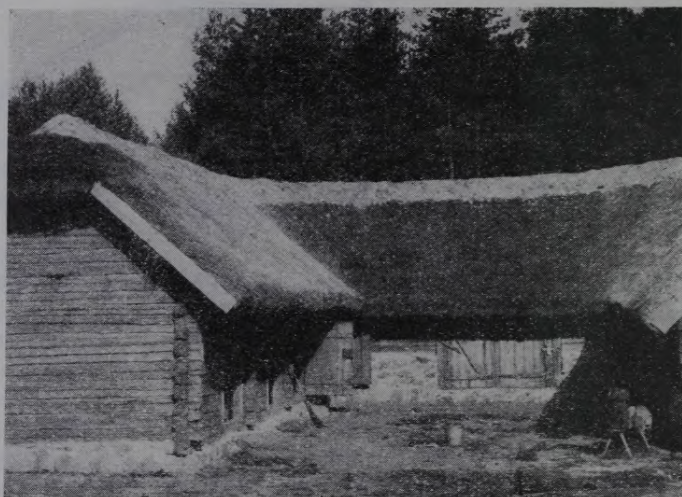
Kalpu rinkas plāns.

44. POĶU KALPU RINKA (riņķī grieztais laidars).

Pārvests un atkaluzstatīts mūzejā 1936. gadā no Jelgavas apriņķa Si-
peles pagasta „Poķu“ mājām.

Riņķī grieztais laidars — „mazā rinka“ celta 1780-tos gados „Poķu“
māju kalpu vajadzībām.

Zemgales „rinkas“ ir divu veidu. Pirmais ir lielās saimnieku kūtis —
„dīzās rinkas“, kur patvērumu atrada lielle saimnieka ganāmpulki līdz ar
bagātiem lopbarības krājumiem. Otrs veids ir tā saucamās „kalpu rin-
kas“. Tās ir mazākas līdzīga tipa ēkas, domātas speciāli laukstrādnieku —
deputātnieku vajadzībām. Šeit „apaļajā“ vai „pakavveidīgā“ telpā zem ko-
pēja jumta apvienotas daudzas atsevišķas telpas: klētis, kūtis un barības
šķūņi. „Poķu rinkā“, piemēram, apvienotas pavisam deviņas atsevišķas telpas.

Kalpu rinka.

Trīs nelielas klētis apaļkoku griestiem un neēvelētu dēju grīdām, kur aiz lauku kalēja darinātām primitīvām atslēgām slēgtām durvīm katrs precēto kalpu pāris — „deputātnieki“ glabājuši savas mantas — drēbes un labību. Tālāk seko atsevišķas nelielas kūtis augstiem akmeņu pamatiem katras ģimenes mājlopu novietošanai. Vēl tālāk katram kalpam atsevišķi nodalīts šķūnītis — „barības“ glabātuve. Ja kalpu bijis vairāk nekā attiecīgo telpu — esošās telpas dalījuši ar šķērssienu. „Poķu rinka“ šķūnītim redzami guļbaļķos iecirsti robi — šķērssienu ielikšanai.

„Poķu rinka“ ir vecākais „rinku“ veids, kur laidars tiek ierobežots no trim pusēm. Ēkai ir pakavveidīgs plāns. Sānos paralēli ejošās telpas un starp tām galā piebūvētā stateniski stāvošā atsevišķā ēka savienotas ar platleņķi salaistiem guļkokiem ēkas ārstūros — ārmalā. Tāpēc arī „griezums“ vai, kā tauta saka, „riņķī griezum“, no kā visi šāda veida laidari dabūjuši savu nosaukumu, patiesībā redzams tikai no aizmugures, no ēkas ārpuses. Malās un galā pie šāda būvveida rodas vairākas taisnstūrveidīgas telpas, bet sānos „stūros“ — „griezuma vietā“ nerēgulāri stūrveidīgas telpas. Šīs „stūra telpas“ tad izmantoja vairāk kā šķūņus un pieliekamās telpas, mazāk tieši kā stallus vai kūtis. Pāri plašajai ēkai tika pārļauts kopējs biezu salmu jumts nošļaubtiem galiem, tā saucamiem „pusģeļiem“. Šis lielais jumts ir visas ēkas telpas apvienotājs būves elements, lai gan bieži vien atkarībā no ēkas izbūves tas vienā ēkas „sānā“ varēja būt augstāks un stāvāks nekā otrā.

Tālākais Zemgales „rinku“ tips ir pilnīgi riņķi ejošas ēkas, kas noslēdz neapbūvēto laidaru no visām debess pusēm. Šeit pamatā ir četras taisnstūrains, bieži vien pilnīgi patstāvīgi uzceltas, viens pāris pret otru stāvošas telpas, kas apvienotas, sabūvējot šo telpu stūrus kopā zem plata leņķa. Laidars šādos „dižo rinku“ piemēros var būt visai prāvs, sniedzoties pat līdz 20 m un vēl vairāk diametrā. Ja nu pierēķinām vēl klāt apkārtejošo

Kalpu rinka.

slēgto telpu dziļumu, tad rezultātā dabūjam tiešām grandiozas celtnes. Šādas milzīgas ēkas pilnīgi atbilst plašajiem Zemgales lauku apstākļiem, kur daudz mājlopu, daudz tīrumu un daudz arī bija vasarā jāsavāc un jāuzglabā ziemai lopu barības.

Logi uz ārpusi rinkās parasti nekad netika ierikoti. Tikai iekšpusē, uz laidaru vērsti, nāca sienās ierikoti gaismas logi, dažkārt iestikloti sīkām rūtīm. Kamēr kūtim — lopu mīteklēm bija cieši griesti, barības šķūņiem, stūru telpās, šādu griestu nebija. No šejienes tad pa redzēju trepēm varēja ērti uzkāpt uz kūts augšas un no turienes nomest barību.

Kalpu vajadzībām celtā senā ēka stāsta par kalpu gājēju dzīvi. Lai to varētu vēl pareizāki izprast, pievienoju nelielu vēsturiski etnografisku apcerējumu par tiem.

Kalpi sākumā feodālajā laikmetā ir nebrīvo kārta (neļaudis) pretstatā „svabadniekiem“ jeb ļaudīm. Lai gan kalpība, kā to liecina arī pats nosaukums, senlatviešiem bijusi pazīstama jau pirms vācu iebrukuma laikiem, tomēr senos Livonijas vēstures avotos šo institūtu sastopam nosauktu ar sve-

šiem vārdiem — „drelle“, „servus“, „mede knecht“. Vēl 13. g. s. Latvijas teritorijā kalpi tiesiskā ziņā bija tikai lietas, bez personas, bez ģimenes, bez mantas un bez jebkādām politiskām tiesībām; kungs tos varēja pārdot, mainīt, mocīt, nogalināt — pilnīgi pēc savas patikas un saviem ieskatiem.

14.—15. g. s. kalpi kļūst „pusbrīvi“. Kungs tiem varēja piešķirt pēc savas personīgas patikas ģimenes tiesības, bet nekad neļāva atstāt dzīves vietu — saimnieka vai kunga sētu, kamēr viņi nebija „izpirkušies“, parasti atstrādādami ar gadiem ilgu darbu savu kalpību.

16. g. s. Livonijā kalpi ir jau „vaļinieki“ un „gājēji“, kas kalpotāju līgumam beidzoties ar kunga atļauju var iet arī uz citu novadu un meklēt tur jaunu darba devēju. Protams, šī brīvība bija tīri formāla un tās materiālais saturs pavisam mazvērtīgs, jo jau 16. g. s. vidū šī kustības brīvība tika ierobežota ar noteiktu tikai viena kunga novadu. Tāpēc Vidzemes „Landspolizeiordnung 1671“ uzskata kalpu, kas bez atļaujas aizgājis strādāt uz cita kunga novadu, par jaunu bēgli, ko var katrā laikā atprasīt tāpat kā projām aizgājušu saimnieku — dzimteitlīvēku un sodīt pat ar nāvi. Saimnieki savu dzimtbūšanas slogu centās pa daļai pārvēlt uz kalpu pleciem, sūtot viņus smagajās, nepatikamajās muižas klaušās, kur 17., 18. un 19. g. s. nemaz neskaitot kungus, bet arī vagars, vagara palīgs, šķilteris un riņnieks varēja sodīt darbiniekus ar smagiem miesas sodiem: rikstēm un pātagu. Rīgas pilsētas zemes tiesa 1638. g. noteica smieklīgi zemu kalpu algas lieldumu. Kurzemē, piem., gada kalps dabūja tikai vienkāršu apģērbu, uzturu un nedaudz „bandas zemes“. Vidzemē kalpu algu normēja ar līgumiem, bet arī šeit alga bija zema, resp. tās nemaz nebija. Par kalpu bija piespiesti jālīgst katram zemniekam, kuŗa manta bija mazāka par 3 markām.

Vaļinieki, pie lieliem lauku saimniekiem „rūmes vietā“, irē dzīvojošas bezzemnieku kalpu ļaužu ģimenes, pazīstami jau no seniem laikiem Vidzemē, Zemgalē, arī Kurzemē. Mazāk to ir Latgalē. Kursas dienvidu novados ap Liepāju, Aizputi vaļinieku vietā bieži sastopami tā saucamie „nameļnieki“ — ģimenes, kas dzīvo atsevišķās ēkās „nameļos“, celtos uz lielsaimnieka zemes. Pie nameļa neliels zemes gabaliņš — kartupeļiem un saknēm. Latviešu tautas dziesmu plašajos krājumos „vaļinieka“ vārds ir sastopams vairākkārt, it sevišķi tais tautas dziesmās, kas uzrakstītas Vidzemē un Zemgalē; piemēram: „Alkšņi vien saauguši Mana tēva lejņā; Kalpi vien, vaļinieki — Tie nāk mani bildināt.“ Arī dziesmā: „Pura bērza slotu laužu, Čaukstēt čaukst peņoties; Vaļinieka meitu ņemu — mīlēt mīl dzīvojoj“, pieminēts vaļinieka vārds. Abas tautas dziesmas attiecināmas, šķiet, uz 18. g. s. beigām, uzrakstītas Madonas apr. Cesvaines novadā, bet viņu varianti dzirdēti un atzīmēti arī Cēsu, Valmieras un Rīgas apriņķos.

Mazliet skarbākas, žēlākas ieskaņas Madonas apriņķa Gulbenes novadā uzrakstītai tautas dziesmai, kur pieminēts vaļinieces vārds: „Visi ņēma tautu meitas, kas ņēms mani vaļinieci?“. Tāpat zināmas dažas Zemgalē uzrakstītas tautas dziesmas ar variantiem, kur vaļinieks skumst un bēdājas par to, kur

atradis sev un ģimenei mājas vietu citu vasaru — jo no šī saimnieka viņam jāiziet.

Senatnes pētnieks A. V. Hūpelis savā darbā: „Topographische Nachrichten“ I sējuma 546. lapā pieskaņas arī vaļinieka jautājumam. Rakstīdams, ka dzimtniecības laikos arī kunga apspiestā saimnieka kļaušu stāvoklis nav nekur nekāds teicamais — par vaļiniekiem viņš saka tā: „Katrs kalps, vaļinieks un pirtnieks, kas pārtiek tikai no sava roku darba un nav dabūjuši no muižas nekādas zemes aršanai, lūko, kā tikai varētu iesēt drusku labības, lai nebūtu jācieš bads, vai nu ņemdami zemi no saimnieka par augstu atkalpošanas maksu, vai arī iemездamies slepeni kaut kur attālāk mežos un krūmos. Cik viņi īsti ražo, to nekad īsti nedabū zināt. Visādi vaļinieki lūko tikt no saimniekiem projām, paslepūs nomesties mežos, kur viņi slepeni un bez maksas ietaisa tīrumus un pļavu gabaliņus. Ja gadās labsirdīgāki kungi, tie šādiem ļautiņiem neuzliek daudz darbu. Ja kungi bargāki, šādiem vaļiniekiem kļājas grūti. Ir zināmi gadījumi, kur par cik necik iekopto meža zemi vaļiniekam jāstrādā — jākalpo muižā ar savu maizi līdz 3 dienām nedēļā, bet pārējo laiku viņš var izlietot savām vajadzībām un mieram . . .“

Hūpeļa atzīmes, kas uzrakstītas no 1774.—1782. g. Rīgā, attiecas tā tad uz 18. g. s. otro pusī. Vēl vaļiniekus piemin Hueck's savā 1820. g. Leipcigā izdotā grāmatā „Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Esth-, Liv- un Curland“: „Vaļinieki dzīvo pie saimniekiem ar savām ģimenēm, saimniekam ir jānodod viņam par darbu kāds gabals meža zemes un sēkla. Vaļiniekam pārmērīgi daudz darba uzlikt nevar, jo viņš ir nabags un novārdzis, no muižas viņš nedabū nekādas zemes, bet uztur sevi un savus bērnus ar savu roku darbu. Vaļinieki un viņu bērni ir beztiesīgi, tie tiek dažreiz pārdoti jeb izmiti ar citām lietām, ar zirgiem, suņiem, pipju kolekcijām u. t. pr.“ Hūpelis savu atzīmju II daļā 127.—128. lpp. raksta: „Cilvēki še nav tik dārgi kā nēģeri Amerikas kolonijās. Neprecētu veselīgu „ķerli“ pērk par 30 līdz 50 rubļiem, ja viņš māc kādu amatu, ir pavārs, audējs u. t. pr., arī par 100 rubļiem. Tikpat dod par veselu vaļinieku saimi (vecākiem un viņu bērniem). Par meitu maksā retis vairāk par 10 un par bērnu ap 4 rubļi. Dažos vārdos vaļinieka sūro likteni ar nožēlošanu piemin arī Petzholdts „Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland im Jahre 1835“, sacīdams, ka šī ļaužu kārtā esot īsts „kāju pamešls“ kā kronim, tā muižām un lielsaimniekiem, tieši „žēl“ esot uz tiem skatīties. No šiem piemēriem kļūst skaidrs, ka jau ap 18. g. s. vaļinieki ir bijuši plaši pazīstami un atradušies lielā nabadzībā un trūkumā nospiesti, no kuŗa tie ārā izkļūti un savu stāvokli uzlabot nav varējuši. Nevienš nav par to likteņa uzlabošanu rūpējies. Tā tas ir turpinājies arī vēl 19. g. s. un vēl pat 20. gadu simtenī. Daudzās lielākās vecās lauku dzīvojamās mājās kā Vidzemē, tā Zemgalē lielās „saimes istabas“ aukstākais kaktis pie ārdurvīm tiek zīmīgi saukts par „vaļinieka kaktu“. Šādus nosaukumus esmu atzīmējis savos etnogrāfiskos pētījumos Jelgavas apriņķa Sīpules, Dobeles, Auru pagastos, Tukuma apr. Praviņu, Dzir-

ciema pagastos, Madonas apr. Lazdonas, Cesvaines, Tirzas pagastos, Valkas apr. Smiltēnes pag., Gaujienas pag. Tie droši vien sastopami arī citur, kur vaļinieki bija un atradās istabas kaktā „rūmes vietā“. Tikai visai retos gadījumos pašu jaunāko lauku dzīvojamās ēkās, kas celtas isi pirms I imperiālistu kara, vaļiniekiem ir ierādīta sava atsevišķa istabiņa. Šeit es nerunāju, protams, par vaļinieka līdzgājējiem „nameļniekiem“ un „pirtniekiem“, „budkeniekiem“, kam dzīvoklis atradās vienmēr „par sevi“ ārpus saimnieka dzīvojamās ēkas vai nu īpašā „nameļi“, pirts kambarī vai kādā nomaļākā lielsaimnieka zemes galā celtā ēkā, kā to ziemeļu Vidzemē parasti sauc, „budkā“. Šim ļaužu katēgorijām allaž ir arī kāds zemes gabals nodots viņu lietošanā, tie pat var turēt sev govi, cūku, pāris aitu, vistas. Pie saimnieka istabas kaktā dzīvotājs vaļinieks ir pilnīgi bez zemes, arī mājlopu tam nav, retos gadījumos tas tur cūku. No vaļinieka vēlākos laikos izveidojies deputāta strādnieks gan tur savu govi un, pie saimnieka strādādams, dažkārt atrodas savā maizē. Vidzemes un Zemgales tipiskais vaļinieks ir rokpelnis-strādnieks: grāvju racējs, meža strādnieks, būvdarbu palīgs, retāk amatnieks. Noligstot rūmes vietā, viņš apsolās par to saimniekam atkalpot darba laikā četras, sešas vai astoņas nedēļas. Bez istabas kakta vaļiniekam tiek ierādīts arī neliels nodalījums kopējās klētīs telpās, dažreiz, ja ir cūka, aizgaldā vieta kūti. Saimnieka zemē vaļiniekam ir tiesība iestādīt dažus pūrus kartupeļu, tāpat tam saimnieks ierāda pāris dobes sakņu. Vaļinieka sieva ar bērniem parasti dzīvo cauru gadu „rūmes vietā“, pats vaļinieks diendienā iet ārpus mājas darbos, tikai sestdienas vakaros vēlu pārnākdams mājā un tur palīkdams līdz svētdienas vakaram, kad ar lāpstu vai cirvi pār plecu tam jāsteidzas atpakaļ uz darbu. Arī vaļinieci ir spiesta vai nu uz dienām, vai gabala darbu kalpot, lai sagādātu pārtiku sev un bērniem, jo ne ikreizies vīram — ģimenes maizes pelnītājam ir iespējams ar savu peļņu apmierināt daudzgalvaino ģimeni. Etnografiski interesants un pat ļoti standartizēts ir vaļinieka inventārs — viņa kustamā manta. Tas sastāv 1) no vienkāršas, daudreiz pāravadājošas apberztas platas koka gultas ar lielu pakulaudekla gultas maisu, parasti tikai vienu palagu, segu un pagalvja spilvenu. Gulta ir vienkārša, ja Vidzemes parauga, — bez stabiņiem, — Zemgalē un Kursā, sastopama ar vienkāršām apaļkārtiņām, ko piestiprina trijos gultas stūros un „ieklāj“ gultas apvelkamo drēbi vai — kā to Vidzemē sauc — gultas „širmi“. Apvelkamais ir vai nu kāds palags, vecāka sega vai arī no „pirktas krāsotas drēbes“ darināts. Platajā gultā guļ precētais vaļinieku pāris, arī bērni. Vēl 1938. g. vasarā vairākos Valkas apriņķa pagastos Alūksnes novadā redzēju, kur lielo vaļinieka gultu gulēšanai izmantoja abi vecie un viens vai divi bērni. Mazākie bērni tiek guldīti vai nu šūpulī, kas karājas listē pie gultas, pašdarinātos dēļa bērnu ratiņos, vai vienkārši kādā lielākā koka kastē pie gultas, kā to konstatēju vēl pēdējos gados daudzās vietās Valkas, Valmieras, Cēsu, Jelgavas apriņķos. Zem vaļinieka gultas pabāzta allaž neliela dēļu kastīte ar virām un vāku, kur saliktas viņa sīkās mantas. Šī kastīte vai „lā-

dite" pavada vaļnieku viņa mūža gājumā, dažreiz pat no paaudzes uz paaudzi, no tēva uz dēlu. Viņa ceļoja tam līdz vispirms pagasta skolā, ja vispār vaļnieka bērns to apmeklēja, kur ielikt pavalgu un maizi, viņa ceļoja tam līdz ganu zēna gaitās daudzās vasaras dažādās mājās, iet līdz arī puīša gaitās, pat karadienestā, un kad kalpa vīrs apņēmis sev sievu kļūst par vaļnieku, vai, kā to Vidzemē saka, paliek „uz vaļas“, kaste izvēršas par sikās ģimenes mantas krātuvi. Ja vaļniekam drēbju glabāšanai ir senlaiku šķirsts (pūra lāde), to glabā parasti klētī, ja ir „stāvu skapis“ — to novieto istabā „aizgriežot to priekšā“ gultas vaļējam galam. Vaļnieka īpašumā vēl allaž atrodas vienkāršs dēļu galds ar atvilktni un pāris krēslu. Pie sienas uz neliela plauktīņa vai īpašā sienas skapīti novietotas pāris grāmatas, ja tādas ir, kāds sīks darba rīks, kastīte vai trauks. Atskaitot ēdamās reizēs lietojamos un nepieciešamos vārāmos traukus, tāpat vienu otru lielāku stīpotu trauku, kur stāv un glabājas vai nu iebērti milti, putraimi, zirņi, iesālītas sēnes, ieskābēti kāposti vai iesālīta gaļa — tas arī ir viss, ko vaļnieks var saukt par savu un ko Jupa dienā viegli var iekraut vienā pašā vezumā un pārvest uz citu māju, uz citu „vaļnieka kaktu“. Zemgales senajās „dīzajās dzīvojamās ēkās“, kur virtuvju vietu aizpilda „dīžais mantelškurstenis“ ar vaļējiem pavardiem, vīrs kuņģiem koka vai dzelzs kāšos karājas vārāmie grāpji, interesants etnografisks sīkums, kas raksturo seno vaļnieku un kalpu dzīvi, ir tas, ka vienu vai divus pavardus, kas atrodas visneizdevīgākā, dūmainākā skursteņa vietā, sauc pēc senām paražām par „kalpu“ vai „vaļnieku“ pavardiem. 1939. gadā, vākdams etnografiskus materiālus Kursā, kādā Kuldīgas apr. nespējnieku namā sastapu jau tuvu 90 gadus veco kalpa vīru Kristapu Alksni. Viņš ļoti labi atcerējās par senajām ļaužu kārtām un to dzīvi Kursas laukos, arī par „vaļniekiem“, jo pats bija vairāk par četrdesmit gadiem gājis un dzīvojis par „vaļnieku“. Arī viņš apstiprināja iepriekš teikto, ka „vaļnieka kakti“ bijis lielajā saimes istabā pie ārdurvīm; kalpi un kalpones novietojušās gar sienām un pa kaktiem „vairāk vidū“. Vaļnieka rīcībā tikai dažreiz bija logs, pie kuņa tad nolikts galds ar krēslu. Vecais Alksnis atcerējās kādas mājas, kur strīdīgs saimnieks pat novileis uz klona ar kritu strīpu, pāri kuņģai nedrīkstējuši iet vaļnieka (Alksniša) bērni. Saimnieka istabā, kuņa Kursas senās dzīvojamās ēkās mēdz būt ar šķērssieni nodalīta no lielās saimes istabas, pat jau līgstot „rūmes vietu“ tikusi pieminēta kā vaļnieku bērniem nepieejama vieta. Vaļnieku bērni skraidījuši basām kājām kā ziemu, tā vasaru. Mazākie pa dienu, lai nesaltu un neskraidītu apkārt, „sēdināti“ gultā, tai priekšā aizliekot krēslus vai solu — lai tie nevarētu izrāpties. Par „istabas kaktu“ bijis jākalpo lielsaimniekam parasti četras līdz sešas nedēļas, pie kam, pēc Alksniša izteicieniem, sliktākais bijis tas, ka saimniekam bijusi tiesība darbā vaļnieku ņemt „pa dienām“. Piemēram, plaušas laikā, ja sācies kādu dienu lietus, kalpošanas darbs bijis jāpārtrauc un jānāk, kad atkal sācies labs laiks. Tādā kārtā kalpošana ieilgusi un parasto četru nedēļu vietā pagājušas arī sešas. Vidzemes etnogr. apgabalā dažās mā-

jās bijuši pat vairāki vaļinieki. Sevišķi daudz vaļinieku ģimeņu bijis bieži apdzīvotu vietu, pilsētīņu un miestu tuvumā. Tas izskaidrojams ar to, ka miestos bijis vieglāk sameklēt pašam strādniekam darbu, bet ģimenei pilsētā vai miestā dzīvot iznācis „par dārgu“.

Vēl arī pēc tā saucamās „zemnieku brīvlaišanas“ Kurzemē 1817. un Vidzemē 1819. g. kalpu stāvoklis bija pavisam neciešami grūts un beztiesisks. Katram muižniekam, pat lielam vai mazam saimniekam, piem., bija brīv savus kalpus sodīt pēc savas iegribas un dusmām 6 sitieniem ar koku. Muižai bija brīv dot 15 sitienus ar koku, kas bieži vien beidzās ar kalpa nāvi.

Tikai 1861. g. atceļ bieži vien „nāvīgos kokus“ un nosaka, ka tikai kalpu vīrus drikst sodīt un pērt ar pātagām, bet kalpu sievas ar rikstēm. Līdz pat 19. g. s. (1850-tiem g.) kalpiem nebija uzvārdu, bet tos sauca tās mājas vārdā, kur tie dzīvoja. Bieži vien kalpiem deva dažādas „palamas“, kuŗas tiem gribot negribot bija jānes visu mūžu.

Tā kā muižā kalpi pēc 1860. g. bez deputāta sāk saņemt arī dienas algu, piem., spēcīgs vīrs pie smaga darba apm. 25 kap. dienā jeb vienu kvartu — viņus bieži sauc par „kvartniekiem“. Ja muižas „kvartniekiem“ algu maksāja ar zemi, tad tā nekad nebija lielāka kā (1,8 ha) 5 pūrvietas uz ģimeni, ierādīta parasti nekultivētā vietā. Par to kalpu ģimenei bija „jādod“ — jānokalpo muižai vismaz 450 kājnieku dienas gadā pie dažādiem darbiem. Kalpu darba dienas gaŗums: „no saules līdz saulei“ ar 1½ stundu pārtraukumu pusdienā.

19. g. s. otrā pusē kalpu stāvoklis cik necik uzlabojas, atcelti mocošie, pazemojošie miesas sodi, bet materiālais stāvoklis tiem nav kļuvis labāks. 19. g. s. beigās un 20. g. s. sākumā izveidojas noteiktāka lauku un pilsētu strādnieku šķira.

Laukstrādnieki 20. g. s. kapitālistiskajā iekārtā ir lauksaimniecībā nodarbinātie algotie strādnieki. Pēc algas veida (naudā vai graudā) un pēc līguma — termiņa līgti uz gadu vai isāku laiku.

Izšķira: 1) gada strādniekus, deputāta kalpus, pāriniekus, puspāriniekus, kas nolīgst darbā uz visu gadu un lielāko daļu algas saņem graudā (naturālijās) kā produktus vai zemi lietojumā; pēdējā gadījumā arī noteiktas dienas kalpa zemes (bandas) apkopšanai un ražas ievākšanai;

2) gada puīšus un meitas, kas līgst uz gadu, visu algu vai lielāko daļu saņem naudā, ēd pie saimes galda;

3) pusgada jeb vasaras puīšus un meitas, kas līgst tikai uz 1/2-gadu no Jurgiem līdz Mārtiņiem, algu saņem naudā, ēd pie saimes galda;

4) ganus, kas līgst uz vasaru, algu saņem pa daļai naudā, pa daļai graudā, dzīvo saimnieka uzturā, ēd pie saimes galda;

5) mēneša strādniekus, kas līgst uz mēnešiem, saņem algu naudā un gatavu uzturu;

6) dienas strādniekus, kas ligst uz dienām, saņem algu naudā un gatavu uzturu vai bez tā;

7) „akota“ strādniekus, kas ligst zināmiem darbiem (retināt bietes, rakt grāvjus) un saņem algu pēc padarītā darba.

Bez tam 8) vaļņiekus, irņiekus, kas dara zināmus darbus vai strādā noteiktu dienu skaitu par dzīvokli;

Zemgales skābputras spainis.

Zemgales medus trauks.

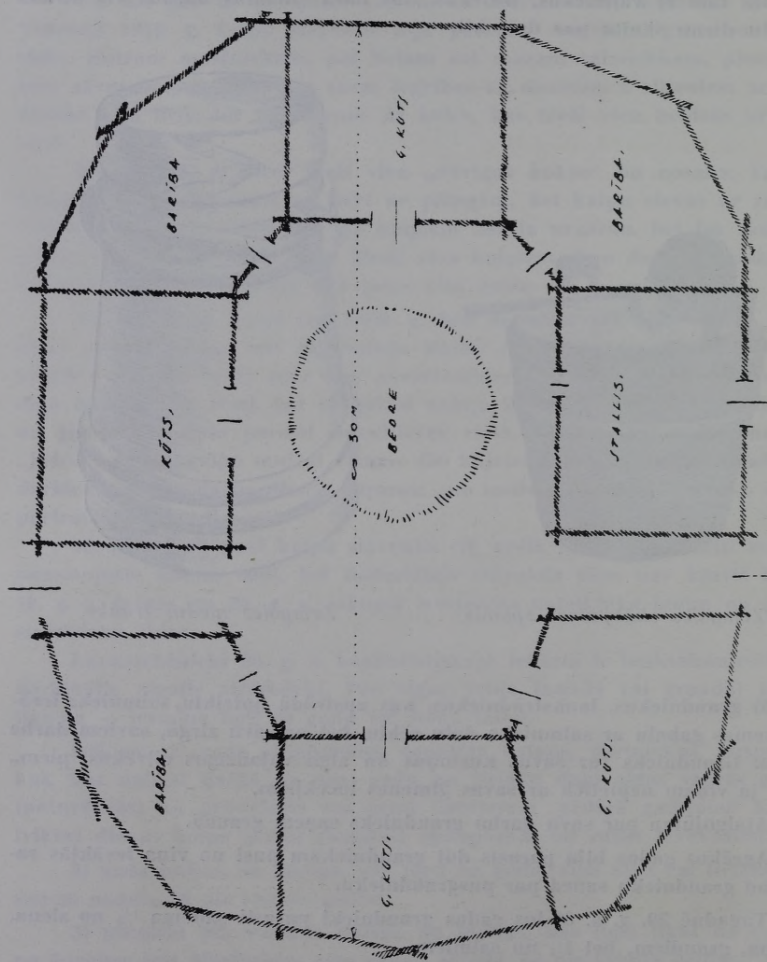
9) graudniekus, laukstrādniekus, kas apstrādā noteiktu, saimnieka ierādītu zemes gabalu ar saimnieka dotu sēklu, bet ar savu zirgu, saviem darba rīkiem. Graudnieks tur savus kustoņus un algo vajadzīgos cilvēkus, piem., ganu, ja viņam nepietiek ar savas ģimenes locekļiem.

Atalgojumu par savu darbu graudnieks saņem graudā.

Agrākos gados bija parasts dot graudniekam pusi no viņa ievāktās ražas, tad graudnieku sauca par pusgraudnieku.

Tagadnē 20. g. s. 30-tos gados graudnieki parasti saņēma $\frac{1}{2}$ no siena, ābolīņa, graudiem, bet $\frac{2}{3}$ no salmiem.

Graudnieka ligumi ar saimnieku ir dažādi: a) personiska darba ligums, līdzīgs kalpam, bandīniekam. Tāpat kā kalps bandīnieks apstrādā bandas laukus un dod bandas devējam — saimniekam daļu no ražas; tomēr pretēji istam bandīniekam graudnieki neiet saimnieka darbos (izņemot dažas sieviešu dienas pļaujas laikā), bet strādā paši sev; b) kā darbuzņēmumu,

Zemgales „dīzā rinka“ — „riņķī grieztais laidars“, Jelgavas apr. Sīpeles pa-
gasta „Griežu“ mājās.

sevišķi ja viņš savukārt algo kalpotājus; c) kā sabiedrības līgums, kur viena puse dod zemi, sēklu u. c., otra savu darba spēku, pēc kam iegūto ieņēmumu daļa uz pusēm (pusgraudnieks) vai kā citādi; d) beidzot par graudnieku mēdz saukt arī t. s. daļas nomnieku, kam tieši nodots nomas priekšmets un kā „grauds“ izteicas tā, ka savu nomas maksu viņš nemaksā vis naudā, bet dod zināmu daļu no nomas priekšmeta augļiem (daļu noma „Teilpacht“).

Negaid' mani, māmuliņe,
Šovakar pārņākot:
Man saulīte norietēja
Barga kunga tīrumā.

T. dz.

45. LŪPIŠU RIJA.

Pārvesta un atkaluzstatīta Brīvdabas mūzejā 1937. gada vasarā. Ēka celta 1750-tos gados Jelgavas apriņķa Džūkstes pagasta „Lūpišu“ mājās un nepārbūvētā veidā bija uzglabājusies līdz pat pēdējam laikam.

Ēka celta no resniem priedes un egles koka baļķiem guļbūves tehnikā, salaižot baļķus krusta pakšos. Ēkas centrā — vidū rijas telpa, bet tai katrā galā „piedurtas“ trīsieni pīdarbu celtnes.

Laukakmeņu pamati samūrēti ar mālu javu. Jumts salmu, kārtis pie spārēm klūgotas.

Pīdarbiem un rijai blietēts māla klons. Rijai bez tam cieši apaļkoku griesti. Vīrs griestiem labākai siltuma turēšanai likta māla kārtā.

„Lūpišu“ rijai nav nekādu dzelzs daļu. Pat durvju un lodziņu viras veidotas kokā pēc senajām paražām.

Runājot vispārīgi par senajām Zemgales rijām un piedarbiem, šim monumentālajām celtnēm, kuņās senatnē norisinājās labības kuļšanas, vētišanas un šķirošanas darbi, jāsap, ka tās nepārbūvētā veidā līdz mūsu dienām paglabājušās Zemgalē ļoti reti. Bet tautas atmiņā rija dzīvos paaudžu paaudzēs, jo tās vārds saistīts ar gadu simtu ilgu darbu. Piedarbs un rija viens otru papildina, tie ir nešķījami jēdzieni. Var gan būt gadījumi Zemgalē, kur vairākas rijas pieslēdzas kopējam, lielam piedarbam un vairāki piedarbi pie vienas rijas. Mūsu klimatiskie apstākļi ir tādi, ka labību, tūlīn no lauka ņemtu, kult spriguljiem nevar, ir vajadzīgs to iepriekš žāvēt, saliecot uz ārdiem, bet siltuma radīšanai rijas krāsni kurinot uguni. Tamdēļ arī Zemgales rijas ir tik augstas, pārdalītas ārdiem un ārdurētājām resnām sijām divos stāvos. Lai siltums turētos — rijas parasti cieši nobūvētas, maziem lodziņiem un ciešiem, no virsas „nopakotiem“ vai mālu nozīstiem griestiem. Blakus rijai esošie piedarbi — plašas telpas cietu, blietētu māla klonu un vismaz divām vienu pret otru vērstām durvīm — caurvējam, kas tik vajadzīgs un nepieciešams labības vētišanai. Savesto labību — „seru“ pildīja uz ārdiem tādējādi, ka uz ārdiem pakāpies „sērējs“ ņēma labību preti no „cēlēja“ un novietoja to stateniski ārdiem, labi purinot, un irdeni, lai tā nesagultos un labāk žūtu. Kad rija bija „piesērta“, aizkurināja krāsni resnām malkas šķīlām, lai ilgāku laiku degtu un dotu lielāku siltumu. Izžuvošo labību nogāza no ārdiem, „iedzina“ pa durvīm piedarbā un taisīja klājienu, vienlīdzīgā biezumā izklājot labību uz klona. Klājienu nomidīja un pēc tam sāka kult. Kult bija visiem labi jāprot, sitot sprigulus „rakstā“. „Raksts“ jeb ritms bija jāietur, tas ļoti atvieglināja darbu. Atkarībā no külēju skaita bija dažādi ritmi. Protams, arī kuļamai labībai bija jābūt sausai, citādi grūti bija izdabūt graudus no vārpām. Jaunākos laikos Zemgalē kūla arī ar ruļļiem un klājienu nomidīja ar zirgiem. Rullis ir koka blukis, ap 1,20 m garš, ar radiālā virzienā iestiprinātiem koka zobiem. Rulli vilka zirgs pa klājienu vai „metienu“ un izberza graudus. Kult cēlās agri ritos, jau pirms gaismas, apm. pulksten pusdivos vai pustrījos no rīta. Tumsa valdīja piedarbā, tamdēļ bija jārupējas par to, lai gaisma daudzmaz apspidētu darāmo darbu. Skalus nest sausajos salmos nedrīkstēja ugunsbriesmu dēļ, petrolejas lampas lietoja saimniecībās samērā maz, tamdēļ vēl šur tur vecajos Zemgales piedarbos sastopama interesanta ierīce — „ceplītis“ vai „kamiņš“ piedarba kaktā. Tā ir uz koka trijstūņa pamata — plauktiņa — uzņēmēta maza krāsnsveidīga ierīce, kur dedzināja sveķainu malku. Lai dzirksteles neskrītu griestos un neaizdedzinātu piedarbu, ceplītim virsa arī pārklāta māliem, izveidojot īpašu „dzirksteļu ķērāju“. Līdz brokastlaikam vajadzēja riju izkult, pēc tam sākās „mētāšana“, kad ar liekšķeri slaidā vēzienā meta salslaucītos graudus kopā ar pelavām. Graudi kā smagākie aizskrēja tālāk, pelavas nogūlās tuvāk mētātajam. Tā daudz maz no pelavām atšķirto labību

vētija lielos „kretuļos“ vēja; „kretuļus“ pakāra uz ipašiem šim nolūkam iebūvētiem ārdiņiem ar koka kāsi. Vētijamo „kretuli“ lēni kratot un kustinot, graudi pamazām bira caurī retajām acīm. Birstot attālumu līdz klonam, vējš pelavas aiznesa, bet graudi sabira skaistā kaudzē. Ar slaidu bērza žaģaru slotu šad tad vētītājs vēl noslaucīja labības kaudzi, notīrot rogas. Šis rogas beidzot arī nokūla. Ar riju saistījās daudz ticējumu un senu paražu, piem., sēklas rudzus kuļot nedrīkstēja maizi ēst, lai rudzu sēja padotos. Kad pirmo riju kūla, kāva gaili un tā asinis ietecināja rijas krāsni; tas novērsa ugunsbriesmas pa visu kulšanas laiku. Beidzot kult, rijas dibenā atstāja abos kaktos uz ārdiem līdz apkūlībām pa neizkultam kūlītīm no katras labības šķirnes. Tad labība arī nākamgad izdošoties un būšot labi briedusi. „Apkūlības“ bija priecīgi svētki rudenos, tad arī izkūla atstātos labības kūlīšus, lai nākamo gadu būtu labs maizes gads. Apkūlībās neaizmīrsa arī veco riju, arī tai deva „ziedu“.

Rijas krāsni Zemgalē ir diezgan dažādas, lai gan galvenais princips — liela siltuma došanas spēja un šī siltuma uzturēšana — ir visām krāsniem kopēja. Rijas krāsns mute un pati krāsns kurtuve parasti stipri lielas. Tur viegli varēja iedzīt 2½ pēdas gaņas, dažreiz vēl garākas šķilas. Krāsns muti izmūrēja no nededzinātiem ķieģeļiem un laukakmeņiem māla javā. Interesanta mūra konstrukcija ir tā saucamie rijas krāsns „spriešļi“. Tie ir 2, 3 vai 5 gab. katrai krāsniņ, apm. viena ķieģeļa platas velves, kas izveido faktiski krāsns muti. Apmēram cm 20—35 platās, tukšās atstarpes no virsas apkrāva laukakmeņiem, liekot virs „spriešļiem“ lielākos, bet augstāk mazākos. Akmeņu krāvums iemūrēts rijas krāsns ārējā čaulā, kas parasti mūrēta no jaukta ķieģeļu un laukakmeņu mūra mālu javā. Ārējās krāsns sienās izveidoti parasti ārā viens vai vairāki siltuma mūriši, nišas lāktuņu novietošanai vai „iekuru“ nolikšanai. Virsējā daļa dažreiz horizontāla, tad uz rijas krāsns varēja žāvēt iesalu, cigoriņus, ābolus, dažreiz turpretim rijas krāsns virsuo konstruēts velves veidā. Malka sadegdama krāsni karsēja akmeņus un krāsns mūrus. Lai būtu laba gaisa cirkulācija, virs krāsns mutes mūra sienā atstāja apaļu vai kvadrātveidīgu caurumu, tā saucamo „krāsns spelti“. „Spelte“ bija rudenos, kuļamā laikā, iemīlota vieta, sevišķi bērniem. Tie labi zināja, ka vecais tēvs, riju kurinādams, šeit cepa garžīgus kāļus, rāceņus vai ābolus un cienāja ar tiem savus mazbērnus. Rijā priekšmetu nebija daudz, jo visa telpa tika rezervēta vienīgi labībai. Toties daudz īpatnēju priekšmetu bija piedarbos. Sprigulis Zemgalē ir ar samērā īsu vāli un gaņu valgu — auklu, kas mēdz būt vai nu līnu, kaņepāju vai ādas. Sprigulis vispār sastāv no kāta un vāles, vāla vai spriguļa galvas. Spriguļa vāli pie kāta piesēja tā, lai tā gan cieši turētos un nenomuktu, bet arī viegli grozītos. Salmu grābeklis lieliem retiem zariem kalpoja salmus no noklātā klājiena noņemot. Šādus salmus, pirms tos nesa gubenī vai cēla uz piedarba, izkratīja uz režģa. Režģis bija no lūkiem, saknēm, skaliem, jaunākos laikos no drāts pīts liels, taisnstūrains siets dēļu sāniem. Režģim tikai divas kājas

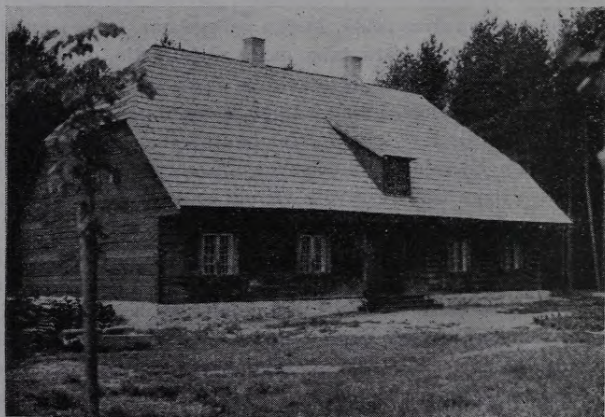
vienā galā. Otru galu iespieda piedarba sienā guļbaļķu saduras vietā. Šeit iekrāva nokultos salmus un tos rokām kratīja un bīdīja no vienas puses uz otru. Tā izbīra veselās, graudu pilnās rogas un arī graudi, ja tie salmos kur bija paslēpušies. Koka dakšas bija nepieciešams darba rīks. Tās bija vajadzīgas gan sera sēršanai, gan salmu nešanai un celšanai. Speciālas, īsu kātu divzarainas dakšas, resniem zariem kalpoja ārdū pārbidīšanai un pastāvīgi stāvēja pieslietas rijas kaktā. Lielais vētījamais siets — „kretulis“, mētājāmās liekšķeres, labības beņami, ķipji ar osām, mēri, pūri, sieki, puspūri, maisi un labības kubuli pieder pie vētīšanas un graudu mērīšanas darba rīkiem. Kuļmie ruļļi Zemgalē ir divējādi: „zobainie“ un „rievainie“. Abi paraugi redzami „Lūpišu“ piedarbā.

Brīvdabaš mūzejā atkaluzstatītajā rijas ēkas piedarbā izstādīti Zemgales etnogrāfiskā apgabalā savāktie senlaiku lauksaimniecības rīki — arkli, ecēšas. Vienlemeša spīlarkls domāts kartupeļu un sakņaugu vagošanai. Koka ecēšas, kuļām saturkoku krustpunktos iestiprināti ecēšu zari „zobi“ — darināti no cieta koka. Arkli „buciņi“ — dzelzs lemešiem, koka stāvu — bija plaši izplatīti Zemgalē vēl 19. g. s. otrā pusē.

46. BALOŽU MUIŽAS DZĪVOJAMĀ ĒKA.

„Baložu muižas“ vecā dzīvojamā ēka pārvesta un atkaluzstādīta 1936. 1937. g. no Rīgas apriņķa Ādažu pag. „Baložiem“, agrākās „Bonaventuras“ muižīņas — Juglas ezera krastā.

Ēka celta 17. gadu simtenī no aptēstiem labi noaugušiem guļkokiem „ciņķotos“ pakšos. Vainags virs vainaga pietapots ozola koka tapām. Pamati

Kazádas tapétes „Baložu muižas“ dāvojamā ēkā. 18. g. s.

mūrēti no plienakmens, jumts holandiešu tipa kārniņu, liekot tos virs divkārša jumstiņu jumta. Ēkai vienas divviru ieejas durvis un vairāki sīkrūšu stikloti logi. Ieraujot priekšējo sienu par 1,5 m, radies ēkas priekšā neliels „pielievenis“ vai „paspārne“.

Apskatot vecās muižas ēkas uzbūvi, redzami daudzi latviešiem raksturīgi būvniecības elementi kā iekārtas, tā konstrukcijas ziņā. Tas liecina, ka ēka latvju namdaņu celta. Apakšstāvā tagad piecas atsevišķas telpas — augšā ierīkotas divas istabas.

Baloža muižas dzīvojamā ēkā iekārtota Brīvdabas mūzeja kanceleja, preparatora darba telpa, arhīvs.

Meina čūska miltus mala
Vidū jūras uz akmeņa.
Tos būs ēst tiem kungiem,
Kas bez saules strādīnāja.

T. dz.

47. SMILTENES KLĒTS.

Celta 1797. gadā Valkas apr. Smiltenes bij. muižas centrā, toreizējā muižas dārznieka vajadzībām.

Brīvdabas mūzejā pārvesta un atkaluzstatīta 1939. gada vasarā. Celtne — koka, guļbūves tehnikā. Tikai ar cirvi cirstie krusta pakši augšējiem vainagiem pagarināti un izcirsti dekoratīviem robojumiem.

Četrslīpju, kārniņiem segta jumta galā dzelzsstieni — lauku kalēja kalts vēja rādītājs ar iecirstu gada skaitli 1797.

Klēts — vientelpas ar diviem pretējās sienās ierīkotiem maziem lodziņiem, dēļu grīdu un griestiem.

Ēkas priekšpusē neliels lievenis, kas balstās stabos. Šeit arī dēļu trepes, kas ved uz augšu.

Smiltenes klēts Brīvdabas mūzejā uzstādīta netālu no Baložu muižas dzīvojamās ēkas.

48. AKMENS ŪDENS SŪKŅA STABS.

Pārvests Brīvdabas mūzejā 1939. g. un pagaidām līdz ar divām akmeni kaltām silēm novietots pie „Baložu muižas“ dzīvojamās ēkas.

Akmens ūdens sūkņa stabs pārvests mūzejā no Rīgas pils dārza, tas darināts 1848. gadā — Rīgas akmeņkalēju darbs, un atradies pils dārzā tur ierīkotam ūdens sūknim.

Ūdens sūkņa stabs pēc savām formām un apstrādājuma raksturīgs savam laikam.

SENĀ LATVIEŠU SĒTA DAŽĀDOS ETNOGRAFIKOS NOVADOS.

Latviešu senās sētas savos izveidojumos nav līdzīgas, bet stipri atšķirīgas dažādos etnografiskos novados. Senās Latgales latviešu sētu tā raksturā un veidā nevaram, piemēram, nepavisam pielīdzināt pārējo etnografisko novadu sētām. Kurzemes tagadējā tipiskā lauku sēta gan ir pārveidojusies daudz citādāka nekā tā bijusi pirms dažiem gadu simteņiem, taču savu raksturu vēl paturējusi. Tāpat senā Zemgales sēta savā raksturīgajā izveidojumā ir pavisam citāda nekā, piemēram, Vidzemes vidienas sēta vai Jūrmalienes ciems. Katru apgabalu etnografiski visuzskatāmāki raksturo tieši lauku sēta savā ārējā un iekšējā izveidojumā. Vispārīgi runājot var teikt, ka latvju senā sētas kopīgā, teritoriāli dominējošā īpatnība ir viensēta ar saimniecības centru — dzīvojamo un citām ēkām cik iespējams zemes īpašuma vidū. Šādu piemēru latviešu apdzīvotajā teritorijā visvairāk. Apbūvei — sētas novietnei vienmēr izmeklēta labākā un skaistākā vieta visa zemesgabala robežās, lielāko tiesu kādā sausā uzkalnā vai, ja iespējams, ezera, upītes krastā. Tīrs, gluds, zaļu mauru noaudzis pagals un stīprs, vienmēr kārtībā turēts žogs ar vārtiem — ieders labā latviešu sētā.

Raksturīgais viensētu dzīves veids, ko pamatoti tur par dominējošo pamattipu, tiesa gan, nav bijis senāk viscaur sastopams. Latgales apgabalā senu senais apbūves pamattips ir sādža — ciems, bet turienes viensētas it visas ir no sādžām vai muižām, tās sadalot, tikai vēlākos laikos atdalījušās un radušās, paturēdamas joprojām savu sādžās mantoto veidu. Ari Kurzemē, sevišķi Baltijas jūrmalā, blakus viensētām jau no seniem laikiem pastāv ciemi, kur atsevišķās kaimiņu sētas sabūvētas diezgan tuvu kopā un grupējās pirmkārt gar jūras krastu — zvejnieku darba vietas pieeju, un otrkārt — ap galveno ciema ceļu. Zvejnieku ciemi tomēr daudz citādāki nekā Latgales sādžas.

Tāpat Vidzemē vienā otrā vietā vēl tagad starp daudzajām viensētām sastopami nelieli ciemi, kur vairākas saimniecības savas ēkas sabūvējušas tuvu kopā, un to zemes dažkārt radiāli iziet uz visām pusēm, tālu apkārt ciemam. Zemgalē šādu ciemu nav, izņemot visai retas vietas, kur vēlākos laikos (18. un 19. g. s.) ierīkotas pensionēto „zaldātu mazaizsardzības“, kurū atsevišķās sētas nelielās zemes platībās dēļ izliekas novietotas tuvu viena otrai.

Visu latvju seno sētu veidus varam sadalīt etnografiski un teritoriāli vairākās lielās grupās.

Ar savām īpatnībām krasi atšķīras šādi novadi: Kurzemē Kurša — isteni tagadējie Liepājas, Kuldīgas, Aizputes un Ventspils apriņķi, ne gar pašu jūru, bet vairāk zemes iekšienē; tālāk samērā šaurs, stiepts apgabals

gar jūras krastu — Kurzemes jūrmaliene: Ventspils, Liepājas, Talsu, Tukuma apriņķos; daudz no Kurzemes jūrmalienes neatšķiņas arī Vidzemes jūrmaliene: Rīgas, Valmieras apriņķos, gar Rīgas jūras līča krastu. Zemgales senās īpatnības vislabāk redzamas Tukuma, Jelgavas, Bauskas apriņķos. Augšzemei — pieskaitāmi Jēkabpils un daļa Ilūkstes apr. Latgalei — Rēzeknes, Ludzas, Daugavpils apriņķis; Latgales ziemeļu daļai — Jaunlatgales un daļa Valkas apriņķa. Vidzemes vidienē — Cēsu, Madonas, daļa Rīgas apriņķa; ziemeļu Vidzemei — Valmieras un Valkas apriņķi, kas gan patiesībā ēku novietnes ziņā no Vidzemes vidienes atšķiņas visai maz.

Par senās Kurzemes vai Kursas sētas iekārtu vissenākās, kaut trūcīgas ziņas sniedz kāda populāra ziemeļnieku teika, kur stāstīts par drošsirdīgā Īslandes vīkingu vadoņa Egila Skalagrimesona (925. g.) sirojuma braucieni uz Kurzemi. Še pieminēta sēta, kur ap pagalmu bijušas daudzas izklaidus celtas atsevišķas ēkas un stipri koka žogi, kas celti un ierīkoti gar ceļiem, pagalmiem, dārziem un pat laukiem.

Ceļu, pagalmu un atsevišķu ēku iezogojumi un nodalījumi raksturo arī vēl tagadnē Kursas ēku novietojumu atsevišķās sētās. Kursas sētās aizvien sastopami divi un pat vairāki pagalmi. Ilgajos gadsimteņos ēku novietne un ēku veids gan, jāsaka, ir stipri mainījušies, tomēr šie divi senie raksturīgie pagalmi plašos novados palikuši neskarti. Nozudušas gan atsevišķās, senās ēkas, piem., vientelpas klētiņas, un to vietā stājušās „dižas“ rindu klētis rotātos stabos balstītām, ērtām klētis priekšām.

Tāpat kūtis, labības šķūņi un citas saimniecības ēkas tagad vairāk sarindotas kopīgās, lielās grupās.

Trīs galvenās ēku grupas — istaba, klētis un kūtis, tās tuvāk aplūkojot, savā novietnē vien jau noteic Kurzemes sētas iekārtu. Istaba pēc senām paražām tiek celta pašā sētās vidū; vienā pusē līdztekus tai novietotas kūtis un staļļi, otrā klētis, radot divus patstāvīgus pagalmus, kuŗus savieno cauri staigājamais, plašais dzīvojamās istabas „nams“, kas senos un senākos paraugos novietots tieši pašā istabas plāna vidū ar „dīžo skursteni“ un divām izejām uz ābiem pagalmiem. „Tīrais pagalms“ ar puķu dārziņu ir starp istabu un klēti, tas allaž pievienojas tālāk aiz klētis esošajam augļu dārzam. „Lopu“ vai „netīrais pagalms“ dažreiz nedaudz plašāks kā tīrais, atrodas istabas un kūtis starpā. Šādu ēku iekārtojumu varam bieži sastapt vēl arī tagadnē, īpaši Liepājas apriņķi, piemēram, Nīcas, Bārtas, Purmsātu, Rucavas u. c. pagastos. Kuršu sētas savā izbūvē un ēku veidā stāv ļoti tuvu lietuvju un senprūšu senajām sētām. Tās sniedz daudz interesantu ierosinājumu etnografijas pētniekiem un pamudina tos uz senās baltu tautām kopējās kultūras meklējumiem.

Kurzemes jūrmalas zvejnieku ciemi, kas novietojušies šaurā zemes joslā gar jūras krastu no Liepājas līdz Ventspilij un tālāk, ir palikuši dau-

dzās vietās nepārkārtoti līdz pat mūsu dienām. Pretēji Kurzemes viensētām, kam raksturīgi daudzie žogi un vārti, zvejnieku ciemu atsevišķās sētas ierobežotas tikai ar vienu vienīgu žogu, it kā slēgtā aplokā. Žogā ierīkoti parasti divēji vārti: vieni šaurāki — gājejiem, otri plataki — braucējiem. Īpatnējai šejienes iedzīvotāju nodarbībai atbilst savukārt dažas īpatnējas celtnes, kādas zemes iekšienē nav vajadzīgas, piem.: zivju žāvētavas, zivju glabātaves; trūkst še lielo riju, labības šķūņu. Divpagalmu sistēma cik iespējams paturēta arī šeit, novietojot istabu parasti starp nelielo kūtiņu un klētiņu. Pašā jūras krastā novietotas zvejas tīklu būdas, dažreiz tuvu kopā paprāvās kolonijās, ar vabu rindām tīklu žāvēšanai uz jūras kāpu pusī. Kā jau minēju, no Kurzemes jūrmalienes etnografiski daudz neatšķiras arī Vidzemes tipiskie zvejnieku ciemi. Kopējā senu senā nodarbība — zveja uzspiedusi savu kopējo zīmogu arī visai dzīvei, ēkām un to iekārtai, neraugoties, vai tas būtu Vidzemē vai Kurzemē. Zemgales senā sēta pieskaitāma noslēgtākiem sētu apbūves veidiem. Trūkst šeit Kurzemes stingri nodalīto pagalmu. Kūtis un klētis lielas un plašas; kaut tās atsevišķas ēkas, tomēr sabūvētas kopā, ciešā daudzstūrī. Lauztas un „U“ veidīgas formas seno saimniecības ēku plānos še ļoti iemīļotas. Dažreiz vecākajos sētu piemēros gadās arī pavisam rēgulāri daudzstūrainas, „apaļas“, no visām pusēm noslēgtas celtnes, tā saucamās „rinkas“ vai „riņķī grieztās būves“. Attālāk no pārējām ēkām novietota plašā Zemgales rijas ēka un pirts. Šis Zemgalē sastopamais apbūves veids nav cēlies vēlākos laikos, bet nāk no tālas senatnes un liecina par Zemgales senajām būvniecības un dzīves tradīcijām. — Istabas galvenās ieejas durvis Zemgales sētā vērstas pret pagalmu un piebraucamo ceļu, otrās, mazākās durvis, kas kalpo tikai saimniecības vajadzībām, vērstas pret sētas aizmuguri. Pagalms iežogots un parasti apstādīts augļu kokiem un ogu krūmiem, tādējādi pārveŗzdamies par augļu dārzu.

Raksturojot isumā Augšzemes seno sētu, jāsaka, ka še ir labi redzama etnografiski interesanta pāreja no Zemgales uz Latgales apbūves veidu. Dominē viscaur vēl vienmēr viensēta, taču atsevišķas ēkas sāk arvien vairāk grupēties gar garām ejošā ceļa malu. Nereti tās novietotas ap vairāk vai mazāk pareiza taisnstūra pagalmu, kas tik parasts Latgalē, vai celtas garākās rindās.

Stipri noteikta un pastāvīga savā raksturā ir Latgales latvieša sēta. Sādza kā senais apbūves veids gan norāda, ka Latgale savā būvniecībā daudz ko aizguvusi no kaimiņu tautām: Latgales sēta iekārtota pavisam citādi nekā Kursā vai Zemgalē. Pret ceļu stateniski novietota paprāva guļkoku dzīvojamā ēka, tai iepretim, otrpus pagalmam, parallēli celta gara saimniecības ēka, kur dažkārt zem viena jumta apvienotas daudzas atsevišķas telpas — klētis, kūts, šķūnis, zirgu stallis, pa starpām atstājot lieveņus ratu iebraukšanai. Starp saimniecības ēku un istabu esošais pagalms nožogots no sādžas galvenā ceļa ar samērā augstu, stipru, stāvkoku žogu.

Pagalma otrā malā parallēli žogam parasti novietota kāda mazāka celtnīte, klētiņa, pagrabs ar virsbūvi u. t. t. Tā norobežo pagalmu no ceturtās puses. Augļu dārzs nav liels; kopā ar sakņu dārzu tas stiepjas aiz pagalma, dažreiz aiz garās saimniecības ēkas vai klēts. Pagalma vidū grodu aka ar vindu. Rijas un pirts ēkas novietotas kaut kur tālāk nost. Dažreiz tuvumā esošā ezera vai upes krastā pat attālāk no ciema redzam saceltas daudzas pirtiņas. Latviešu sādžu izbūvē Latgalē novērojami vairāki pamattipi. Galvenais un izplatītākais tips tā saucamās „rindu sādžas“, kur gar galvenā caurejošā ceļa abām pusēm stiepās atsevišķo saimniecību ēkas — sētas, novietotas stateniski ceļam. „Rindu sādžas“ ir vai nu „izstieptas“ — ar ēkām tikai gar ceļa abām malām, vai „T“-veidīgas, kur no galvenā ceļa sādžas centrā atdalījās vēl otrs stateniski ejošs ceļš. Tālākais šī paša veida variants „krustveidīgās sādžas“, kur sādžas vidū ceļš krustojas vai nu taisnā, vai slīpā leņķī. No „rindu sādžām“ atšķiras „izkaisītās sādžas“, kur atsevišķās saimniecības bija sabūvētas kopā gan visai cieši, taču ne noteiktās rindās, bet pavisam brīvi un nekārtīgi. „Izkaisītās“ sādžas savā veidā savukārt ir „koncentrētās“ un „izklidētās“. „Koncentrētās“ ir biežāk apbūvētas, „izklidētās“, kā to jau pats vārds rāda — retākas. Sādžu vietās, kas tagad gandrīz viscaur nozudušas, tagadnes Latgalē radušās viensētas. Apbūvējoties viensētās, pa lielākai daļai tomēr paturēts sādžu sētu senais ēku sakārtojums. Parastī viensētās ēkas tāpat sargrupētas ap pareizi taisnstūrīgu pagalmu, ko žogs atšķir no piebraucamā ceļa. Žogā tādi paši divēji vārti, braucējiem un gājejiem, kādi tie bija sādžā. Starpība saskatāma vienīgi pagalma plašumā. Sādžas pagalma platumus ieturēts zināmos, ļoti noteiktos izmēros un aizņēma tādu pašu vai nedaudz lielāku platību kā dzīvojamā ēka. Viensētā pagalmus daudz platāks.

Vidzemes vidienes sēta uzglabājusies no svešām ietekmēm vislabāk un visskaidrāk saglabājusi senās latviskās īpatnības. Še redzam daudz mazu gleznieciski grupētu ēku. Tās ir Vidzemei raksturīgās klētiņas, pirtiņas, maltuves, namiņi, kūtiņi, atsevišķie stalli, platiem jumtiem pārsegta rijas.

Vidzemes sētas raksturīgākā iezīme ir prāvs, nenoteiktas formas pagalmi, lielāko tiesu tikai viens, ap kuru grupējas dažādām vajadzībām celtās atsevišķās ēkas: istabas, klētis, kūtiņi u. c. Riņa parasti mēdz būt celta kaut kur kalnā, vējiem labi pieejamā vietā. Dzīvojamā ēka novietota pagalma vienā malā. Tā vērsta ar logiem pret ceļu un ar vienīgo izeju pret pagalmu, tā noslēgdama sētu, gluži pretēji Kurzemes istabai, kas pati aizņem sētas vidu un sadala to vairākos pagalmos. Vidzemnieki nekad nebūvē savas klētis rindās, bet, ja rodas vajadzība pēc vairākām klētīm, tad tās ceļ atsevišķi, gleznaini un brīvi, grupējot ap dārzu un pagalmu. Augļu dārzam Vidzemes vidienes sētā arī ierādīta sava vieta, ar pieeju no pagalma. Sētu izbūvē Ziemeļvidzemē vispārīgos vilcienos apmēram līdzinās Vidzemes vidienes parastajam apbūves veidam. Šeit gan nāk klāt it bieži

sastopamā, tā saucamā „dzīvojamā rija“ — rijas un piedarba ēka paplašināta un tā pārveidota, lai tur varētu dzīvot.

Sādā gadījumā sētā atsevišķas dzīvojamās ēkas pavisam trūkst. Rija ar piedarbu celta ne vairs attālāk no pārējām ēkām, bet novietojusies pie pagalma un tai iepretim atrodas klētiņas, kūtiņas un šķūniši.

Šie būtu pavisam vispārīgi un īsumā pieminēti raksturīgākie seno sētu novietojumi Latvijas PSR, kuņiem tagadnē vairs tik tīri zinātniska — etnografiski-vēsturiska nozīme.

SATURA RĀDĪTĀJS:

	Lpp.
Ievads	5
V. V. M. Brīvdabas mūzeja senceltņu un lielāko atkaluzstatīto objektu saraksts	8
Brīvdabas mūzeja apstādījumi	12
1. Priedes krogus	13
2. Saules pulkstenis	21
3. Kuldīgas ūdens sūkņa namiņš	21
4. Sluju darvas ceplis	24
5. Kapu zīmes pie Usmas baznīcas	28
6. Usmas baznīca	30
7. „Deju“ dižais laidars	39
8. „Tupešu“ dzīvojamā ēka	49
9. Dižliķu klēts	63
10. Šķības vēja dzirnavas	68
11. Nidas dūmistaba	73
12. Akmeņi galvenā ceļa malā	77
13. Košraga ciema tiklu būdiņa	80
14. Liepājas ostmalas vecā „Bezdelīgas“ noliktava	83
15. Grotkaltīņu kūts	86
16. Eiboku vārāmais namiņš — slietenis	90
17. Dzeņu maltuve	93
18. Šķesteņu klēts	96
19. Skaldu istaba	100
20. Žogi un vārti Vidzemes sētā	110
21. Bišu stropi Vidzemes sētā	110
22. Vidzemes aka	111
23. Jaunkarbu „dvīņu klēts“	112
24. Rizgu rija	125
25. Zvirgzdenes klēts	130
26. Kokorovišu pirts	132
27. Meirānu dūmistaba	135
28. Kalna Romuļu dzīvojamā ēka	138
29. Liksnas klēts	141
30. Čudarānu saimniecības ēka	143
31. Latgales aka	146
32. Ķodeņu pirts ar vārāmo namiņu	147
33. Valmieras skolas rija	153

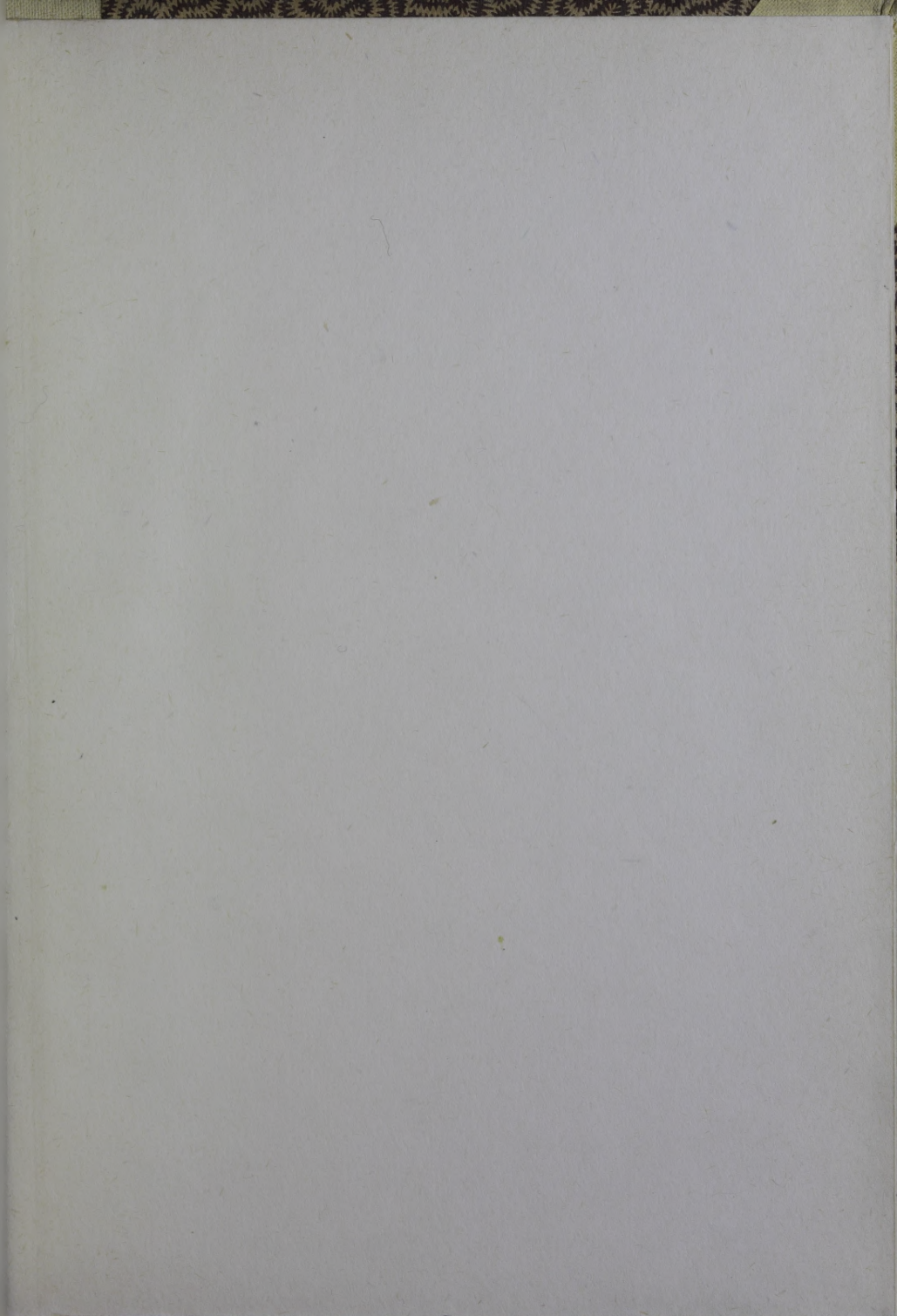
	Lpp.
34. „Dukuru“ ābolu klēts	164
35. Burtnieku bišu koks	165
36. Mežuļu saiešanas nams	166
37. Alsungas krucifikss	182
38. Bornes baznīca	185
39. Žogi, vārti, bišu koki Zemgales sētā	197
40. Veķempju dzīvojamā ēka	198
41. Zemgales sētas ūdens sūknis	205
42. Ribu klēts	206
43. Kalna Kundziņu pirts	211
44. Poķu kalpu rinka	213
45. Lūpišu rija	223
46. Baložu muižas dzīvojamā ēka	226
47. Smilteneš klēts	228
48. Akmens ūdens sūkņa stabs	228
Senā latviešu sēta dažādos etnografiskos novados	229

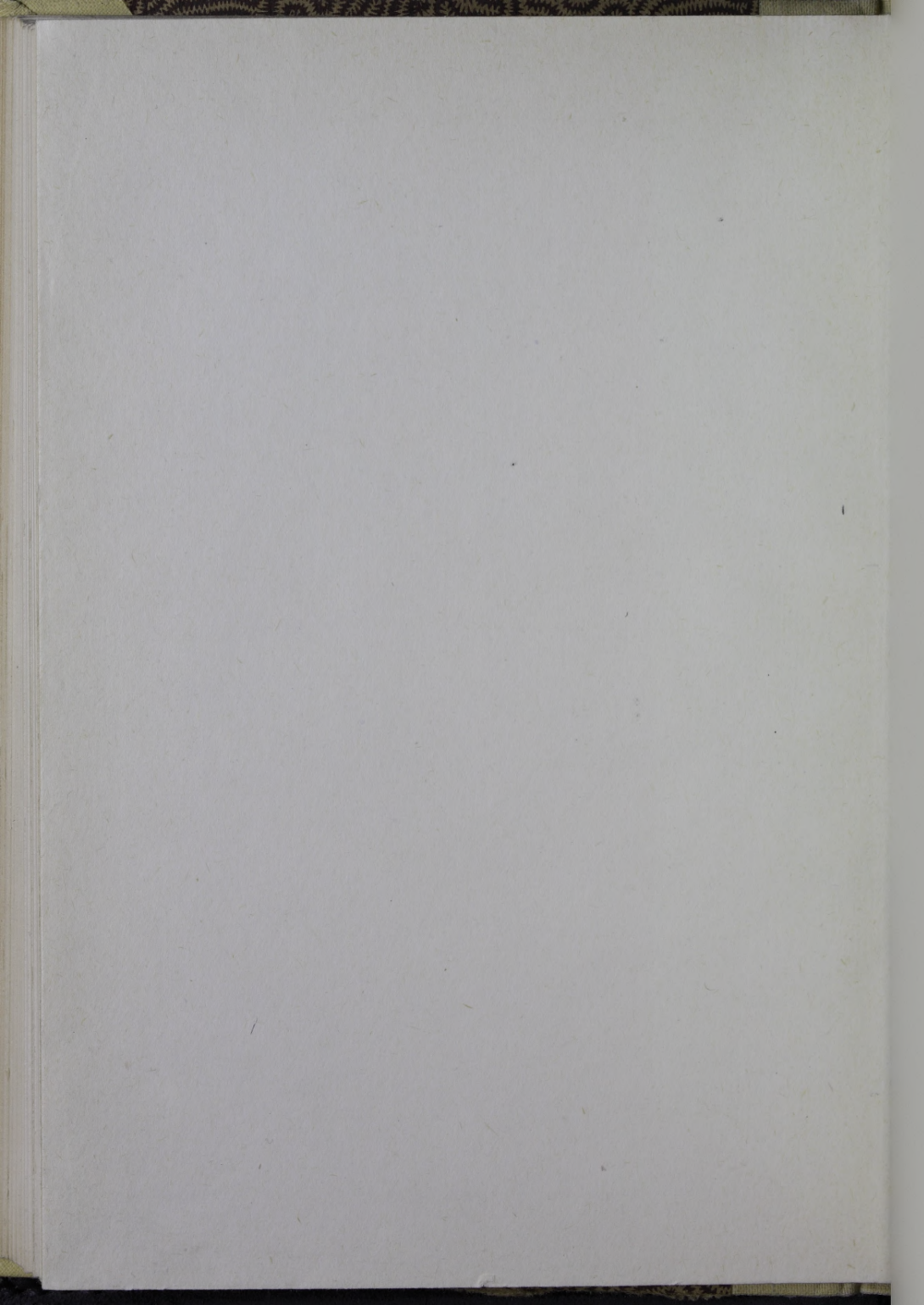

Maksā Rbl. 6,—

9. JUNI 1941

LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTĒKA

0309053987